КСЕНОФОНТ

СОКРАТИЧЕСКИ СЪЧИНЕНИЯ

БИБЛИОТЕКА
ЗА АНТИЧНА
ЛИТЕРАТУРА
„ХЕРМЕС“

КСЕНОФОНТ

СОКРАТИ-
ЧЕСКИ
СЪЧИНЕНИЯ

Съставил и превел от старогръцки
РУМЕН СТЕФАНОВ

НАРОДНА КУЛТУРА • СОФИЯ 1985

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Георги Михайлов
Анна Николова
Богдан Богданов

Отговорен редактор
Иван Генов

Ξενοφῶντος
Ἀπομνημονεύματα Σωκράτους
Συμπόσιον
Ἀπολογία Σωκράτους
recognovit E. C. Marchant
© Oxonii MCMLXVII

Ἀπό τῆς ἑλληνικῆς εἰς τήν Βουλγαρικήν
μετέφρασε
© Ῥοῦμεν Στέφανωφ
Τόν πρόλογον συνέγραψε
© Τσότζο Βοιατζίεφ
Ἐκδοτικός οἶκος ΝΑΡΟΔΝΑ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ
ΕΝ ΣΑΡΔΙΚΗΙ ΕΤΕΙ MCMLXXXV

Библиотечно оформление
©Николай Пекарев
Рисунка© Иван Тодоров

Ч 875—3

СОКРАТИЧЕСКИТЕ СЪЧИНЕНИЯ НА КСЕНОФОНТ

Диоген Лаерций, комуто дължим най-цялостната антична биография на Ксенофонт, описва срещата му със Сократ по следния начин: двамата се срещнали в една тясна пресечка, Сократ му препречил пътя с тоягата си и го запитал къде може да се купи нещо за ядене. Като получил отговор, той се заинтересувал къде човек може да стане прекрасен и добър. И тъй като Ксенофонт не могъл да отговори на този въпрос, Сократ рекъл: „Тогава ела с мен и ще узнаеш." Оттогава Ксенофонт станал ученик на Сократ, пръв започнал да записва думите му и ги изложил в своите „Спомени" (Диоген Лаерций, II 6, 48).

Ние не знаем кога се е състояла срещата между двамата, колко дълго е просъществувала връзката между ученика и учителя, несигурно е дори доколко Ксенофонт е принадлежал реално към тесния кръг на т. нар. „стари сократици". Във всеки случай за него общуването със Сократ далеч не е така съдбоносно, както например за Платон или Антистен. Други жизнени цели определят

по-дълбоко неговата съдба и завинаги извеждат на преден план воина, историка и практическия наставник, а не философстващия сократик. Що се отнася до ученичеството му при Сократ, то обстоятелствата са твърде неясни. Чисто хронологически то е възможно най-късно до 401 г. пр. н. е., когато Ксенофонт напуснал Атина, за да се посвети на военната кариера. Това означава, че ако годината на неговото раждане наистина е 428/7, той е имал възможността да общува с великия философ поне едно десетилетие. Впрочем честите уверения на Ксенофонт, че представя Сократовите беседи в качеството на очевидец, нямат строго историческа стойност.

Не е лесно да се установи и доколко съвременниците на Ксенофонт са го смятали за сократик. Като ученик на Сократ ни го представя едва по-късната доксографическа традиция — Диоген Лаерций и Филострат в „Животът на софистите". Що се отнася до Платон, той никъде не споменава името му. Разбира се, сам по себе си този факт не предрешава въпроса и от него не може да се съди направо за непринадлежността на Ксенофонт към обкръжението на Сократ. Известно е неприязненото отношение на основателя на Академията към Ксенофонт, неговата сдържаност по отношение изобщо на някогашните му съученици. Ето защо враждебното мълчание може да се схване просто като своеобразно оръжие във философските съперничества, където теоретичните, политическите и личните мотиви са тясно преплетени и дори отъждествени помежду си. От своя страна Ксенофонт също не е особено словоохотлив спрямо бившите си другари от сократическия кръг. Името на Платон се среща само веднъж в „Спомените" (III 6, 1), а имената на Есхин, Евклид и Федон са и изобщо премълчани. Очевидно тук е от значение и стандартният класически маниер на анонимно цитиране на чуждите възгледи, както и обичаят да се води полемика без изричното упоменаване на опонента. Показателно в това отношение е обстоятелството, че и Аристотел, който без всяко съмнение познава и използува съчиненията на Ксенофонт и комуто е, общо взето, чужд академическият дух на враждебност спрямо този писател, никъде не споменава името му.

Принадлежността на Ксенофонт към сократическия кръг е гарантирана, струва ми се, от един автобиографичен епизод, вмъкнат като че случайно в повествованието на „Анабазис" (III 1, 5—7). Когато по внушение на отдавнашния си приятел Проксен Ксенофонт решил да се сдружи с Кир, Сократ се опитал да го възпре, защото се боял, че честолюбивият сатрап се готвел да воюва срещу Атина в съюз със спартанците и по този начин Ксенофонт щял да стане предател на родината си. Както е из-

вестно, Сократ излязъл добър пророк, що се отнася до бъдещето на ученика си. Ала последният се изхитрил да заобиколи наставленията на учителя, успял да изтръгне съгласието на боговете и поел пътя на професионалния воин. Разказаната история очевидно не съдържа никакъв моралистичен патос — в смисъл например, че походните несгоди и последвалото ги изгнание са наказание за несъобразяването с мъдрите съвети на Сократ. Епизодът има чисто апологетична цел: да снеме от учителя отговорността за предателството на неговия ученик. Смисълът на пасажа става ясен едва когато се отчете добре известният факт, че утежняваща стойност в делото на Сократ са имали недостойните политически ходове на някои от неговите последователи — например Алкивиад и Критий. Подчертавайки несъгласието на Сократ с малоазийската авантюра, Ксенофонт всъщност отклонява от него още едно възможно обвинение. Но този висококлагороден акт има смисъл единствено в случай, че той действително е бил Сократов ученик и че близостта между двамата е била добре известна в Атина.

Далеч по-съществен е въпросът доколко Ксенофонт е в състояние — и доколко изобщо си е поставял за цел! — да представи „историческия" Сократ. Едва ли може да има съмнение, че в основата на неговите съчинения, както изобщо във всички написани от учениците на атинския мъдрец „сократически речи", лежи някакъв исторически субстрат, някакви реминисценции върху действително водените от Сократ беседи. Възможно — макар и не особено вероятно — е дори Ксенофонт да е притежавал „паметни записки" от тези беседи, които (както сам подхвърля в „Апологията", 10) допълнил при срещата си с друг Сократов ученик, Хермоген, очевидец на съда и изпълнението на присъдата над философа. Ала дори да приемем наличието на такъв базисен материал (който Ксенофонт би трябвало да е съхранил при всичките си скиталчества и несгоди повече от десет години, чак до щастливия Скилунтски период, когато най-вероятно е започнал да пише „Спомените"!), ние не можем да отречем, че той е затрупан под дебелия пласт на литературното съчинителство, че „фактите" са използувани съвършено свободно и са преработени понякога до неузнаваемост съобразно собствените идеи и възгледи на автора на „сократическите съчинения", че философските прозрения на атинския мъдрец са съизмерени със светогледните ориентации и нагласи на воина Ксенофонт, че — най-сетне — в мисловната тъкан на творбите са вплетени теми и проблеми, които в никакъв случай не могат да бъдат свързани с името на Сократ. Очевидно е например, че всички тези обстойни разсъждения за устройството

на стопанството или за военното изкуство принадлежат не на Сократ, а именно на Ксенофонт. Що се отнася до *философа* Сократ, то в „Спомените" и в останалите творби присъствува само неговото неимоверно банализирано и тривиализирано подобие.

Налице е обаче още едно обстоятелство, което ни кара да се съмняваме, че Ксенофонт изобщо си е поставял — и е можел да си постави — за цел изобразяването на „историческия" Сократ. Работата е там, че за елина от IV в. пр. н. е. Сократ изобщо не е историческа личност. В строгия смисъл на думата историята третира единствено военнополитическите събития и свързаните с тях личности. Тя се интересува от хората единствено в техния социален модус, единствено като участници в обществените събития. „Случаят Сократ", при целия му социален резонанс, остава в крайна сметка една лична драма. При цялата си огромна културноисторическа значимост атинският философ остава частно лице, а гърците от класическия период не пишат „история" за личните драми на частни лица. Ето защо сократическите съчинения на Ксенофонт — и всички „сократически речи" от IV в. изобщо — не са исторически творби и тяхната цел следователно не може да бъде изобразяването на живота и делото на „историческия" Сократ. При все това Ксенофонтовият Сократ не е просто литературна или историческа фикция. Наистина от внимателния поглед не може да убегне „литературността" на Ксенофонтовите сократически творби: условната сценичност, конструирането на псевдоисторически факти и псевдоконкретни обстоятелства, които трябва да придадат достоверност на беседите и да поместят Сократовото слово в естествената му реална жизнена среда. Ала не трябва да се забравя, че при наличието на възможните критически корективи от страна на останалите сократици Ксенофонт не би могъл просто да „измисли" своя Сократ и безогледно да му приписва деяния, каквито философът не е вършил, или черти на характера, каквито той не е притежавал. Ксенофонтовият Сократ не е мит, а действителност — но именно литературно преработена действителност, литературно извисена действителност.

Нашите затруднения при класирането на Ксенофонтовия Сократ според опозицията измислица—реалност, или литература—история, се дължат вероятно и на този по-общ недостатък на историческите схеми, заключаващ се в тяхната невъзможност да изчерпят без остатък класираното явление в неговото конкретно богатство и смислова пълнота. Сократическите съчинения на Ксенофонт се движат тъкмо в онова междинно пространство между оголената фактология и литературното фабулиране, което се оказва трудно достъпно за нашите стандартни етикети. Те не могат да бъдат

строго отнесени към определен литературен жанр: диалогът, диатрибата, апофтегматиката и доксографията са обединени в тези „похвални слова", ориентирани вече не към прославата на воинската доблест, а към възвеличаване на мъдростта и нравственото достойнство.

* * *

Наличието на два образа на Сократ — този, който ни е нарисувал Ксенофонт, и този, който ни е представил Платон — налага естествено необходимостта от тяхното съпоставяне и верификация, с цел да бъде постигнат „автентичният" Сократ. Но кой е автентичният Сократ? Това очевидно не е Платоновият Сократ. Ние не разполагаме с достатъчно сигурен критерий, съгласно който да отличим онова, което принадлежи на учителя, от собствените достижения на ученика. Подобна дисекция на Платоновите диалози би била несъмнено много полезна, но тя е по принцип неосъществима. Разбира се, историческата наука и тук е изработила удобна обяснителна схема. Тя говори за първи, т. нар. „сократически" период в Платоновото творчество, подразбирайки очевидно, че в ранните си диалози Платон просто излага възгледите на своя учител. Но пренебрегвайки психологическата — и историческата — невъзможност на такъв чисто рецептивен период в еволюцията на Платоновата мисъл, ние сме в правото си да припомним, че това са все пак именно Платонови съчинения и че следователно не можем да се абстрахираме от присъствието на автора, който може да е недоразбрал, неправилно разбрал или изопачил определени Сократови идеи. Необходимо е да припомним и проблематичността на всяко хронологизиране на Платоновото творчество. Дори ако приемем налагащата се като най-вероятна еволюция на Платон от верен ученик на Сократ до самостоятелен мислител, то къде минава границата между двата периода? Кога Платон престава да е сократик и става самият себе си? И как да разграничим съдържателно сократическите от платонистките идеи в диалозите от преходния период? Наистина в „Метафизика" (XIII 4, 1078b30) Аристотел обръща внимание върху това, че Сократовите етически определения — за разлика от Платоновите ейдоси — все още не притежават онтическа реалност. Но означава ли отказът на Сократ от „метафизически" изказвания, че неговите разсъждения върху нравствените проблеми не се опират на една латентна онтология? При подчертаната „онтологическа склонност" на гръцката философия това трудно може да се по-

вярва, още повече, че тъкмо такава неявна онтология определя цялостното творческо поведение на представителите на „лявото" крило на т. нар. антропологическа насока в древногръцката философия — софистите. Платон, разбира се, също не си поставя доксографически цели при изобразяването на своя учител. Подобно на Ксенофонт той също се чувствува напълно свободен да обработва и преформира историческия материал съобразно собствените си мисловни модели и ценностни установки. Ето защо ние в никакъв случай не можем да игнорираме могъщото присъствие на Платоновия философски гений в лика на Платоновия Сократ. Сократ от диалозите — включително и от най-ранните — е така пропит с идеите на платонизма, че всяка очистителна операция по отстраняване на „чуждото" в него би имала за краен резултат само една безжизнена и неизразителна сянка.

Понякога ние носим в себе си убеждението, че виновна за това положение е най-вече прекалено ярката интервенция на Платоновата философска индивидуалност в Сократовия мисловен свят, и таим надеждата да се опрем на философски по-безличния и затова „обективен" Ксенофонт. Но тук ни чака горчиво разочарование. Преди всичко ние, разбира се, нямаме правото да предявяваме претенции за обективност спрямо един автор, който изобщо не си е поставял — и не е можел да си постави — подобна цел. И после Ксенофонт очевидно не е разбрал достатъчно дълбоко Сократовите философски прозрения, прекалено е приземил и битовизирал неговите теоретически идеи, от погледа му са убягнали съществени черти на сократическия философски стил. Достатъчно е да посочим само, че за него е останал съвършено непрозрачен смисълът на сократическата ирония — на онова полусериозно-полушеговито изтъкване на собственото невежество, което се противопоставя на високомерното самохвалство и което има за цел да гарантира възможността за свободно и непредубедено изследване на истината. Дори когато прави алюзия за тази така впечатляваща характеристика на Сократовия поведенчески стил, която Платон демонстрира с блясък и проникновеност, Ксенофонт се задоволява да маркира „иронията" епизод с две-три реплики, за да премине тутакси към любимите си нравствени увещания и практически съвети. Ксенофонтовият Сократ всъщност не беседва върху добродетелите — той ги преподава или по-точно проповядва нормите на добродетелното поведение. Ако стихията на Платоновия Сократ е диалогичното събеседване, диалектическото разгръщане на философското слово, то топосът на Ксенофонтовия Сократ е благочестивата проповед и мъдрото поучение. Първият нарича себе си „незнаещ" и съзнателно се въздържа от окончателния отговор, от

наложеното абсолютно решение; вторият е завършеният и самотъждествен мъдрец, чиито разсъждения кулминират задължително в непоклатими заключителни формули.

Кой от двамата е истинския Сократ? Или може би — както обикновено се предлага — автентичният Сократов лик ще се очертае от точките на съвпадение на единия и другия образ, цялата противоречива информация ще трябва да се отнесе за сметка на литературната фантазия на двамата Сократови ученици? Но аз имам опасението, че една подобна интерпретаторска процедура ще ни представи не „живия" Сократ, а само абстрактните контури на една сива, плоска и скучна сянка, само една приблизителна схема или един най-общ исторически етикет. Ние, изглежда, веднъж завинаги и категорично трябва да се откажем от надеждата — илюзията — да постигнем „автентичния" Сократ, Сократ „какъвто той е сам по себе си". Защото такъв „автентичен" Сократ не съществува, както впрочем не съществува такъв „автентичен" Платон, такъв „автентичен" Декарт и изобщо такъв „автентичен" човек. Ако ние наистина желаем да постигнем пълнокръвния и достатъчно изразителен Сократов образ, ако искаме — с други думи, да постигнем *истинския* Сократ, то преди всичко трябва да си дадем ясна сметка, че този Сократ (а и всеки човек!) не е самотъждествена *вещ*, която може да бъде разглеждана еднозначно, обективно и абсолютно в нейната застинала фактичност, нито пък е условна философска фигура, предназначена да попълни собствените ни теоретически или исторически схеми. Автентичният Сократ — това е философстващият *човек* Сократ в цялото необозримо богатство и пълнота на неговите диалогични потенции. Ето защо подходът ни към духовния свят на древния мъдрец трябва да бъде не хиперкритическата редукция на информацията до ограничено число несъмнени *факти*, а синтетичното *смислово* интегриране на исторически реализираните диалогични възможности на Сократ. В този смисъл Платоновият Сократ — ироникът, изкусният диалектик, неуморният ревнител на знанието — е, разбира се, напълно автентичен, защото в диалогичното поле между него и Платон той наистина *е* такъв. Автентичен е и Ксенофонтовият Сократ — благочестивият гражданин, мъдрият проповедник, практическият наставник, — защото в диалогичното поле между него и Ксенофонт той е реализирал тъкмо тези свои човешки черти. Автентичен е и Юстиновият Сократ — мъченикът, „езическият Христос", — защото той действително е такъв в диалога между античността и средновековието. Автентичен най-сетне може да бъде и нашият Сократ — не в

смисъл на завършено абсолютно познание за определен „предмет", а именно като максимално смислово насищане на диалогичното пространство между елинската култура и съвременността.

* * *

Ксенофонт посвещава на своя някогашен учител четири произведения — „Спомени за Сократ", „Пир", „Апология на Сократ" и „За стопанството", като участието на Сократ в последното съчинение е напълно условно. Непосредственият подтик за написването на сократическия цикъл дала съчиненията от демократическия софист Поликрат обвинителна реч, в която се повтаряли обвиненията срещу философа, предявени му на процеса в Атина. Предизвикателството на Поликрат срещнало силната съпротива на сократиците. В този смисъл Ксенофонтовите съчинения се включват в могъщата вълна на апологетичната литература, създадена от учениците на Сократ.

Доколкото реакцията срещу новото обвинение, едва ли може да устои хронологически на голяма дистанция от времето на публикуване на Поликратовата реч, ние имаме основание да предположим — при цялата рискованост и проблематичност на всяко датиране и на всяко отчленяване на различните времеви пластове в Ксенофонтовите съчинения, — че „Спомените" са замислени най-вероятно в Скилунт скоро след публикуването на въпросния памфлет. Като terminus ante quem може да ни послужи свидетелството за тиванската военнополитическа хегемония (III 5), край на която поставя битката при Мантинея през 362 г. Ксенофонт следователно е завършил съчинението си известно време преди тази дата, което означава, че при всички случаи той е работил върху него — със значителни прекъсвания — в продължение на много години. За жалост ние не сме добре осведомени за Ксенофонтовия работен метод — събиране на материала, нахвърляне на основния текст, изоставяне за известно време, преработване с помощта на други (включително извънсократически) източници, — така че всяко предложение за датиране на „Спомените" не може да бъде нещо повече от приблизителна хипотеза.

В композиционно отношение „Спомените" се делят на две неравни, отчетливо разграничими части. Първите две глави от първа книга представляват своеобразна защитна реч и трябва да се разглеждат като непосредствена реплика на Поликратовия памфлет. Тази първа част поставя въпроса за справедливостта на произнесеното съдебно решение и за основателността както на

официалното обвинение, така и на допълнителните упреци срещу философа. Откъсът е рамкиран между началното удивление от възможността да се приписват престъпления на такъв добродетелен и благочестив човек и заключителния реторически въпрос дали Сократ не заслужава по-скоро почит и преклонение. Изследването се води под формата на повествование. Малкото и кратки диалози имат най-вече илюстративен характер.

Втората, собствено „споменна", част обхваща целия останал текст и по същество представлява сборник от различни по дължина диалози, включвани в цялото на творбата чрез пестеливи предварителни сведения за Сократовия живот и метод. Въвеждащите формули — както беше посочено по-горе — имат псевдоисторичен характер. Самите разговори са силно стилизирани. Никой от тях не продължава повече от няколко минути. Сценичният момент, който играе такава съществена роля у Платон, тук почти напълно отсъствува. Историческият фон е по правило (с незначителни изключения) абстрактен и неопределен. Диалогичната драматургия — противно не само на заредените с вътрешно напрежение и ярък агонален дух Платонови творби, но и на собствената пристрастност на историка Ксенофонт към драматични сцени — е редуцирана до минимум. В „Спомените" няма собствено нито сблъсък на философски възгледи, нито противоборство на жизнени принципи: драматичното проясняване на истината в спора е заменено с мекия и равен тон на дружелюбната беседа и партньорът лесно се оставя да бъде убеден от спокойните Сократови слова. Това е именно характерната псевдодиалогичност на нравствената проповед. В този кратък времеви отрязък и на този условен сценичен фон се поставят — и (което е по-съществено) се решават! — най-важните човешки проблеми: за съществуването на боговете, за полисното устройство, за същността на гражданските добродетели. При това тези решения носят подчертано утилитарен характер, размишленията на събеседниците са ориентирани не към някакви спекулативни принципи и норми, а към една практическа мъдрост, способна да зададе императивите за поведение на отделния човек в обществото.

Въпреки отчетливата разлика във формата на изложението, двете части на „Спомените" не представляват две отделни произведения. Впечатлението за известна хаотичност при подредбата на темите се дължи очевидно и на обстоятелството, че материалът е организиран не систематично логически, чрез строго дедуциране на идеите една от друга, а асоциативно, чрез редополагане на близки в някакво отношение мотиви. При все това — както показват редица съвременни изследователи — „Спомените" пред-

ставляват не оъркан и лишен от композиция сборник разкази, а съзнателно обмислено и планомерно построено произведение. Неговата структура повтаря традиционното построяване на защитната реч в елинската правна практика: първоначално с негативни съждения се отхвърля обвинението, а после се преминава към възхвала на добродетелите на обвиняемия. Така архитектониката на творбата хармонира с нейната цел и предназначение.

Ксенофонтовият „Пир" представлява ярък образец на т. нар. симпотическа литература, изобразяваща философите по време на пиршество. Този жанр, който води началото си от VI в. пр. н. е. (знаменитата елегия на Ксенофан), получава широко разпространение не само в рамките на древногръцката, но и в латинската и раннохристиянската литература. „Пиршествени беседи" са писали Антистен и Платон, Плутарх и Лукиан, Петроний и Атеней, Юлиан и Макробий. Симпотическите произведения представят втората част от пиршеството, когато след обилната храна гостите се отдават на дружеска беседа на чаша вино. Темата на беседата е различна и тя по принцип може да варира в процеса на разговора, но по правило събеседниците обсъждат някой от важните философски или граждански въпроси. Специфичната атмосфера, благоприятствуваща така характерното за елинската култура изобщо балансиране между сериозност и игра, придава на философските разсъждения една особена откритост и непринуденост. Елинските философи очевидно твърде добре са разбирали, че тъкмо игровата, мусическата сериозност е най-адекватният поведенчески модус и най-сигурното средство за внушаване на определени идеи.

Не само по названието, но и по темата си Ксенофонтовото съчинение съвпада с Платоновия „Пир". Гостите на Калий, както и събеседниците в дома на Агатон обсъждат въпроса за прекрасното и любовта. Но едната и другата беседа протичат в съвършено различни плоскости. Спорът у Калий е твърде по-натуралистичен и откровен, твърде по-малко метафизичен и задълбочен. Може би именно при съпоставянето на тези две едноименни произведения най-ясно се чувствува фрагментарността на идеите и отсъствието на диалектическа мощ у Ксенофонт. Същевременно като литературно изображение Ксенофонтовият „Пир" има много висока стойност. Ярко очертаните персонажи, конкретното битоописание, живият диалог превръщат творбата в едно запомнящо се произведение на гръцкия художествен гений.

Великолепният заключителен пасаж — миметическото представление под звуците на флейта — постига двоен ефект. Преди всичко той реализира чрез действие моралната цел на съчинението, утвърждавайки естествената любов между мъжа и жената. И

второ, пасажът показва Сократ в неговата изключителна нравствена извисеност: еротическата възбуда, обзела гостите, не го засяга. Както в заключителната сцена на Платоновия „Пир", така и тук той остава над всички страсти — там над пиянството, тук над любовното увлечение.

Както „Пир", така и „Апология на Сократ" вероятно са замислени от Ксенофонт и като критическа реплика на съответните Платонови съчинения. Макар че редица мотиви са заимствувани от Платон — дискусията с Мелет за възпитанието на младежта, оракулският отговор на въпроса на Хайрефонт, пророчеството преди смъртта, — „Апологията" на Ксенофонт преследва съвършено друга цел. Тя не толкова предава защитната реч на Сократ пред съда, колкото демонстрира отново неговото величие и в този смисъл представлява своеобразно психологическо допълнение към корпуса на Ксенофонтовите сократически съчинения.

ЦОЧО БОЯДЖИЕВ

СПОМЕНИ ЗА СОКРАТ

КНИГА ПЪРВА

ГЛАВА ПЪРВА

Често съм се чудил с какви думи обвинителите на Сократ успяха да убедят атиняните, че той заслужавал смъртно наказание заради благото на града. А обвинението срещу него беше горе-долу следното: Сократ върши беззаконие, защото не почита боговете, които градът почита, а вместо тях въвежда нови божества; върши беззаконие и защото развращава младежта.

Най-напред за това, че не почитал боговете, които градът почита; на какви доказателства се опряха неговите обвинители? Нали толкова пъти Сократ пред всички принасяше жертви било вкъщи, било на общите олтари и се знаеше, че вярва в предсказанията. Наистина навред се говореше, че Сократ споменавал за божеството в него, което му предсказвало; та заради това според мен най-вече го обвиняват, че въвеждал нови

божества. Всъщност не въвеждаше нищо по-ново от другите, които вярват в предсказанията и гадаят по летене на птици, гласове, знамения и жертвени дарове. Разбира се, за тях е съвсем ясно, че не птиците, нито случайно срещнатите хора знаят какво е полезно за питащите, а боговете дават чрез тези неща знамение; Сократ също така мислеше. Само дето повечето казват, че знаците на птиците и срещнатите хора ги предпазват или пък ги подтикват към някакво дело, а Сократ, както мислеше, така говореше — че божеството в него му предсказва. И затова мнозина от близките си съветваше какво да правят и какво не, понеже божеството така му предсказва; и които го слушаха, имаха полза, а които не го слушаха, се разкайваха. Нима би могъл някой да твърди, че Сократ е искал да се покаже като бъбрив самохвалко пред онези, с които общува? Това щеше да е така, ако говореше неща, уж внушени му от бога, а сетне се окажеше лъжец. Ясно е обаче, че той не би предсказвал нищо, ако не вярваше, че говори истината. Но за тези неща кому другиму би вярвал, ако не на бог. А щом вярва на богове, как може да мисли, че няма богове? Освен това правеше твърде много и за приятелите си. В ежедневието ги съветваше да постъпват така, както смятат за най-добре; но за неща, от които не се знае какво ще излезе, ги отпращаше, ако бе необходимо, при оракула. Ако пък някой възнамеряваше да се изявява в стопанството или държавното управление, казваше, че и мантиката ще му е необходима. Да умееш да строиш, да ковеш, да обработваш земята, да управляваш, да познаваш изтънко тия работи, да преценяваш, да стопанисваш, да командуваш, всичко това смяташе, че може да се постигне и с човешко прозрение; съществените в тези неща обаче боговете са отредили за себе си и нищо не разкриват на смъртните. Защото нито онзи, който добре обработва полето, знае кой ще прибира плодовете, нито който добре строи къща — кой ще живее в нея; военачалникът не знае дали води войската към победа, държавникът — държавата към благополучие; вземе някой красавица, за да ѝ се радва, а не се знае дали няма да си пати от нея; ако пък някой се ожени, за да се сближи с влиятелни хора в града, не се знае дали заради тях не ще загуби и отечеството си. Онези, които мис-

лят, че в тези неща няма нищо божествено и че всичко става по човешката воля, според него са обзети от зли духове. От зли духове са обзети и онези, дето се допитват до оракула за работи, които боговете са дали на хората сами да решават; така някои се допитват примерно дали е по-добре да наемат опитен кочияш или пък някой непохватен, дали е по-добре на кораба да има обучен кормчия, отколкото необучен; да се търси отговор от боговете за нещо, което може чрез броене, мерене и теглене да се узнае, Сократ смяташе, че е против волята им. Казваше, че каквото боговете са дали на хората да опознаят, трябва да опознаят и така да постъпват; а онова, което остава непонятно, да се опитат чрез мантиката да узнаят от боговете; защото към когото боговете са милостиви, те му дават знак.

Всъщност Сократ живееше съвсем открито. Призори се запътваше към алеите за разходка и гимназионите и до пладне там всеки можеше да го съзре; останалото време от деня прекарваше по места, където се надяваше да срещне най-много хора. Говореше обикновено много и стига някой да искаше, можеше да го слуша. Ала никой никога не видя Сократ нито да върши нещо престъпно, нито да говори нещо безбожно. Не спореше за същността на вселената както повечето други, нито изследваше така наречения от софистите[1] Космос или причините за небесните явления; дори онези, които се занимаваха с подобни неща, изобличаваше като празноглавци. Преди всичко искаше да разбере дали те са се захванали за такива работи, понеже мислят, че знаят вече всичко за хората, и дали смятат, че постъпват правилно, като подминават човешкото и се стремят към божественото. И се чудеше, когато не проумяват, че такива неща са недостойни за смъртните. И макар така самоуверено да излагаха учението си, никак не бяха единни, а се държаха помежду си като смахнати; защото сред тях имаше и такива, които нищо не можеше да сплаши, и такива, които и от съвсем безопасни неща се бояха. Едните никак не се стесняваха да говорят и вършат пред тълпата каквото им дойде наум, другите дори пред хора не се решаваха да излязат; едните нямаха почит нито към храм, нито към олтар или друга светиня, докато другите благоговееха пред камъни и какви ли не дървета и животни. Някои от

онези, които се занимаваха с вселената, смятаха, че съществуващото е само едно, други пък си го представяха като безкрайно множество; според едните всичко непрестанно се движи, според другите — не съществува никакво движение; според едните всичко се създава и загива, според другите — нито нещо се създава, нито пък загива. А Сократ искаше да разбере и следното: дали онези, които се занимават с човешките дела, смятат, че могат да извлекат от знанията си полза за себе си и за другите; дали онези, които се стремят към божествената същност, вярват, че след като разберат причината на всяко явление, ще са в състояние да предизвикат, когато пожелаят, и вятър, и дъжд, и годишни времена, и всичко, от което се нуждаят? Или изобщо не се надяват на това, а им стига само да узнаят как се поражда всяко едно явление[2]. Така се отнасяше Сократ към онези, които се занимаваха с такива работи. Сам той обсъждаше винаги неща, отнасящи се до хората: какво е благочестиво, какво — безбожно; какво е почтено, какво — позорно; какво е справедливо, какво — несправедливо; какво е благоразумие, какво — безразсъдство; какво е храброст, какво — малодушие; какво е държавата, какво е държавникът; какво е властта, какво е управникът. Които знаят тези неща, смяташе за истински благородни, а които не ги знаят, с право според него наричат робски души.

Доколкото възгледите на Сократ не бяха известни на всички и съдиите го осъдиха несправедливо, в това няма нищо странно; но не е ли странно, ако не се вземат предвид общоизвестни неща? Когато веднъж председателствуваше съвета и положи служебна клетва, че ще изпълнява длъжността си съгласно законите[3], народът поиска противозаконно да осъди на смърт [девет стратези]* — Тразил, Еразинид и останалите[4]. Сократ обаче твърдо се противопостави на гласуването, макар и да си навличаше гнева на тълпата и заплахите на много влиятелни личности; предпочиташе да не престъпва клетвата, отколкото да угоди на тълпата против закона и да се предпази от заплахите. Защото вярваше, че боговете се грижат за хората, но не така, както мнозина мислят — че боговете знаят едно, а не

* Скобите означават, че текстът е вмъкнат по-късно. — Б. пр.

знаят друго. Според Сократ на боговете всичко е известно — и думи, и дела, и намерения; те са навред и насочват хората във всичките им начинания.[5]

И тъй аз се учудвам как така атиняните се оставиха да ги убедят, че Сократ имал неверни представи за боговете, след като ни веднъж не е казал, нито сторил нещо нечестиво спрямо тях; напротив, говореше и постъпваше така, както би подобавало на най-благочестив мъж.

ГЛАВА ВТОРА

Учудващо ми се струва как някои са били убедени, че Сократ развращавал младежта, след като той, освен във вече споменатите неща, беше най-въздържан[6] от всички и в любовните наслади, и в чревоугодието, понасяше лесно и студ, и жега, и всякакви несгоди; беше приучен и на недоимък, така че, макар да имаше малко, твърде лесно намираше с какво да преживява. Тогава как можеше с такъв характер да направи другите нечестивци, престъпници, лакомници, сластолюбци и лентяи? Напротив, мнозина от тях възпря и ги накара да се стремят към добродетел, вдъхна им надежда, че ако усъвършенствуват себе си, ще станат добри граждани. И макар никога да не изтъкваше, че ги учи на това, тъкмо с поведението си караше своите събеседници да вярват, че като му подражават, ще станат такива. Не оставяше без грижи и тялото си, а онези, които нехаеха за това, упрекваше.

Беше против надпреварата в чревоугодие, но смяташе, че човек трябва да яде толкова, колкото му е приятно; защото този навик според него е твърде здравословен и не вреди на грижите за душата. Нито в облеклото, нито в сандалите му имаше нещо изтънчено, нито привичките му бяха превзети. Слушателите си Сократ не правеше сребролюбци, защото от онези, които търсеха напътствията му, пари не вземаше. Отказвайки се от тях, смяташе, че запазва свободата си. Обучаващите срещу възнаграждение[7] наричаше роби

на самите себе си поради необходимостта постоянно да беседват с онези, от които са взели възнаграждението. Недоумяваше също, когато някой се обяви за учител по добродетел срещу пари, а не смята за най-висша придобивка спечелването на добър приятел, страхувайки се да не би обученият на добродетел да забрави да се отблагодари както подобава на своя учител, оказал му най-голямо благодеяние. Сократ никога не е искал от никого такова нещо; беше убеден, че онези от събеседниците му, които споделят неговите възгледи, ще бъдат за цял живот добри приятели и на него, и помежду си. Как тогава такъв мъж би могъл да покварява младежта? Освен ако стремежът към добродетел не се смята за поквара.

И все пак, за бога, обвинителят заяви, че Сократ насърчавал слушателите си да не зачитат съществуващите закони, твърдейки, че било глупост да избират управниците на града чрез гласуване с бобови зърна, след като никой не желае да наема по такъв начин нито кормчия, нито строител, нито флейтист или човек за друга някаква работа, където могат да се причинят много по-малко щети, отколкото на града. Такива речи подбуждали младежта да не съблюдава съществуващото държавно устройство и я правели брутална. Но аз мисля, че разсъдливите и смятащи себе си призвани да учат съгражданите си на полезни неща твърде рядко биват насилници, защото добре съзнават, че силата поражда вражди и опасности, докато чрез убеждение съвсем приятелски и безопасно може да се постигне същата цел. Принудените смятат, че се посяга на тяхната свобода, и изпитват омраза, а убеждението се приема като благосклонност и поражда любов. Затова не на разумните е присъщо да си служат с насилие, а на онези, които притежават лишена от разум сила. Вършещият насилие се нуждае от немалко съюзници, докато способният да убеждава — от никого, защото вярва в дарбата си. И едва ли такива хора могат да убиват; та кой би искал да убие някого, щом има по-голяма полза да го спечели жив за себе си?

Ала обвинителят заяви още, че Критий и Алкивиад[8] като сподвижници на Сократ са сторили твърде много злини на града. Наистина от всички управници по време на олигархията Критий беше най-крадливият, най-же-

стокият, най-кървавият; от всички демократи Алкивиад пък беше най-необузданият, най-високомерният, най-бруталният. И ако са сторили някакво зло на града, аз не ще ги защищавам; обаче искам да разкажа как попаднаха сред близките на Сократ. Всъщност тези мъже по природа бяха най-честолюбиви от всички атиняни, стремяха се да получат всичко и да бъдат най-именитите от всички. От друга страна, знаеха, че Сократ се нуждае от съвсем малко в ежедневието си, че е твърде въздържан във всякакви наслади, но умее чрез слово да внушава своите възгледи на събеседниците си. А когато хора с посочените вече наклонности виждат това, би ли могъл някой да каже дали те търсеха близостта на Сократ, защото се стремяха към неговия начин на живот, или към благоразумието му, или пък смятаха, че като общуват с него, ще станат изкусни в словото и държавните дела. Според мен, ако боговете им предоставеха възможност да изживеят така живота си, както видях Сократ да живее, или да умрат, те биха предпочели да умрат. Това пролича и от делата им; щом почувствуваха превъзходство над обкръжаващите ги, веднага се отметнаха и се захванаха с политика, единственото, заради което се стараеха да се сближат със Сократ.

Може би някой ще рече, че Сократ е трябвало най-напред да учи не на политика, а на благоразумие учениците си. Аз на това не ще възразя; но съм забелязал, че всички учители и с поведението си въздействуват на своите ученици, и със словото си ги убеждават. А за Сократ знам, че към тях се държеше благородно и разговаряше възвишено за добродетелта и човешките неща. Знам още, че онези двамата, докато бяха ученици на Сократ, се държаха благоразумно, и то не от страх, че Сократ ще ги накаже или удари, а защото тогава бяха убедени, че така да постъпват е най-добре.

Може би мнозина, наричащи себе си философи, биха възразили, че справедливият никога не може да стане несправедлив, благоразумният — надменен, ученият — невежа в областта на знанията си. Аз обаче не мисля така. Защото виждам, че както човек не може да бъде здрав, ако не калява тялото си, така не може и да постъпва нравствено, ако не се грижи за душата си; нито каквото трябва, може да върши, нито

от каквото трябва — да се въздържа. Затова и бащите държат синовете си, макар те да са достатъчно разумни, далеч от лошите хора, защото вярват, че общуването с добрите ражда добродетел, а с лошите — разваля нравите. Потвърждават това и думите на един поет:

Сред благородни, благороден ще станеш;
сбереш ли се с лоши и ум ще загубиш.

или друг:

Лош е понявга добрият човек, макар да е инак достоен.[9]

И аз съм съгласен с това; защото знам, че стихове се забравят, ако не се упражняват, а поучения чезнат от паметта, ако не ни интересуват. Но който забравя напътствените думи, забравя и какво изпитва душата, стремяща се към благоразумие. И нищо чудно, че щом забравя това, забравя и самото благоразумие. Виждам също и увлечените в пиянство и отдалите се на любовни наслади, че нито могат да се захванат, както преди, с нещо полезно, нито да се предпазват от каквото трябва. Мнозина например, преди да бъдат обзети от любовна страст, са пестеливи, но сетне не са; и щом изхарчат парите си, не отбягват вече печалби, които по-рано са смятали за срамни. Как да не е възможно тогава, който преди е бил благоразумен, после да загуби мярка или който е съблюдавал законите, да ги престъпи? Всички качества според мен изискват възпитание, но най-вече благоразумието. Защото, вложени в едно тяло с душата, насладите я отдалечават от добродетелта и все повече я принуждават да им угажда и на тях, и на тялото.

Така и Критий и Алкивиад; докато общуваха със Сократ, можаха с негова помощ да въздържат опасните си наклонности. Ала след като се разделиха с него, Критий отиде изгнаник в Тесалия, където се събра с хора, почитащи повече беззаконието, отколкото справедливостта;[10] Алкивиад пък, преследван заради хубостта си от доста изтънчени жени, разглезен от мнозина опитни ласкатели заради влиянието си в града и сред съюзниците, превъзнасян от тълпата и привикнал на леки победи, тъй както атлетите, свикнали да побеж-

дават в състезанията, занемаряват подготовката си, също се самозабрави. Но при такова стечение на обстоятелствата при тях — високомерие заради произхода, пренебрежение заради богатството, арогантност заради влиянието, превъзнасяни от толкова хора и същевременно покварени от всичко това и дълго време далеч от Сократ, какво чудно, ако са станали самонадеяни? И въпреки това обвинителят вини Сократ за техните прегрешения! Че Сократ, в тяхната младост, когато безразсъдството и невъздържаността са естествени, ги приучи на благоразумие, това за обвинителя не изглежда достойно за похвала. Но не винаги така се отсъжда; защото кой флейтист, кой китарист или какъвто и да било друг учител има вина, ако учениците му, след като добре ги е подготвил, попаднат на други и загубят умението си? Кой баща, ако синът му, общувайки с някого, се прояви като благоразумен, а сетне с друг стане лош, обвинява предишния? И напротив, не хвали ли толкова повече първия, с колкото му отстъпва вторият? Дори и бащите, които живеят постоянно със синовете си, не носят вина за техните провинения, доколкото самите те са благоразумни. Така и за Сократ беше справедливо да се отсъди; ако сам вършеше нещо лошо, естествено щеше да бъде за всички престъпник; но след като сам водеше порядъчен живот, как би могъл да има вина за лошотия, каквато не му е присъща.

Ала дори и нищо лошо да не вършеше, само да одобряваше грешките им, които забелязваше, щеше справедливо да бъде укоряван. Когато обаче Сократ забеляза, че Критий се е влюбил в Евтидем[11] и търси наслади в телесната близост, той се опита да го отклони: говореше му, че е низост и не подобава на благороден мъж пред любимеца си, пред когото иска да изглежда достоен човек, да хленчи като просяк за милостиня, и то не за нещо добро. Понеже Критий не искал и да чуе и не преставал да го ухажва, казват, че Сократ в присъствието на мнозина, включително и на Евтидем, рекъл, че у Критий има нещо свинско — ще му се да се отърка о Евтидем като свинче о камък. Затова и Критий така намрази Сократ, че си спомняше за това, дори когато заедно с Харикъл[12], като един от Трийсетте, стана законодател и забрани обучението в красноречие; преследваше го, но понеже не виждаше

как може да се справи с него, насочи общите обвинения на мнозинството към философите[13] срещу Сократ, та да го очерни пред народа. Аз лично нито съм чул някога Сократ да говори такива неща, нито пък друг някой ми е казвал, че го е слушал. Но всичко скоро се изясни; след като Трийсетте започнаха да избиват мнозина от гражданите, и то съвсем не най-лошите, и да насърчават мнозина към престъпления, Сократ споменал веднъж, че се учудвал, ако някой пастир на стадо, след като затрие добитъка, не си признава, че е лош пастир, но още по-чудно му било, ако някой управник затрие народа и не се срамува, нито смята, че е лош управник на държавата. Щом това стигнало до Критий и Харикъл, те извикали Сократ и му забранили да беседва с младите. Сократ ги запитал от своя страна дали може да иска пояснения на разпоредбите, ако не са му ясни; отговорили му утвърдително. „Аз — подхванал той — съм готов да се подчинявам на законите; но за да не би да ги престъпя неволно, искам да разбера ясно от вас дали забранявате обучението в красноречие, защото смятате, че е свързано с истината, или защото не е? Ако е свързано с истината, очевидно трябва да престанем да говорим истината; ако пък е свързано с неистината — трябва да се стремим да говорим истината." Харикъл разгневен го прекъснал: „Щом, Сократе, не разбираш, за по-ясно ти заявяваме, че изобщо ти се забранява да беседваш с младежта." Сократ отвърнал: „Тогава, за да съм сигурен, че постъпвам съгласно разпоредбите, определете ми до колко години трябва хората да се смятат за млади." — „Докато поради неопитност не могат да бъдат избирани в Съвета. Така че недей да разговаряш с по-млади от трийсет години!" — отговорил Харикъл. „Но ако искам да купя нещо, а продавачът е по-млад от трийсет години — рекъл Сократ, — мога ли да го попитам колко го продава?" — „Това да — отвърнал Харикъл, — но ти имаш навик да питаш много и за неща, които знаеш. За тях именно недей пита!" — „Тогава да не отговарям ли, ако и да знам, щом някой младеж ме запита къде живее примерно Харикъл или къде се намира Критий?" — „Това естествено можеш" — казал Харикъл, а Критий се намесил: „Ще трябва да престанеш, Сократе, с тези обущари, дърводелци и ковачи, защото, струва ми се,

вече ги изтърка от споменаване!“ — „А да се правят заключения от тези примери — що е справедливост, що е благочестие и други такива неща?“ — „Не, за бога — възразил Харикъл, — не споменавай и пастирите, за да не излезе, че и ти затриваш добитъка!“ От това станало ясно, че когато им съобщили какво бил казал Сократ за добитъка, те се разгневили.

И тъй, каква връзка имаше Критий със Сократ и какви бяха техните взаимоотношения, се каза. Но аз бих добавил, че човек не би могъл да въздействува възпитателно върху някого, ако не му допада. Критий и Алкивиад общуваха през всичкото време със Сократ не защото го харесваха, а защото от самото начало жадуваха да застанат начело на града. Още като сподвижници на Сократ те се стремяха преди всичко да беседват с най-опитните политици. За Алкивиад например се говори, че още ненавършил двадесет години, водил със своя настойник Перикъл — тогавашния предводител на града — такъв разговор за законите: „Кажи ми, Перикле, можеш ли да ми обясниш що е закон?“ — „Разбира се“ — отвърнал Перикъл. „Обясни ми тогава, ла бога — рекъл Алкивиад, — защото съм чувал мъже ца бъдат възхвалявани като съблюдаващи законите и мисля, че никой не би получил справедливо тази похвала, ако не знае що е закон.“ — „Та ти не питаш нищо трудно, Алкивиаде — отвърнал Перикъл, — ако искаш да узнаеш що е закон; всичко е закон, което народното събрание одобрява и решава с постановление какво трябва да се прави и какво не.“ — „А доброто ли решава то да се прави или лошото?“ — „Доброто, за бога, момче, не лошото.“ — „Но ако не мнозинството, а както е при една олигархия, малцинството се събира и постановява какво трябва да се прави, това какво е?“ — „Всичко, което властите на града решат, че трябва да се прави, и го оповестят, се нарича закон“ — отговорил Перикъл. „Ако един тиран има власт над града и разпореди на гражданите какво трябва да правят, и това ли е закон?“ — „И което един властвуващ тиран разпорежда, и това се нарича закон.“ — „Що е тогава насилие и беззаконие, Перикле? Не се ли явяват те, когато по-силният не с убеждение, а със сила принуждава по-слабия да прави това, което нему е угодно?“ — „Съгласен съм“ — отвърнал Перикъл. „Щом

тиранът, без да убеди гражданите, ги принуждава да постъпват според разпоредбите, това не е ли беззаконие?“ — „Така е — съгласил се Перикъл, — повече не ще твърдя, че това, което един тиран разпорежда, без да е убедил гражданите, е закон.“ — „Но ако малцинството, без да убеди мнозинството, а използувайки властта си, издава разпоредби, наричаме ли това насилие, или не?“ — „Всичко — отговорил Перикъл, — което някой принуждава някого да прави против волята му било чрез писмени разпоредби или не, според мен е по-скоро насилие, отколкото закон.“ — „Когато мнозинството, властвувайки над имотните, разпорежда без тяхното съгласие, това повече насилие ли би било или закон?“ — „И ние, Алкивиаде — отвърнал Перикъл, — на твоята възраст бяхме твърде силни в тия спорове. Мъдрувахме в такива занимания, в каквито, струва ми се, сега и ти.“ Тогава Алкивиад възкликнал: „Де да бях при тебе, Перикле, когато си бил най-опитен в твоето изкуство!“

Веднага щом осъзнаха превъзходството си над останалите политици, Критий и Алкивиад престанаха вече да идват при Сократ. В това не намираха нищо приятно, пък и ако дойдеха, дразнеха се, когато им се посочваха грешките. Отдадоха се на политическа дейност, заради което бяха потърсили и близостта със Сократ. Ала и Критон беше слушател на Сократ, и Хайрефонт, и Хайрекрат, и Хермоген, и Симий, и Кебет, и Файдонд, и други, които бяха дошли при него не за да станат демагози и адвокати, а истински съвършени, за да могат да постъпват добре и вкъщи с робите, роднините и приятелите си, и в града със съгражданите си. И никой от тях нито на младини, нито на старини направи някакво зло, нито пък беше обвинен в нещо.

Сократ, заяви обвинителят, учел да не се уважават бащите и уверявал слушателите си, че ги прави по-умни от бащите им; твърдял, че заради безумие законът позволявал и собственият баща да бъде окован, като за доказателство изтъквал, че било обичайно по-невежият да бъде окован от по-умния. Сократ смяташе за справедливо, ако някой окове някого заради невежество, самият да бъде окован от други, знаещи онова, което той не знае. Във връзка с това често разсъждаваше

какво отличава невежеството от безумието. Според него да се оковат безумните би било полезно и за самите тях, и за техните приятели, а незнаещите трябва да научат какво им е нужно от знаещите. По-нататък обвинителят твърди, че Сократ приучвал слушателите си не само да не зачитат бащите си, но и останалите си роднини, изтъквайки, че нито болните, нито съдените имат полза от роднините, че на едните лекарите, на другите защитниците помагат. Казал бил още за приятелите, че тяхната благосклонност не струва нищо, ако не могат да бъдат и полезни; че единствено онези са достойни за почит, които знаят как трябва да се постъпва и умеят да го обяснят на другите, като втълпявал на младите, че е най-мъдър и най-способен да направи и другите мъдри, и така настроил сподвижниците си, че да не смятат за нищо останалите в сравнение с него. Наистина аз знам, че и за бащите, и за другите сродници, и за приятелите говореше тези неща; дори твърдеше, че когато душата, единственото убежище на разума, се отделя от тялото и на най-близкия човек, то тялото трябва незабавно да се изнесе и погребе. Казваше още, че и приживе всеки, макар и повече от всичко да обича тялото си, или сам отстранява нещо ненужно и безполезно от него, или предоставя това на друг; сам си подрязва ноктите и косите и премахва мазолите или се оставя на лекарите да ги режат и обгарят въпреки непоносимите болки и на всичко отгоре от благодарност и пари им дава. И плюнката си плюе колкото може по-далеч, защото, когато е в устата, полза никаква, а повече вреда. Но говореше това не за да убеждава, че човек трябва баща си жив да закопае, а себе си да разкъса, а да докаже, че безсмисленото не заслужава внимание; насърчаваше и учениците си да бъдат колкото се може по-разумни и полезни и ако искат да са на почит пред баща, брат или някой друг, да не се уповават на роднинството, а да се стремят да бъдат полезни на онези, от които искат да бъдат почитани.

Обвинителят казва още, че Сократ подбирал от най-прочутите поети най-лошите места и като се опирал на тях, правел от учениците си престъпници и тирани. Хезиодовото „Никое дело не е срамно, мързелът е срамен“[14] според него означавало, че поетът съветвал да

не се отбягва никоя дейност, била тя и несправедлива, и позорна, а да се върши с оглед на изгодата. В действителност Сократ беше твърдо на мнение, че работата за човека е полезно благо, а мързелът — вредно зло, и че да работиш, е благородно, а да лентяйствуваш — недостойно; за онези, които се трудят за някакво благо, казваше, че творят и че са [добри] работници, докато играчите на зарове и онези, които се отдават на долни и противозаконни начинания, наричаше безделници. Затова и съвсем би било на място: „Никое дело не е срамно, мързелът е срамен." Често, твърди обвинителят, Сократ споменавал казаното от Омир за Одисей[15]:

Колкото срещаше славни царе и юначни войници,
всекиго спираше той и обсипваше с ласкави думи:
„Достопочтени! На теб не прилича да бягаш страхливо!
Спри незабавно и всички войници заставяй да спират."

Ако пък срещнеше някой войник от народа да вика,
почваше с жезъла той да го удря и с думи да хули:
„Клети! Седи си спокойно и слушай словата на други,
много по-храбри от тебе, а ти си плашлив и невойнствен.
Нито си имал значение в битката, нито в съвета."

С тези стихове според Сократ поетът одобрявал да се бият бедните хора от народа. Но Сократ никога не е казвал това; защото, ако мислеше така, трябваше самият той да бъде бит. Той казваше, че онези, които не са полезни нито със слово, нито на дело, нито пък могат да подпомогнат, ако е необходимо, войската, града или своите съграждани, и при това се държат самонадеяно, трябва по всякакъв начин да се възпират въпреки богатството им. Противно на обвиненията Сократ беше известен с човеколюбието си. Имаше много привърженици и в града, и чужденци, но никога не е взимал пари за съветите си, напротив, на всички щедро раздаваше от своите. Някой от тях обаче, щом научеха нещичко даром от Сократ, скъпо го продаваха на другите и не бяха човеколюбиви като него. С онези, които нямаха пари да платят, те не желаеха да беседват. Сократ славеше навред и града си, много повече, отколкото пословичния с щедростта си Лихас[16] — Спарта. Защото Лихас гощаваше чужденците в Спарта,

докато траят Гимнопедиите[17], а Сократ цял живот даваше всичко свое, за да принесе на всички желаещи най-голяма полза. Затова, които общуваха с него, си отиваха по-добри.

И на мен ми се струва, че заради поведението си Сократ заслужава почит в града, а не смъртно наказание. До такова заключение би стигнал всеки, ако се съобразява със законите. Според тях, ако някой бъде уличен в кражба, обир, грабеж, взлом, отнемане на свобода или оскверняване на храм, наказанието му е смърт. А от такива престъпления Сократ стоеше настрана повече от всеки друг. На родината си не причини нито гибелна война, нито междуособици, нито предателство или друго някакво зло. В личния си живот никого не лиши от имот, никому не докара бедствия, нито пък даде повод да го обвиняват в споменатите престъпления. Как тогава може да бъде смятан за виновен, след като стана ясно, че не отхвърля боговете, както е писано в жалбата, а напротив, почита ги като никой друг от хората, че не развращава младежта, както го упрекваше обвинителят, а възпира някои свои ученици от опасните им влечения, насърчавайки ги да се стремят към най-прекрасната и възвишена добродетел — опора на държавата и семейството. Нима онзи, който постъпваше така, не заслужаваше най-голяма почит от съгражданите си?

ГЛАВА ТРЕТА

Как впрочем според мен Сократ беше полезен на сподвижниците си със своя характер и на дело, и в спорове, ще опиша, доколкото си спомням. Известно бе на всички, че в религиозните работи действуваше и приказваше съгласно отговорите на Пития, когато я питаха как трябва да се постъпва при жертвоприношения, при отдаване почит на предците и при други такива случаи. И понеже Пития предсказваше, че който спазва обичаите на града, постъпва благочестиво, и Сократ така постъпваше, пък и другите насърчаваше към това;

онези, които не се вслушваха в думите й, смяташе за глупави и празноглави. И се молеше на боговете да го дарят с истинското благо, защото боговете най-добре знаят що е благо. Когато някой се молеше за злато, сребро, власт или нещо подобно, изглеждаше му, че все едно иска да участвува в игра на зарове, битка или нещо друго, от което не се знае какво ще излезе. Жертвите му бяха скромни поради малките му доходи, но не мислеше, че стои по-долу от онези, които разполагаха с голямо състояние и си позволяваха пищни жертвоприношения, понеже не подобава на боговете да се радват повече на големи жертви, отколкото на малки. Иначе често даровете на злосторниците биха били за тях по-желани от даровете на праведните и животът на хората не би имал смисъл, ако боговете предпочитаха това, което им дават злосторниците, пред онова, което им дават добродетелните. Затова Сократ смяташе, че на боговете най-много допадат почестите на благочестивите, и все хвалеше думите: „Според своите сили принасяй жертви на боговете безсмъртни“[18] и казваше, че това „според своите сили“ много прилягало за общуване с приятели и гости, пък и в други взаимоотношения. Ако беше уверен, че боговете му показват нещо, по-скоро можеше някой да го убеди да вземе за из път сляп и неопитен водач вместо виждащ и познаващ пътя, отколкото да го накара да стори нещо против божия знак. И упрекваше в глупост останалите, ако престъпеха поличбата на боговете, за да се бранят от хорските злословия. Сам той нищо човешко не зачиташе пред божите напътствия.

На такъв начин на живот беше приучил душата и тялото си, че ако човек при нормални обстоятелства се придържа към него, би могъл безгрижно и сигурно да преживява и да не се нуждае от толкова разходи; защото беше така пестелив, че според мен едва ли би се намерил някой да работи толкова малко, че да не изкарва колкото стигаше на Сократ за прехрана. Ядеше дотогава, докато му е сладко, и посягаше към хляба само ако чувствуваше глада си като подправка. Всяко питие му се услаждаше, понеже не пиеше, освен когато беше жаден. Поканен на гости, твърде лесно се справяше с това, което за мнозина беше най-трудното — да се пазят от преяждане. Онези, които не можеха да се

сдържат, съветваше да избягват да ядат съблазнителни неща, ако не са гладни, и да пият, ако не са жадни; защото тъкмо те увреждат стомаха, главата и сърцето. Веднъж подхвърли на шега, че според него и Кирка превръщала в свине гостите си с такива обилни угощения; Одисей обаче, придуман от Хермес — пък и сам бил твърде въздържан, — не посягал повече на тях, след като се бил наситил, и затова не станал свиня. Така говореше Сократ за тия неща полу на шега, полу на истина.

Съветваше всячески да се избягват любовни наслади с хубави момчета; защото според него обзетият от такава страст трудно се вразумява. Веднъж, като научи, че Критобул, синът на Критон[19], целунал Алкивиадовия син — голям красавец, — в присъствието на Критобул запита Ксенофонт: „Кажи ми, Ксенофонте, не смяташе ли, че Критобул е по-скоро от сдържаните, отколкото от буйните, и по-скоро от предвидливите, отколкото от безразсъдните и самонадеяните?“ — „Разбира се“ — отвърна Ксенофонт. „Тогава смятай го вече за пламенен и неустрашим. Той и срещу меч би се хвърлил, и в огъня би скочил.“ — „И какво си го видял да върши, та имаш такова мнение за него?“ — запита Ксенофонт. „Че не дръзна ли той да целуне напетия Алкивиадов син с хубавото лице?“ — „Е, ако това наистина е неустрашимост — рече Ксенофонт, — и аз, струва ми се, бих устоял на тая опасност.“ — „Горкият — отвърна Сократ, — и какво хубаво мислиш, че ще усетиш, ако го целунеш? Няма ли тутакси да се превърнеш от свободен в роб и да се охарчваш за пагубни наслади, да ти липсва време да се грижиш за нещо истински ценно, а да се занимаваш с работи, с които и един глупак не би се занимавал?“ — „За бога — възкликна Ксенофонт, — колко страшна е според теб силата на целувката!“ — „И ти се учудваш на това? — възрази Сократ. — Нима не знаеш, че паяците, дето са не по-големи от половин обол, само като допрат уста, могат да накарат човек да обезумее от болка?“ — „Да, за бога — рече Ксенофонт, — защото паяците го заразяват някак при хапането.“ — „Ама че си глупав — отвърна Сократ, — нима не смяташ, че красавците не заразяват някой с целувките си, макар и да не го забелязваш? Не знаеш ли, че това животинче, което на-

ричат хубост и благодат, е много по-страшно от паяците, защото те заразяват при допир, а то, стига само някой да го зърне от разстояние, кара хората да губят ума си? [Може би и еросите затова наричат стрелци, защото и отдалеч красавците раняват.] Та те съветвам, Ксенофонте, видиш ли някой красавец, бягай презглава. А на теб, Критобуле, ще кажа да заминеш нанякъде за година. Вероятно през това време раната ти ще заздравее!" Също и в любовните наслади според Сократ непостоянните трябва да постъпват така, че ако няма телесно влечение, и душата да не копнее; когато пък има, то да не причинява неприятности. Самият той явно бе така устроен в това отношение, че лесно отбягваше най-хубавите и пращящите от здраве както другите — най-грозните и неугледните. Така се отнасяше Сократ към яденето, пиенето и любовта и беше убеден, че изпитва не по-малка наслада от онези, на които все това им е в ума, а на всичко отгоре и огорченията му са по-малко.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Ако някои са на мнение — според това какво се пише и говори за Сократ, — че той като никой друг може да насърчава хората към добродетел, но не може да я въплъти в тях, нека имат предвид не само въпросите, с които оборваше мислещите, че всичко знаят, за да им посочи правия път, но и водените целодневни разговори с учениците и тогава да преценят дали е бил способен да направи по-добри сподвижниците си. Ще разкажа най-напред какво го чух да говори за божествената сила с Аристодем — наречен „Малкия", за когото беше научил, че не принасял жертви [освен по време на война], нито пък вярвал в предсказанията и дори се присмивал на ония, които вършели това. Та Сократ го запита: „Кажи ми, Аристодеме, има ли хора, на чиято способност се удивляваш?" — „Разбира се!" — отвърна онзи. „Тогава назови имената им!" — рече Сократ. „При епическите творби най-много

се възхищавам на Омир, при дитирамбите — на Меланипид[20], в трагическото изкуство — на Софокъл, във ваятелството на Поликлет, в живописта на Зевксис.“ — „Кои според теб заслужават повече възхищение, онези, които ни представят безчувствени и неподвижни изображения, или които ни показват одухотворени и живи същества?“ — „Естествено, че вторите, за бога! Стига да не се прави това наслука, а добре да се обмисля.“ — „От това, което не се знае за какво може да послужи, и онова, което очевидно е полезно, кое смяташ, че е плод на случайността и кое на разума?“ — „Разбира се, полезното е плод на разума.“ — „Не ти ли се струва, че първосъздателят на хората им е дал сетивата, за да са им полезни, очи — за да виждат видимото, уши — за да чуват каквото може да се чуе? Ако бяхме лишени от носове, за какво щяха да са ни уханията? Какво усещане за сладко и горчиво и за всевъзможните наслади, минаващи през устата, щяхме да имаме, ако ни липсваше език да ги улавя? Сетне, не ти ли изглежда, че и в това има нещо преднамерено — когато очите са уморени, клепачите се притварят като врати, за да се отворят, щом трябва да видим нещо; но по време на сън отново се затварят; и за да не им вредят ветровете, миглите са се враснали като сито, а веждите правят навес над очите, за да не може потта от челото да им пречи. Ухото улавя всички звуци, ала никога не се напълва. Предните зъби у всички същества са за хапане, а кътниците — да поемат храната от тях и да я сдъвкват. Устата, през която организмът поема каквото желае, се намира до очите и носа, докато каналите за изпражненията, будещи отвращение, са отклонени и изведени възможно най-далеч от сетивата. А сега съмняваш ли се, след като всичко така преднамерено е сътворено, дали е плод на случайност или на разум?“ — „Не, за бога — отвърна той, — така погледнато, твърде много изглежда това да е работа на някой изпълнен с любов към живота творец.“ — „После, вроденият стремеж към потомство, майчината грижа за отглеждането му, силната жажда за живот у създанията и същият силен страх от смъртта!“ — „Без съмнение и това ни насочва към дейността на сила, решила да утвърди живота.“ — „А ти сам смяташ ли, че си надарен с разум?“ — „Питай ме, пък аз ще ти отгова-

рям!“ — „Значи според теб никъде другаде не съществува разум, макар да знаеш, че в тялото ти се съдържа само частица от твърдото вещество, срещащо се в изобилие, само частица от водата, съществуваща навред, че е взело само частици от останалите елементи, изпълващи пространството? До разума пък, понеже никъде го няма, мислиш, че само ти си се докопал по някаква щастлива случайност, а огромната, безкрайна вселена, изглежда, от липса на разсъдък е така добре устроена!“ — „Кълна се в Зевс, не виждам господарите, както виждам създателите на това, което става тук!“ — „Но ти не виждаш и душата си, която е господарка на твоето тяло; затова може и да кажеш, че не с умисъл, а по повелята на случая вършиш всичко.“ Аристодем му отвърна: „Съвсем не пренебрегвам, Сократе, божествената сила, но ми се струва твърде възвишена[21], та да се нуждае от моята почит.“ — „Тъкмо защото е тъй възвишена и изисква твоята почит, толкова повече трябва и ти да я почиташ!“ — „Знай — рече Аристодем, — ако бях сигурен, че боговете поне малко се грижат за хората, не бих ги пренебрегвал!“ — „Значи мислиш, че не се грижат? Та те най-напред от всички същества единствено човека създадоха да ходи прав; това му помага и да вижда по-далеч пред себе си, и да отправя повече поглед нагоре, и по-малко да се излага на опасности [дадоха му и зрение, и слух, и език]. Сетне на другите твари дадоха крака, с които да се придвижват, а на човека дадоха и ръце, за да творят повече от нещата, заради които сме по-блажени от животните. А езика, които имат всички същества, само човешкия приспособиха чрез различни движения в устата да издава звуци и да съобщава всичко, каквото искаме да си кажем помежду си. Любовните наслади у другите животни ограничиха в определено време на годината, а на нас ги предоставят без прекъсване чак до старостта. При това на бога се нрави не само да се грижи за тялото на човека, но което е най-важно, вдъхна му прекрасна душа. Защото душата на кое друго същество първа е усетила същността на боговете — създатели на световния порядък? Кой друг род освен човешкият почита боговете? Коя душа е по-пригодна от човешката да се предпазва от глад, жажда, студ и жега, да издържа на болести, да се калява, да се привиква

към учене и да съхранява каквото чуе, види или узнае? Нима не ти е съвсем ясно, че в сравнение с другите създания хората живеят като богове, превъзхождайки ги телесно и душевно поради своята природа? Защото нито същества с тяло на вол, а с разум на човек щяха да могат да правят каквото поискат, нито пък същества с ръце, но без разсъдък имат някакво предимство над останалите. И ти, надарен с тези две най-ценни неща, не вярваш, че боговете се грижат за теб! Какво тогава трябва да сторят, та да повярваш в тяхната загриженост?“ — „Да пратят съветник, както казваш, че ти пращали, за да ме посъветва какво трябва да правя и какво не.“ — „Но когато атиняните се допитват за нещо и те чрез предсказания им дават отговор, не смяташ ли, че и на теб отговарят; а когато пращат поличби на елините, пък и на всички хора, за да им дадат знак, нима единствено теб пренебрегват и оставят без грижа? Мислиш ли, че боговете щяха да внушат вяра у хората в своята мощ да причиняват добро и зло, ако не бяха способни на това, а хората не биха забелязали, че през всичкото време са мамени? Нима не забелязваш, че най-древните и мъдри общества, градове и народи са най-благочестиви, а хората с най-голям житейски опит най-много почитат боговете? Разбери, скъпи, че и твоят разум управлява тялото ти, в което се намира, както му хрумне! Следователно трябва да приемем, че световният разум както му е угодно, така устройва всичко; не бива да допускаме, че щом твоите очи могат да проникнат много стадии в далечината, божият взор не е способен едновременно да вижда навред, нито пък, че щом мисълта ти може да обхване какво става тук и в Египет, и в Сицилия, божият разум не е в състояние да се грижи едновременно за всичко. Ако ти обаче с почит към боговете се опиташ да узнаеш дали желаят да ти разкрият неща недостъпни за смъртните [така, както почитайки някого, разбираш дали и той желае да те почита или показвайки се услужлив — дали и той е готов да ти стори услуга, или пък давайки съвет някому, попаднеш на разбран човек], ще осъзнаеш, че те са толкова велики и могъщи, че могат едновременно всичко да виждат и всичко да чуват, навред да присъствуват и за всичко да се грижат.“

И струва ми се, с тези думи Сократ насърчаваше

сподвижниците си не само пред хората да се въздържат от нечестиви, несправедливи и срамни постъпки, ала и когато биваха насаме; защото вярваха, че нищо от онова, което вършат, не остава скрито за боговете.

ГЛАВА ПЕТА

След като и самообладанието е добродетел за един мъж, нека видим дали Сократ го насърчаваше, говорейки за него следното: „Мъже, ако речем в случай на война да изберем човек, под чието предводителство и сами бихме оцелели, и враговете бихме победили, щяхме ли да го изберем, ако знаем че е чревоугодник, пияница, сладострастник, безделник или поспаланко? Та как бихме повярвали на такъв, че може и нас да спаси, и враговете да надвие? Ако в края на живота си решим някому да поверим синовете си да ги възпита, дъщерите си — да ги опази, докато се омъжат, или парите си на съхранение, бихме ли се доверили в такъв случай на човек, който лесно губи самообладание? Нима на безволев роб бихме предоставили стадата си, хамбарите си или надзора върху работата на полето! Ще поискаме ли да вземем такъв слуга или закупчик, даже и ако ни го харизват? А щом не щем дори и роб безволев да имаме в дома си, колко повече трябва сами да се стремим да не ставаме такива! Защото, докато алчните, грабейки от другите, си мислят, че трупат за себе си, безволевият, макар да пакости на останалите, и на себе си не е полезен; вреден е за другите, ала по-вреден е за себе си, ако за най-зловреден се смята онзи, който не само къщата си затрива, но и тялото, и душата си. Та кой би изпитал удоволствие да общува с такъв, за когото знае, че яденето и пиенето по̀ го радват, отколкото приятелите, а блудниците са му по-мили от другарите? Не трябва ли всеки мъж, смятащ самообладанието за основа на добродетелта, първо него да заложи в душата си? Кой, без него, би могъл да научи нещо добро или да постигне успех в някакво занимание? Има ли някой, робувайки на насладите,

да не е погубил и тялото, и душата си? Струва ми се, кълна се в Хера, свободният мъж трябва да се моли да не го сполети такава робска участ; ако пък е станал вече роб на такива наслади — нека иска от боговете да случи добри господари. Защото така само би се спасил."

Такива бяха словата му, ала още повече Сократ се владееше в постъпките си, отколкото на думи. Надмогваше не само чувствените наслади, но и алчността, понеже смяташе, че който взима пари от кого да е, си навлича господар и се обрича на най-позорна робия.

ГЛАВА ШЕСТА

Не бива да отминем и разговора на Сократ със софиста Антифонт[22]. Веднъж Антифонт, в желанието си да отклони слушателите му, дойде при Сократ и в тяхно присъствие рече следното: „Сократе, аз мислех, че онези, които се занимават с философия, трябва да са по-щастливи. Но ти, изглежда, получаваш от философията противното; живееш такъв живот, че дори и роб не ще изтрае при господаря си, ако живееше така; ядеш ядене и пиеш пиене, дето нищо не струва; обличаш се не само зле, ами и лете, и зиме все едно носиш и постоянно ходиш бос и с дреха на голо. На всичко отгоре и пари не взимаш, макар те да радват и да правят живота на онзи, който ги има, по-свободен и по-приятен. И ако ти постъпваш с учениците си както учителите по другите науки карат своите ученици да им подражават, смятай, че си им учител по нещастие." А Сократ му отвърна: „Изглежда, ти, Антифонте, предполагаш, че аз така зле преживявам, че, уверен съм, би предпочел смъртта пред живот като моя. Но нека видим какво пък лошо намираш на моя живот! Може би защото онези, които взимат пари, трябва да отработват това, за което са получили заплата, докато аз, понеже не взимам пари, не е необходимо да беседвам с когото не желая? Или си против моя начин на живот, понеже яденето ми е по-нездравословно и по-малко питателно от твоето? Или пък, понеже моята храна

по-трудно се набавя от твоята, защото по-рядко се намира и е по-апетитна? Или заради това, че каквото ти на теб си приготвиш, повече ти се услажда, отколкото каквото аз на мен? Та нима не знаеш, че който яде, когато е гладен, не търси кой знае какво, а който пие, когато е жаден, стига му и това, което има! Ако някой си сменя дрехите, известно ти е, че го прави от студ или от жега, а сандали се носят, за да не ни подбива път краката, когато ходим. Но ти досега чул ли си за мен от студ повече от другите да съм се заседявал вкъщи, от жега да съм се препирал с някого за място под сянка или пък понеже краката ме болели, да не съм отишъл където съм поискал? Не знаеш ли, че слаби по рождение хора, когато закалят тялото си в някаква дейност, добиват повече сила от силните, ако те не са се упражнявали достатъчно? Затова и по-лесно понасят срещнатите трудности. Не мислиш ли тогава, че аз, след като постоянно съм привиквал тялото си на всякакви несгоди, по-лесно от тебе издържам на всичко, тъй като не си подготвен за това? Ако някой не робува на стомаха си, на дрямката или на сладострастието, мислиш ли, че съществува друга някаква причина освен тази, че предпочита нещо по-приятно от тях, което му носи наслада не само когато се ползува от него, но и го изпълва с надежди, че винаги ще му е полезно? Знаеш също и това, че онези, които мислят, че търпят неблагополучия в живота, не изпитват радост, а на считащите себе си за преуспяващи било в земеделието, било в корабоплаването или пък в каквато и да е друга дейност, им е драго от добре свършената работа. Тогава вярваш ли, че всички тези дейности пораждат толкова голяма радост, каквато човек изпитва, когато чувствува, че се самоусъвършенствува или придобива по-добри приятели? Във всеки случай аз съм на това мнение. Но ако стане нужда да сме полезни на приятели или на отечеството, кой ще бъде по-подготвен за дълга си — аз ли с моя начин на живот, или ти със съществуването, което превъзнасяш? По време на военен поход кому би било по-лесно — на онзи, който е свикнал на разточителство, или комуто стига и наличното в момента? Кой по-бързо би се предал — онзи, който има нужда от най-трудните неща за намиране или на който е съвсем достатъчно това, което е

най-достъпно. Ти, Антифонте, май си от онези, дето мислят, че щастието е разкош и великолепие. Аз мисля, че да не се нуждаеш от нищо, е присъщо на боговете, а да се нуждаеш от колкото се може по-малко, е най-близко до божественото. Но от божественото няма нищо по-силно. Тогава най-силно е онова, което стои най-близко до божественото."

Пак Антифонт, разговаряйки веднъж със Сократ, рече: „Сократе, аз несъмнено те смятам за справедлив, но в никакъв случай за мъдър. Струва ми се, че и ти ще разбереш това; от никого за ученията си пари не взимаш: от друга страна обаче, нито дрехата, нито къщата си, нито нещо друго, което имаш и смяташ, че струва пари, не би дал някому не само даром, но дори и за по-малко от цената му. Очевидно е, че ако придаваш някаква стойност на ученията си, ти би искал за него не по-малко от тази стойност. Затова ти може да си справедлив, тъй като не си служиш с измама заради изгода, но не можеш да си мъдър, след като твоите знания не струват нищо." А Сократ на това отвърна: „Антифонте, при нас е прието, че хубостта и мъдростта могат да се продават и достойно, и недостойно. Защото, ако някой продава хубостта си за пари на всеки желаещ, наричат го блудник; но ако някой съзре у някого истински поклонник и го направи свой приятел, смятаме го за порядъчен. Затова наричаме и софистите блудници, защото продават мъдростта си срещу пари на всеки, който желае. Този пък, който, щом усети дарба у някого, се сприятелява с него и го учи на всичко добро от себе си, според нас постъпва както подобава на доблестен гражданин. Що се отнася лично до мен, Антифонте, както друг някой изпитва радост от добър кон, куче или птица, така и аз още повече се радвам на добри приятели; ако имам нещо полезно у себе си, продавам го на тях и ги сближавам с други, които, мисля, биха им помогнали по пътя към добродетелта. И съкровищата на мъдреците от миналото, които те ни оставиха в книгите си, разгръщам с моите приятели и чета; видим ли нещо добро, отбираме го и смятаме, че много печелим, ако това ни сближава." Присъствувайки на тези разговори, на мен се струваше, че Сократ и за себе си е щастлив, и слушателите си води към нравствено съвършенство.

А друг път, отново запитан от Антифонт как възнамерява да прави държавни мъже другите — ако изобщо разбира нещо от това, — след като сам не участвува в държавните дела, Сократ отговори: „Кога, Антифонте, бих участвувал повече в работите на държавата — когато сам върша това или когато се грижа да има повече мъже, способни за такава дейност?“

ГЛАВА СЕДМА

Нека сега изясним дали Сократ предпазваше и от самохвалство своите привърженици, насърчавайки ги към истинска добродетел; защото винаги казваше, че няма по-добър път към славата от този, по който човек би станал способен в това, в което би желал да го уважават заради способностите му. А че говори право, привеждаше следните доказателства: „Да си представим, ако някой бездарен флейтист иска да направи впечатление, как трябва да постъпи? Няма ли да имитира свиренето на добрите флейтисти? Но най-напред, тъй като те притежават хубави инструменти и ги съпровожда голяма свита, е необходимо и за това да се погрижи. Сетне, понеже онези ги възхваляват мнозина, трябва да си намери и шумни почитатели. Само със свирене не бива да се захваща, защото тутакси ще стане за смях и ще се покаже не само бездарен флейтист, но и самохвалко. И въпреки че се е охарчил доста, от това няма никаква полза, а на всичко отгоре и се излага. Не е ли тогава животът му непосилен, безсмислен и за присмех?

Нека предположим също, че някой желае да се покаже добър стратег или кормчия, макар всъщност да не е. Какво би станало с него? Не би ли било печално, ако въпреки желанието си да убеди останалите в своите способности не успее? Ако пък ги убеди, няма ли да бъде още по-жалко? Защото очевидно, ако някой бъде назначен да управлява кораб или да командува войска, без да разбира нищо от това, ще погуби неволно и

поверените му хора, и сам ще трябва опозорен да напусне длъжността си."

Също така Сократ доказваше, че е безсмислено някой да се прави на богат, храбър или силен, щом не е такъв. „Към такива именно — казваше той, — ако им се възложи нещо пряко силите и те, макар и да си дават вид, не могат да се справят, не бива да има снизхождение! Измамник наричаме — и то не малък — онзи, който успее да измъкне пари или сечива от някого и сетне не ги върне; но много по-голям измамник е некадърният, защото е измамил с твърденията си, че бил способен да управлява държавата."

Разговаряйки така, според мен Сократ предпазваше съмишлениците си и от самохвалство.

КНИГА ВТОРА

ГЛАВА ПЪРВА

Струва ми се също, че с такива разговори Сократ подтикваше последователите си към умереност в яденето и пиенето, в любовните наслади и съня, към издръжливост на студ, жега и изпитания. И забележеше ли някой от приятелите си да губи мярка в тия неща, казваше: „Кажи ми, Аристипе[23], ако имаш да възпитаваш двама младежи — единият да може да управлява, а другият да се подчинява на властта, — как би възпитавал всеки от тях? Искаш ли да разберем, като започнем от най-простото — яденето?“ Аристип отвърна: „И аз мисля, че трябва да почнем от яденето; никой не би могъл да живее, ако не яде.“ — „И тъй, щом дойде време за ядене, ще посегнат ли и двамата към хляба?“ — „Да, естествено“. — „Тогава кого от тях първо да привикваме да върши това повече от необходимост, отколкото от чревоугодие?“ — „Когото

обучаваме да управлява, за бога, за да не останат държавните дела несвършени при неговото управление.“ — „Когато им се пие, трябва ли да го приучим да може и на жажда да издържа?“ — „Разбира се!“ — „А да бъде господар на съня си, така че да може и късно да си ляга, и рано да става, и да бодърствува, ако трябва, кого от двамата да възпитаваме?“ — „Отново него!“ — „А за да се владее в любовните наслади, така че да не му пречат да се отдава на държавните дела, ако обстоятелствата налагат?“ — „Отново същия!“ — „Да не бяга от изпитанията и да ги поема доброволно върху себе си, кого от двамата трябва да привикнем?“ — „Онзи естествено, когото обучаваме да управлява.“ — „После, ако са необходими знания, за да се побеждават противниците, кого от тях е по-уместно да научим на това?“ — „Пак онзи, за бога, когото обучаваме да управлява. Защото от всичко друго няма полза без такива знания.“ — „Тогава не смяташ ли, че, така обучен, по-трудно ще попадне в ръцете на противниците си, отколкото разните животни? Защото едни от тях ги привлича храната и макар твърде боязливи, някои все пак, водени от лакомията, се хващат на примамката; други пък се ловят с нещо за пиене.“ — „Да, така е.“ — „А няма ли такива, като пъдпъдъците и яребиците, които поради сладострастието си, понесени от любовен копнеж към звука от женската, забравят опасностите и попадат в мрежите на ловците?“ Аристип и с това се съгласи: „Но не ти ли се струва срамно човек да страда като съвсем лишено от разум животно? Като прелюбодейците, които се вмъкват в женските стаи, макар и да знаят, че с прелюбодеянието си се излагат и на опасност пред закона, и на страдание, щом бъдат заловени. Но въпреки толкова страдания и позор, които сполетяват прелюбодееца, и въпреки многото възможности да се освободи от сластолюбието си все пак да се излага на опасности, нима вече това не е съвсем безразсъдство?“ — „Така е според мен.“ — „А че повечето най-необходими човешки дейности се извършват на открито, каквито са военното дело и земеделието, пък и доста други, макар че мнозина не са навикнали на студ и жега, не ти ли се струва твърде лекомислено?“ Аристип и с това се съгласи. „Смяташ ли, че който се готви да управлява, трябва да се уп-

ражнява и тези неща да понася леко?“ — „Естествено.“ — „Значи, щом способните да се владеят при всички тези обстоятелства причисляваме към достойните да управляват, неспособните на това ще причислим към онези, които могат само да се подчиняват на властта?“ Аристип беше съгласен и с това. „Тогава, като знаеш мястото и на едните, и на другите, помисли ли към кои би било редно да причислиш и себе си?“ — „В никакъв случай — рече Аристип — не поставям себе си сред желаещите да управляват. Защото ми се струва присъщо само на неразумния човек, след като сам не може да задоволява потребностите си, да мисли и как да се справи с нуждите на останалите си съграждани. Пък и от много желани неща трябва да се лишава онзи, който застане начело на държавата; и дори ако не постига каквото тя иска, да носи отговорност за това. И нима това не е съвсем неблагоразумно! А държавата се отнася към управляващите както аз към робите си. Защото и аз искам от слугите си да ми набавят в изобилие всичко необходимо, но да не посягат на него, и държавата очаква, който я управлява, да ѝ осигурява колкото се може повече блага, но да се въздържа от всички тях. Затова, след като обуча по такъв начин желаещите да си създават грижи и да създават грижи и на другите, аз бих ги поставил сред способните да управляват; себе си обаче причислявам към онези, които желаят възможно най-леко и приятно да живеят.“ А Сократ му отвърна: „Искаш ли да обсъдим и това кои по-приятно живеят — управляващите или подвластните?“ — „Разбира се.“ — „Най-напред, от народите, които познаваме в Азия, персите царуват, а сирийците, фригийците и лидийците им се подчиняват; в Европа пък скитите властвуват, а меотите им се покоряват, в Либия господари са картагенците, а либийците подвластни. От тези народи кои смяташ, че живеят по-добре? А сред елините, от които си и ти, кои ти се струва, че живеят по-добре — които господствуват или които са зависими?“ — „Но аз — рече Аристип — съвсем не искам да се обрека на робство и мисля, че съществува среден път между всичко това; по него се стремя да вървя нито като господар, нито като роб, а като свободен, защото именно свободата води към щастие.“ — „Да — отвърна Сократ, — ако този път, както не минава през господ-

ство и робуване, не минаваше и през хората, тогава може би щеше да си прав. Но ако живееш сред хора и не се стремиш нито да властвуваш, нито да се подчиняваш, нито пък да угодничиш пред властвуващите, струва ми се, че ще видиш как умеят по-силните и в обществения, и в личния живот да се справят с по-слабите и да ги използуват като роби. Нима не ти са известни такива, които изкореняват и изсичат посятото и посаденото от други и по всевъзможен начин гнетят по-слабите, ако не искат да им слугуват, докато не ги принудят да предпочетат робството пред борбата с по-силните? Или пък не знаеш, че и в ежедневието храбрите и силните се налагат над боязливите и слабите и ги използуват за своя изгода?“ — „Да, но за да не изпитам това, аз не се включвам в никоя държава и навред съм чужденец.“ Сократ му отговори: „Добре си го измислил; откакто са мъртви Синид, Скирон и Прокруст[24], сякаш насилията вече спряха? Все пак държавниците създават в отечеството си закони, за да не се вършат неправди, печелят освен сродниците си и приятели за помощници, укрепяват градовете си, сдобиват се с оръжия, за да отблъскват с тях злосторниците, пък и съюзници от други места си докарват. Но макар да разполагат с всичко това, все пак стават беззакония! А ти, лишен от тези неща, прекарваш доста време по пътищата, където най-често се вършат злодеяния, в който и град да идеш, си най-безпомощен от всичките му граждани — от онези, които най-често биват нападани от злосторници. И въпреки това се надяваш, че тъкмо защото си чужденец, не ще те сполети никакво зло? Или имаш смелост, защото властите навред закрилят свободния ти достъп? А може би мислиш, че като роб не би бил от полза на никой господар? Та кой ще държи в къщата си човек, който не иска нищо да работи, но затова пък се стреми да живее в разточителство? Нека да видим и как господарите се отнасят към такива слуги. Не укротяват ли сластолюбието им чрез глад? Не ги ли възпират от кражби, като заключват всичко, откъдето може нещо да се измъкне? Не предотвратяват ли бягството им с вериги? Не ги ли отвикват от мързела с бой? А ти как постъпваш, когато узнаеш, че имаш такъв слуга?“ — „Наказвам го всякак, докато го принудя да ми служи. Но тогава,

Сократе, обучените в изкуството да властвуват, което, струва ми се, ти смяташ за щастие, по какво се отличават от онези, които по стечение на обстоятелствата изпитват страдания, ако трябва и те доброволно да понасят глад и жажда, да студуват и да се лишават от сън, и да се подлагат на всякакви други несгоди? Защото аз не виждам каква е разликата, доброволно или насила ще ти съдерат кожата, или по своя воля, или не ще се подложиш на такива изтезания, освен дето човек сглупява, като понася мъките." — „Нима, Аристипе — рече Сократ, — не виждаш разликата между доброволните лишения и наложените в това, че който по своя воля гладува, би могъл да се наяде когато поиска; който по своя воля ходи жаден — да се напие и така нататък, докато за принудения да търпи тези несгоди не е възможно, когато поиска да се откаже от тях? Обричащият себе си на изпитания се радва, защото страда, изпълнен с добра надежда, както ловците в очакване на улов на драго сърце вършат това. А и в случая наградата за усилията е твърде малка. Които обаче се подлагат на изпитания, за да се сдобият с добри приятели или да надделеят над враговете си, да станат силни телом и духом, да умеят да ръководят добре стопанството си, да помагат на приятелите си и да оказват благодеяния на отечеството си, защо да не са готови на драго сърце да понасят такива трудности и въпреки това да се радват на живота, изпълнени със себеуважение, възхвалявани от другите като пример за подражание! Освен това леността и моментните наслади не допринасят според учителите по гимнастика за телесно здраве, нито обогатяват с нещо душата, докато постоянните усилия водят до благородни дела, както твърдят именитите мъже. Ето какво казва Хезиод[25]:

„Порок човек може в обилие и без труд да намери.
Пътят към него е гладък и съвсем наблизо живее.
Пред добродетелта безсмъртните са поставили трудна преграда;
дълга и стръмна пътека и твърде неравна в начало
при нея те води. Но щом върха достигнеш, тогава
леко напред ще вървиш по друма труден доскоро."

Това потвърждава и Епихарм[26]:

„Срещу труд ни продават всички блага боговете."

А другаде казва:

„Негоднико, не търси леснина, за да не ти е трудно насетне."

И Продик мъдрецът в съчинението си за Херакъл, което чете публично, по същия начин се изказва за добродетелта, говорейки, доколкото си спомням, така: „Когато Херакъл, казваше той, възмъжал и навлязъл във възраст, в която младите вече самостоятелно трябва да избират дали да тръгнат към живота по пътя на добродетелта или на порока, уединил се на спокойно място, затруднен кой път да поеме. Но към него се приближили две жени: едната красива наглед и благородна, с чисто тяло, свенлив поглед и благонравна осанка, облечена в бяло; другата — месеста и отпусната, изрисувана, така че да изглежда по-бяла и червена, отколкото в действителност; стойката я правела по-стройна, отколкото била по природа; държала очите си отворени, а от дрехата прозирала зрялата ѝ хубост. Често се оглеждала, следяла дали и друг някой я наблюдава, от време на време хвърляла поглед и върху сянката си. Щом били вече съвсем близо, първата продължила напред с обичайната си походка, а втората, в желанието си да я изпревари, се затичала към Херакъл и му рекла: „Виждам, Херакле, че се затрудняваш кой път да поемеш в живота. Ако ме вземеш за приятелка, аз ще те поведа по най-приятния и най-лекия път; никое удоволствие не ще бъде за теб недостойно и ще изживееш живота си, без да изпиташ страдания. Защото найнапред не ще мислиш нито за войни, ни за несгоди, а постоянно ще търсиш какво приятно за ядене или пиене да намериш, какво с радост да видиш и чуеш, какво с удоволствие да помиришеш и докоснеш, с кого ще изпиташ най-голяма любовна наслада, как най-сладко да си почиваш и как да постигаш всичко това без усилия. Ако пък някога започнеш да изпитваш подозрения откъде ще намериш средства за тези удоволствия, не се страхувай, че ще те поведа по пътя на телесните и душевните мъки и страдания, за да постигнеш желаното; онова, което другите създават с труд, ти ще имаш на разположение и нищо, носещо печалба, не ще ти убегне. Защото на моите близки аз предоставям възможност отвсякъде да извличат изгоди." Херакъл, като

чул това, запитал: „А как ти е името, жено?“ Тя отвърнала: „Моите приятели ме наричат Щастие, а моите ненавистници, за да ме очернят, ме наричат Злина.“ В това време приближила другата жена и рекла: „И аз идвам при теб, Хераклe. Познавам твоите родители и характера ти още от дете; затова се надявам, ако тръгнеш по моя път, да извършиш хубави и благородни дела и чрез тях да ме направиш още по-уважавана и ценена. Аз не ще те залъгвам със сладки речи, а искрено ще ти покажа живота както боговете са го устроили. От съществуващите блага нищо без труд и усилие боговете не дават на хората; ако искаш боговете да са милостиви към тебе, трябва да ги почиташ; ако искаш да те обичат приятелите, трябва да им правиш добро; ако желаеш да бъдеш на почит в някой град, трябва да му принасяш полза; ако държиш цяла Елада да се възхищава на добродетелта ти, трябва да се стремиш да станеш неин благодетел; ако искаш земята да те дарява с обилен плод, трябва да я обработваш; ако мислиш, че от добитъка ще забогатееш, трябва да се грижиш за стадата си; ако решиш да се въздигнеш чрез война, за да можеш да освобождаваш приятелите си и да надвиваш враговете си, нужно е да изучаваш военното изкуство при опитни в него и да се упражняваш как да го използуваш; ако пък искаш да имаш силно тяло, трябва да го привикваш да се вслушва в разума и да го упражняваш с усилия и пот.“ А Злината, както казва Продик, подхванала: „Виждаш ли, Хераклe, колко труден и дълъг път към удоволствията на живота ти сочи тая жена! Аз пък ще те поведа по лек и кратък път към щастието.“ Добродетелта отвърнала: „Нещастнице! Какви блага притежаваш? Каква радост познаваш, след като нищо не желаеш да направиш за това? Та ти дори не изчакваш да изпиташ някакви желания, а преди още да се появят, вече всичките си ги задоволила; преди да огладнееш, започваш да ядеш, преди да ожаднееш, започваш да пиеш; а за да ти е сладка гощавката, издирваш изкусни готвачи, за да ти е сладко пиенето, подбираш превъзходни вина, които лете дори със сняг изстудяваш. Речеш ли сладко да се понаспиш, не ти стига меката постеля, ами и подпорки слагаш, за да се поклаща леглото като люлка, защото ти се е приспало не от умора, а от нямане какво

да правиш. Насилваш се за любовни наслади, преди да изпиташ желание, и то по всевъзможен начин, използувайки мъже като жени. Така именно възпитаваш своите приятели — нощем на разюзданост, а денем да проспиват най-ценното време. Макар и безсмъртна, ти и от боговете си отхвърляна и от порядъчните хора си презирана. Това, което от всичко е най-приятно — да те възхваляват, — ти не чуваш; което е най-приятно някога да се види — не виждаш. Защото никога не си видяла добро дело, извършено от теб. Кой би повярвал на твоите думи? Кой би ти се притекъл на помощ, ако се нуждаеш от нещо? Кой разумен човек би се осмелил да тръгне с теб? Такива, които като малки са били изнежени, а когато са пораснали, умът им не е дошъл; които на младини нищо не са вършили и само са се угоявали, но сетне, изпаднали в несгоди, преживяват като окаяни старци; които се срамуват за извършеното преди, а сега страдат от това, което вършат; които на младини не са се въздържали от удоволствия, а усилията са отлагали за старини. Аз обаче съм с боговете и с порядъчните хора. Добро дело, било божествено или човешко, без мен не може да се сътвори. На почит съм като никой друг и сред боговете, и сред хората, които подобава да ме почитат; обичана съдружница съм на творците, верен страж на стопаните, благосклонна покровителка на прислугата, добра помощница в мирния труд, сигурна съюзница във военните начинания, ненадмината в управлението. Приятна и спокойна е гощавката на моите приятели, защото ядат и пият, докато са гладни. Спят по-сладко от безделниците, но ако се наложи да се лишат от сън, не роптаят, нито заради него изоставят задълженията си. Младите се радват на похвалите от по-старите, а на по-старите са приятни почестите, които им оказва младежта. С радост си спомнят за миналите дела и това ги прави щастливи в настоящето. Чрез мен те са обичани от боговете, скъпи на приятелите си, почитани в отечеството. А когато настъпи краят им, техният гроб не потъва в забрава, а продължават вечно да живеят, възпявани в хвалебствени химни. И ако ти, Херакле, дете на славни родители, се стремиш към такива дела, можеш да добиеш най-блаженото щастие.“ Ето, така говореше Продик за възпитанието на Херакъл от Добродетелта. Само

че украсяваше разказа си с още по-изискани думи, отколкото аз сега. А ти, Аристипе, трябва да си вземеш поука от това и да обмислиш своя път в живота занапред.

ГЛАВА ВТОРА

Като узна веднъж, че Лампрокъл, най-големият му син[27], се отнасял зле с майка си, Сократ го запита: „Кажи ми, синко, познаваш ли някои хора, които другите смятат за неблагодарни?“ — „Разбира се“ — отвърна момчето. „А знаеш ли какво вършат, та ги наричат така?“ — „Естествено. Другите им помагат, а когато те имат възможност да се отблагодарят, не го правят; затова ги наричат неблагодарни.“ — „Тогава не ти ли се струва, че и неблагодарните трябва да се причисляват към несправедливите?“ — „Така е според мен.“ — „Мислил ли си някога и върху това: дали както заробването на приятелите се смята за несправедливо, а на враговете за справедливо, така и неблагодарността към приятелите е несправедливост, а към враговете — справедливост?“ — „Според мен, ако някой изпита добро, било от приятел, било от враг, и не се опита да се отблагодари, той постъпва несправедливо.“ — „Но ако е така, става съвсем ясно, че неблагодарността е несправедливост!“ Лампрокъл се съгласи. „Излиза, че колкото повече блага получава някой, без да се отблагодарява, толкова по-несправедливо постъпва?“ Синът му и с това се съгласи. „А нима бихме намерили хора, по-облагодетелствувани от някого, отколкото децата от родителите? Родителите са ги създали, за да видят толкова хубави неща, да се насладят на толкова блага, с които боговете дарят хората. И тези блага са ни така скъпи, че всички гледаме най-вече от тях да не се лишим; затова и държавата за най-големите неправди налага смъртно наказание, за да премахне чрез страх от това крайно зло несправедливостта. А едва ли предполагаш, че само заради удоволствието хората създават деца, след като могат да го

получат навред по улиците и публичните домове. Явно ние гледаме и от какви жени ни се раждат най-жизнеспособни деца, преди да се съберем с тях, за да ги създаваме. Мъжът поема прехраната на майката и предварително се грижи бъдещите му деца да имат по възможност всичко, каквото смята, че ще им е полезно за живота. А бременната жена носи този товар с усилие и опасност за живота си и дели с него своята храна. И когато роди дете в много мъки, отхранва го и се грижи за него, без да е изпитала за това никакво добро, нито пък детето знае своя благодетел. Понеже то не може да каже какво иска, сама гадае какво му е нужно и какво го радва и се опитва да му угоди. Храни го дълго и ден и нощ бди над него, без да знае каква благодарност за тези грижи ще ѝ бъде отредена. И не само че го храни, ами и когато за децата дойде време да учат, родителите сами им предават житейския си опит; ако пък сметнат, че има друг, по-способен да ги обучава, пращат ги при него, без да жалят средства, и се стараят да правят всичко, за да станат децата им колкото се може по-добри. Тогава момчето възрази: „Дори да е направила всичко това, а и още много повече, все пак никой не би издържал на нейния зъл нрав." — „Коя злина според теб по-трудно се понася — на едно животно или на една майка?" — „Мисля, на една майка; поне каквато е моята." — „Дали някога досега те е ухапала или ритнала, за да ти стори зло, както вече на мнозина се е случвало с животни?" — „И все пак, за бога, тя говори неща, които човек не би искал да чуе до края на живота си!" — „А колко си ѝ досаждал според теб с виковете и лудориите си като малък и колко мъки си ѝ причинявал с болести?" — „Но аз нито съм казал, нито съм извършил нещо, от което да се е срамувала." — „Нима за теб е по-трудно да слушаш какво тя ти говори, отколкото за артистите, когато в трагедиите си казват най-страшното?" — „Мисля, че след като нито този, който порицава, порицава, за да накаже някого, нито който заплашва, заплашва, за да стори зло някому, те по-лесно понасят това, което си говорят." — „Но ти, макар добре да знаеш, че каквото казва майка ти, не само не го казва със зъл умисъл, но напротив, желае ти доброто както на никой друг, все пак се отнасяш зле с нея! Или смяташ, че твоята

майка ти мисли лошото?“ — „Не, съвсем не мисля така!“ А Сократ: „И все пак ти наричаш зла тази, която ти желае доброто, която прави всичко от себе си, за да оздравееш, когато си болен, и да не си лишен от нищо, а освен това пред боговете и обет дава, за да измоли за теб обилни блага? Мисля, че ако не можеш да понасяш такава майка, би трябвало да не можеш да понасяш и благата, с които те дарява. Кажи ми все пак, смяташ ли, че е необходимо да се отнасяш дружелюбно към друг някого или си свикнал никому да не угаждаш, нито да се подчиняваш, бил той стратег или пък друг управник?“ — „Не, за бога.“ — „Значи си готов — рече Сократ — и на съседа си да правиш услуги, за да ти даде да си запалиш огън, когато ти потрябва, да ти стане съдружник в някое начинание или ако случайно те сполети беда, на драго сърце да ти се притече на помощ?“ — „Да, разбира се.“ — „Ако ти се случи да пътуваш с някого по суша или по море, безразлично ли ти е дали твоят спътник ти е приятел или враг, или се стремиш непременно да спечелиш неговото благоразположение?“ — „Така бих постъпил.“ — „Но след като при тези обстоятелства се показваш доброжелателен, не смяташ ли, че трябва да уважаваш и майка си, която от всички най-много те обича? Нима не знаеш, че и държавата нехае, що се отнася до друг вид неблагодарност, не я наказва и остава равнодушна към онези, които са изпитали добро, без да са се отблагодарили за това? Но ако някой не почита родителите си, тя му налага наказание и не го допуска за архонт; защото такъв човек нито би принесъл благочестиво жертва за държавата, нито би извършил нещо друго добро и справедливо. А, кълна се в Зевс, ако някой не тачи гроба на родителите си, и това държавата съблюдава при разследването за длъжността архонт[28]. Затова ти, синко, ако си разумен, моли се на боговете да ти простят, ако не си зачитал майка си, та да не те помислят за неблагодарен и да не пожелаят вече да ти оказват добрини. А от хората се пази да не би, като разберат, че пренебрегваш своите родители, да престанат да те уважават и сетне да се окажеш без приятели. Защото, ако някой се усъмни, че си неблагодарен към родителите си, никога не би повярвал, че ако ти стори добро, ще получи благодарност за това.

ГЛАВА ТРЕТА

Веднъж Сократ научи, че между Хайрефонт[29] и Хайрекрат — двама братя, негови познати — възникнала вражда. Когато видя Хайрекрат, му рече: „Кажи ми, Хайрекрате, ти нали не си от онези, които смятат парите за по-полезни от родните братя? При това братята им не мислят за постъпките си, а твоят е разсъдлив, те се нуждаят от чужда подкрепа, а твоят е готов да ти помага; пък и те имат повече братя, а твоят е един. Удивително е и това, че ако някои се смятат ощетени от братята си, защото не притежават и техния имот, не се смятат ощетени от съгражданите си, въпреки че не притежават богатствата им. Оттук може да се заключи, че е по-добре да живееш с мнозина и да разполагаш сигурно само с това, което ти е необходимо, отколкото, живеейки в самотност, да владееш всичките блага на съгражданите, изложен на опасности; но по отношение на родните братя това се забравя. Заможните купуват роби, за да им работят, и търсят приятели, за да им помагат, но за братята си немарят, понеже съгражданите могат да им станат приятели, но братята — не! А за приятелството твърде много допринася общото потекло, общото възпитание, защото и животните, хранени заедно, изпитват някаква привързаност помежду си. Освен това и другите почитат повече онези, които имат братя, и по-рядко им създават неприятности.“ Хайрекрат му отвърна: „Ако спорът, Сократе, не беше голям, може би трябваше да се погаждам с брат си и да не страня от него заради дреболии. Защото братът, както ти казваш, е богатство, ако е такъв, какъвто трябва да бъде; но ако му липсват всякакви качества и е съвсем противоположен на това, което би трябвало да е, защо ти трябва да се захващаш с невъзможни работи?“ Тогава Сократ попита: „Дали на всички, Хайрекрате, е неприятно да общуват с Хайрефонт, както и на тебе, или има някои, на които той доста се харесва?“ — „Тъкмо затова, Сократе, изглежда, трябва да го мразя, понеже на други може да се харесва, а на мен винаги причинява и с постъпки, и с думи повече вреда, отколкото полза.“ — „Изглежда, както конят е вреден за неопитен ездач, когато иска

да го язди, така и братът е вреден, когато някой, без да знае как, поиска да общува с него?“ — „Че как да не умея да общувам с брат си — възрази Хайрекрат, — след като умея и с добро да отвърна, ако някой ми каже нещо добро, и добро да направя, ако ми стори добро? Но ако с дума или постъпка рече да ме засегне, не бих могъл нито да му кажа нещо хубаво, нито да му окажа подкрепа, а дори и не ще се опитам.“ На това Сократ отговори: „Чудни неща говориш, Хайрекрате. Ако имаше куче, което добре варди стадото и обича да се умилква около овчарите, но приближиш ли се към него, започва да те лае, ти щеше да опиташ, без да се гневиш, да го укротиш с добро; казваш, че да имаш брат, е голямо благо, стига да се отнася към теб както трябва; твърдиш, че умееш и да вършиш добро, и да говориш добро за него, но въпреки това не търсиш начин да ти стане той най-близък.“ — „Страхувам се, Сократе, че нямам такова умение да накарам Хайрефонт да се държи с мен както подобава.“ — „Но нищо ново и особено не е нужно според мен да се измисля; ти самият знаеш, струва ми се, с какво да го спечелиш, за да те цени високо.“ — „Кажи тогава веднага, ако си открил у мен някакъв чар, с който мога да въздействувам, но все още не съм го забелязал!“ — „Ако поискаш някой познат да те покани на гощавка при жертвоприношение, как би постъпил?“ — „Естествено, първо аз ще го поканя, когато принасям жертва.“ — „Ако решиш да възложиш на някой приятел да се грижи за делата ти, когато отсъствуваш от града, какво би направил?“ — „Разбира се, първо аз бих се погрижил за неговите, когато замине някъде.“ — „Ако искаш някой приятел в чужбина да те посрещне гостоприемно, когато пристигнеш в града му, какво би сторил?“ — „Явно е, че по-напред аз ще му окажа гостоприемство, когато дойде в Атина. Ако пък желая охотно да ми съдействува в работата, за която съм дошъл, трябва и аз преди това да се отнеса към него по същия начин.“ — „Излиза, че ти отдавна знаеш всички хорски чародейства, но си ги прикривал! Или се боиш да не би да изглежда унизително, ако пръв окажеш благодеяние на своя брат? За мен най-достоен за похвала е онзи, който и на враговете пръв е готов да навреди, и на приятелите пръв да помогне. И ако

мислех, че Хайрефонт е по-способен на това, щях да се опитам него първо да подтикна да те спечели като приятел. Но сега ти ми изглеждаш по-достоен да положиш начало на приятелство.“ — „Странно говориш, Сократе, и никак не подхожда на нрава ти да караш мен, по-младия, пръв да започвам, след като навред е прието обратното — по-възрастният да е винаги пръв — и в думите, и в делата.“ — „Как, нима да не е прието навред по-младият да направи път на по-възрастния, когато го срещне, да стане и му отстъпи в знак на почит по-удобно място и да изслуша първо неговите думи? Недей се двоуми, скъпи, а се постарай да бъдеш любезен с брат си; той скоро ще ти отвърне със същото. Не виждам ли колко е почтен и благороден? С лошите хора инак не можеш да общуваш, освен ако не им дадеш нещо; а добрите най-бързо би спечелил, ако се отнасяш към тях любезно.“ Хайрекрат му отвърна: „Ами ако аз се държа към него така, а той съвсем не става по-добър?“ — „Какво друго може да те сполети, освен да се покажеш услужлив и обичащ родния си брат, а той — непочтен и недостоен за благодеяния? Но не смятам, че ще стане така. Защото, струва ми се, като види, че ти го предизвикваш на такава надпревара, скоро у него ще пламне желание да те надмине и на думи, и на дело в благодеянията. А сега вие ми приличате на ръцете, които богът е създал заедно да се залавят за нещо, но те, забравили това, повече се стремят да си пречат една на друга; или пък на краката, които, сътворени от божественото предопределение, за да си помагат в работата, без да ги е грижа за това, един друг се спъват. Не е ли голямо невежество и безумие създаденото да носи облага да служи за вреда? А родните братя според мен богът е създал повече да си помагат един друг, отколкото ръцете, краката, очите и всичко друго подобно у човека. Защото ръцете, ако се наложи да свършат нещо заедно на разстояние повече от разтег, не биха могли да го направят; краката също не биха могли да се придвижат едновременно на повече от разкрач; даже очите, които ни изглеждат, че проникват най-далеч, не могат едновременно да виждат и отпред, и отзад, макар да е още по-близо. Но братя, ако се обичат, дори и да са далеч един от друг, си помагат взаимно.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Веднъж чух Сократ да води разговор и за приятелството, който, струва ми се, би бил твърде полезен за някого, който би искал да узнае как да печели и общува с приятели. Бил чувал от мнозина, че от всички богатства най-голямото е искреният и добър приятел, ала за мнозинството от тях виждал, че се грижат повече за всичко друго, но не и да печелят приятели. Къщи, земя, роби, добитък, сечива събирали грижливо, събраното се стремели да съхранят, но приятел, за когото говорели, че е най-голямото благо, мнозина нито се стараели да придобият, нито пък, ако имали вече такъв, да запазят. Дори бил забелязал, че някои, когато им се разболеят приятели и роби, за робите и лекар ще извикат, и за друго, каквото е нужно за здравето им, усърдно ще се погрижат, а за приятелите си немарят. Дойде ли време да умират, за робите скърбят и смятат това за голяма загуба, а кончината на приятелите им се струва, че не ги е ощетила с нищо. Другото си имущество не оставят без грижа и надзор, но че и приятелите се нуждаят от внимание, не се безпокоят за това. Забелязал още, че повечето хора знаят точно какви богатства притежават, колкото и много да са те, но броя на приятелите си, дори те да са малко, не знаят. И когато се заканват да ги изброяват, щом някой ги попита, онези, които веднъж вече са причислили към приятелите си, по погрешка отново споменават. Толкова ги е грижа за приятелите. И все пак коя друга придобивка, сравнена с добрия приятел, би била по-ценна? Кой кон, кой впряг би бил така полезен, както услужливият приятел, кой роб — така благосклонен и предан или друго нещо — така полезно за всичко? Добрият приятел е готов да съдейства на приятел при всяка нужда и в личното стопанство, и в общите начинания; ако трябва да се прави някому добро — помага, ако се яви заплаха — притичва се в подкрепа, без да жали средства и усилия; на едно място убеждава, на друго — проявява твърдост; на благоденстващите доставя по-голяма радост, на несполучилите вдъхва по-голяма надежда. Каквото за всеки ръцете извършват, очите съзират, ушите дочуват, краката из-

минават, в това приятелят, когато оказва помощ, никак не отстъпва. Често дори, преди някой да е протегнал ръка, преди да е забелязал или чул нещо, преди да е направил крачка напред, приятелят вече е сторил за приятеля каквото трябва. И все пак грижи се полагат за дървета, за да носят плод, а към най-плодоносното имане, което се нарича приятел, повечето се отнасят с неохота и безгрижие.

ГЛАВА ПЕТА

При друг случай чух отново негов разговор, в който Сократ според мен искаше да накара слушателя си да размисли каква стойност има за приятелите си. Понеже бил забелязал един от своите познати да обръща гръб на приятел, изпаднал в недоимък, запита Антистен[30] в присъствието на онзи и на много други: „Може ли, Антистене, приятели да се оценяват както роби? Защото един роб струва, да речем, две мини, друг няма и половин, трети — пет мини, а някой дори и десет. За Никий, сина на Никерат[31], казват, че платил за надзирател в сребърните мини един талант. Искам да разбера дали както робите и приятелите имат някаква цена.“ — „Кълна се в Зевс — отвърна Антистен, — за да ми стане някой приятел, бих се отказал от две мини[32], другиго обаче не бих предпочел и пред половин мина, трети бих избрал и пред десет мини, а за да спечеля понякога приятел, не бих щадил никакви богатства и усилия.“ — „Щом това е така — рече Сократ, — нима не би било добре човек да се пита каква стойност има за своите приятели и да се стреми да бъде колкото се може по-ценен, та приятелите му по-рядко да му изменят. Защото съм чувал от едного, че негов приятел го изоставил в беда, от другиго, че на онзи, когото смятал за приятел, по-скъпа му била една мина, отколкото приятелското чувство. Поради всичко това ми се струва, че както някой гледа да продаде лош роб на всякаква цена, за да се отърве от него, така и лошият приятел при възможност се

заменя за нещо по-ценно. Обаче не знам такъв, който да иска да се лиши от предани роби, а още по-малко от предани приятели."

ГЛАВА ШЕСТА

Напътствия за това какви приятели трябва човек да си избира, Сократ даваше според мен и в следния разговор с Критобул: „Кажи ми, Критобуле, ако желаем да имаме добър приятел, на какво е нужно да обръщаме внимание? Не трябва ли най-напред да държим на това да е господар на яденето, пиенето, любовните наслади, съня и почивката си? Защото, който не се владее в тия неща, нито за самия себе си, нито за приятел би могъл да върши каквото е необходимо." — „Наистина, не би могъл." — „В такъв случай смяташ, че който робува на удоволствията, трябва да бъде отбягван?" — „Така е." — „А един прахосник, който харчи прекомерно и винаги иска на заем от съседите, но когато взима, не може да връща или пък, ако някой му откаже, го намразва, не ти ли се струва, че такъв човек е лош приятел?" — „Разбира се." — „Тогава трябва и такива да отбягваме?" — „Наистина трябва да се отбягват." — „Ами който умее да се замогва, стреми се към много пари и поради това е необщителен, пък и обича да взема, ала не и да връща?" — „Такъв човек според мен е по-лош и от предишния." — „А онзи, комуто от страст към богатство не му остава време за друго, освен да мисли откъде да печели?" — „И от такъв трябва да стоим далече, защото би бил безполезен за приятеля си." — „Онзи пък, който е бунтар и често създава на приятелите си многобройни врагове?" — „И него, за бога, трябва да отбягваме." — „Но ако някой не притежава тези лоши качества, ала приема благодеяния от другите, без да мисли как да се отблагодарява?" — „От него също не би имало полза. Все пак, Сократе, какъв човек трябва да търсим за приятел?" — „Мисля, такъв, който да е противоположен на посочените; да е умерен в телесните наслади, да е

гостоприемен, сговорчив и да се стреми да не отстъпва на благодетелите си в добрината, за да принася полза на нуждаещите се.“ — „Но как да разберем това, Сократе, преди да сме общували?“ — „Скулпторите ние оценяваме не по думите, а на този, чиито предишни статуи виждаме, че са хубаво изработени, нему вярваме, че в бъдеще ще създаде нещо добро.“ — „Според теб човек, който се е показал благодетел към своите досегашни приятели, ще оказва благодеяния и на новите?“ — „Да, така е и при конете; за когото знам, че и по-рано се е грижил добре за тях, мисля, че и занапред ще полага същите грижи.“ — „Добре, но как да спечеля онзи, който според мен би бил достоен да ми е приятел?“ — „Първо трябва да се допиташ дали боговете ще те посъветват да бъде твой приятел.“ — „А за онзи, когото и аз одобрявам, и боговете не се противопоставят, можеш ли да ми кажеш как да се добера до приятелството му?“ — „Не бива, за бога, нито с гонитба, като заек, нито с примамка, като птица, нито със сила, като неприятел. Против волята мъчно се печели приятел, както е трудно да държиш някого във вериги като роб. Защото подложените на такива изпитания стават по-скоро врагове, отколкото приятели.“ — „Но приятели как се създават?“ — „Някои казват, че съществували магически напеви и онези, които ги знаят, могат да омагьосват и да правят свои приятели когото желаят. Имало и чудотворни средства; ако ги познаваш, когото искаш, можеш да накараш да те обикне.“ — „А откъде бихме могли да ги научим?“ — „Какво припяваха сирените на Одисей, си чул от Омир; започваше ето така:

„Тук, Одисее възпяван, тук, гордост велика ахейска,
кораба спри...“[33] —

„С тези напеви, Сократе, сирените подмамваха ли и други хора, та, захласнати от тях, да не могат да си тръгнат?“ — „Не, само на устремените към добродетел така припяваха.“ — „Като че ли искаш да кажеш, че трябва с такива думи да се обръщаме към всеки един, та слушателят да не си помисли, че когато го хвалим, правим това, за да му се присмиваме. Защото в противен случай някой би станал по-омразен и отблъскващ за

хората, ако възхвалява като представителен, влиятелен и силен онзи, който съзнава, че е дребен, неугледен и малодушен. А други такива заклинания знаеш ли?“ — „Не, ала съм чувал, че Перикъл знаел доста, с които омагьосвал гражданите и ги карал да го обичат.“ — „Но Темистокъл как спечели града на своя страна?“ — „Не с омайни речи, кълна се в Зевс, а с добри дела го привърза към себе си.“ — „Според мен, Сократе, искаш да речеш, че ако желаем да придобием добър приятел, трябва сами да бъдем добри в думи и дела.“ — „Нима мислиш, че е възможно лош човек да си спечели добри приятели?“ — „Но аз съм виждал — отвърна Критобул — бездарни оратори да са приятели с красноречиви демагози и невежи във военното дело да другаруват с твърде способни военачалници.“ — „А във връзка с това, за което разговаряме, познаваш ли някой негодник, способен да си намери свестни приятели?“ — „Кълна се в Зевс, наистина не познавам. Но щом е невъзможно един негодник да има добри приятели, започвам да се съмнявам вече дали той би могъл, ако се облагороди, да стане отведнъж приятел на благородните.“ — „Това, което те смущава, Критобуле, е, че често виждаш мъже да правят добро и да отбягват злините; но вместо да са приятели, те враждуват и по-трудно общуват помежду си, отколкото с по-недостойни от тях хора.“ — „И не само обикновените граждани постъпват така — добави Критобул, — но и градовете, дето най-много се грижат за благоприличието и най-силно се противопоставят на позорните дела, често са войнствено настроени един към друг. От такива мисли съвсем губя желание да си търся приятели. Негодниците, виждам, не могат да бъдат помежду си приятели; защото как неблагодарни, нехайни, користолюбиви, вероломни и невъздържани хора биха могли да станат приятели? Негодниците без съмнение са създадени по-скоро да бъдат според мен помежду си врагове, отколкото приятели. И както ти казваш, лошите никога не биха се сприятелили с добрите, защото как вършещите зло могат да станат приятели на онези, които го ненавиждат? Но ако и добродетелните си оспорват първенството в града и обзети от завист, се ненавиждат едни други, кой още може да бъде приятел някому и у кого съществува доброжелателство и вярност?“ — „Тези неща —

му рече Сократ — са твърде сложни, Критобуле. Приятелството е вродено у хората; те се нуждаят един от друг, изпитват състрадание, помагат си взаимно и умеят да се отблагодаряват за това. Но и враждебността е в тяхната природа; когато смятат едно нещо за хубаво и изгодно, те се препират за него, ако пък са на различни мнения, възразяват си един на друг. От враждебността идват кавгата и гневът; алчността поражда злоба, завистта — омраза. Но през всичко това приятелството намира път и свързва онези, които пазят доброто в себе си. Защото от благородство предпочитат без огорчение да притежават нещо неголямо, отколкото чрез война да владеят всичко; макар гладни и жадни, те с леко сърце могат да делят ядене и пиене; и от любовни наслади се въздържат, ако трябва да не наскърбяват някого. Към парите се отнасят според закона, не се стремят към обогатяване, а се подпомагат взаимно. В състояние са да уреждат споровете си не само безболезнено, но и в угода на всеки и не си позволяват да се гневят дотолкова, че после да съжаляват за това. Завистта премахват, като предоставят имуществото си на приятелите, а тяхното пък смятат за свое. Нима тогава не е естествено добродетелните мъже да си съдействуват един на друг като държавници, а не да си вредят? Защото онези, които се стремят към почит и власт в държавата, за да могат да присвояват чужди средства, да вършат насилия спрямо хората и да живеят в разточителство, са престъпници и негодници и не са способни да се сдружат с никого. Ако някой обаче иска да е на почит в града, за да не търпи сам несправедливост и да помага на приятелите си в техните права, а когато придобие власт, започне да прави всичко за благополучието на отечеството си, защо да не е възможно такъв мъж да се съюзи със свой съмишленик? Нима, заобиколен от доблестни държавници, ще бъде по-малко полезен на приятелите си? Или не ще върши толкова добрини на града си, имайки благородни сътрудници? Съвсем не. Дори и по време на състезания се вижда, че ако бе възможно за най-силните заедно да влязат в борба срещу по-слабите, щяха да побеждават навсякъде и да получават всички награди. Това, разбира се, в състезанията не се позволява; но в политиката, където най-добрите добиват превъзходство, никой

не се противопоставя, ако човек се стреми да върши благодеяния на града си. Защо тогава да не е от полза да се управлява в съюз с тях повече като приятели и сътрудници, отколкото като съперници? Ясно е също, че ако някой реши да воюва с някого, ще са му нужни съюзници, и при това толкова повече, колкото по-могъщ противник му се противопоставя. Но съюзниците трябва да се придобиват с добрини, за да проявяват те жертвоготовност. При това е по-добре с благодеяния да се печелят по-малко, но по-добри съюзници, отколкото много на брой, ала негодни за нищо; защото негодниците искат да им се правят много повече добрини, отколкото благородните. Ето защо, Критобуле, смело се стреми към добродетел, а щом я придобиеш, опитай се да си спечелиш благородни приятели. Може би и аз бих могъл да ти помогна в диренето на доблестни мъже, защото не съм чужд на това чувство; усетя ли привързаност към някого, целият се стремя да предизвикам у него с любовта си любов, с копнежа си — копнеж, с желанието си за общуване — взаимност. А виждам, че и ти ще имаш нужда от това, когато поискаш да спечелиш приятелството на някого; затова не крий от мен с кого би желал да станеш приятел. Поради стремежа си да се харесвам на онзи, който ми допада, мисля, че съвсем не съм без опит в издирването на такива хора.“ Критобул му отговори: „Аз също, Сократе, отдавна се увличам в това изкуство, особено ако то ми помогне на благородните да спечеля душата, а на красивите — тялото.“ А Сократ му отвърна: „Все пак, Критобуле, моето умение не стига дотам, че да карам красавците да търсят допира на ръцете ми. Убеден съм, че хората тъкмо за това бягат от Сцила[34], защото протяга ръце към тях. Сирените[35], понеже към никого не посягат с ръце, а отдалеч омайват всички с песни, затова и никой не им се противи, а се оставя да бъде омагьосан.“ Тогава Критобул каза: „Щом не бива да се протягат ръце, дай ми, ако имаш, някакъв добър съвет за печелене на приятели!“ — „И уста ли няма да доближаваш към друг?“ — „Бъди спокоен — рече Критобул. — И с уста няма да докосвам другиго, ако ще да е той и красавец.“ — „Ето че ти, Критобуле, говориш точно обратното на това, което трябва. Красивите не понасят такива неща, но грозните ги приемат охотно, защото мислят,

че минават за красиви с душата си.“ — „Щом красивите трябва да обичам, а благородните нежно да лаская, научи ме, Сократе, най-после, как да се домогвам до приятелство?“ А Сократ му отвърна: „Когато поискаш някой да ти стане приятел, ще ми позволиш ли да му наговоря, че му се възхищаваш и желаеш неговото приятелство?“ — „Говори му — рече Критобул, — не познавам такъв, комуто да не е приятно да го хвалят.“ — „Но ако му кажа още, че от възхищение изпитваш и благосклонност към него, ще се почувствуваш ли оклеветен от мен?“ — „Напротив, и аз изпитвам благоразположение, щом ми се стори, че на някого съм приятен.“ — „Значи мога да говоря това комуто желаеш да си приятел? И ако ми дадеш възможност да говоря за теб, че си грижовен към приятелите си, че не се радваш на нищо така, както на добри приятели, че се гордееш с доблестните им дела не по-малко, отколкото със своите, че благата им те правят не по-малко щастлив, отколкото твоите, и че за тях си готов неуморно да се сражаваш, ако спомена още, че за теб мъжката добродетел се състои най-вече в това да се помага на приятелите и да се вреди на враговете, мисля, бих бил за теб твърде необходим съучастник в гонитбата на приятели.“ — „Но защо — рече Критобул, — ми казваш това, сякаш не зависи само от тебе да говориш каквото искаш за мен?“ — „Не, кълна се в Зевс! Както чух веднъж от Аспазия[36], добрите сватовници трябва да умеят да събират хората, като разкриват истински добрите им качества, а не да ги възхваляват прекомерно; защото събраните по този начин изпитват омраза не само един към друг, но и към сватовниците. И понеже и аз съм убеден в това, мисля, че с право не ми прилича да приказвам за тебе хвалби, ако те не отговарят на истината.“ — „В такъв случай, Сократе, ти си ми приятел, готов да ми съдействува, стига у самия мен да има нещо, което да ми печели приятели; иначе не би искал да съчиняваш измислици в моя полза.“ — „Кога, Критобуле — рече Сократ, — ти се струва, че съм ти повече полезен: когато лъжливо те хваля, или когато се стремя ти да станеш добродетелен? Ако не си наясно, ето ти пример: да речем, желая да те сприятеля със собственик на кораб и го измамя, като му кажа, че си добър кормчия, а той ми повярва и ти повери

кораба, без да имаш опит в морското дело; ще съществува ли тогава някаква надежда да избегнеш своята гибел и гибелта на кораба? Ако убедя гражданите — противно на истината — в твоите способности като стратег, съдия и политик и ги накарам да ти се доверят, какво, мислиш, ще сполети самия теб и града? Или ако склоня някого да предостави в твои ръце управлението на имота си, като го заблудя, че си грижовен стопанин, нима не би го ощетил и не би станал за посмешище, доказвайки кадърността си? Така че, Критобуле, най-краткият, най-сигурният и достоен път да изглеждаш добър в което желаеш е да се стремиш наистина да станеш добър в това. А споменаваните у хората добродетели, ако погледнеш, ще откриеш, че всички те могат да се усъвършенствуват чрез изучаване и упражнения. Така мисля, Критобуле, че трябва... [да печелим приятели]. Ако си на друго мнение, поучи ме!" А Критобул отвърна: „Бих се срамувал, Сократе, да ти противореча; защото, каквото и да кажа, не би било нито хубаво, нито вярно."

ГЛАВА СЕДМА

Затрудненията на своите приятели, породени от незнания, Сократ се опитваше да премахва чрез съвети, а породените от недоимък учеше да отстраняват според силите си, като взаимно си помагат. Ще разкажа и за тези неща, каквото знам от него.

Веднъж видя Аристарх доста навъсен и му рече: „Изглежда, теб, Аристархе, нещо те гнети. Трябва да споделиш мъката си с твоите приятели; може би ще можем някак да те облекчим." Аристарх му отвърна: „Наистина, Сократе, съм в голямо затруднение. След като в града настанаха размирици и много мъже забегнаха в Пирей[37], при мен се сбраха останалите тук сестри, племенници и братовчедки, така че вкъщи само свободните са четиринайсет. От имението нищо не получаваме, сега е в ръцете на противниците; жилищата също не носят доходи, защото градът е обезлюден.

Покъщнина никой не купува. Отникъде не могат да се заемат пари; по-скоро, струва ми се, можеш да намериш нещо на улицата, отколкото да получиш на заем. Трудно е наистина, Сократе, да гледаш как близките ти си отиват, без да можеш в такова положение да изхраниш толкова хора." При тия думи Сократ отвърна: „Но защо Керамон, който също издържа мнозина, не само смогва да набави каквото трябва за себе си и за тях, а успява и да понатрупа нещо, така че да е богат; а ти, макар и да храниш пак толкова, се боиш да не би от липса на най-необходимото всички да погинете?" — „Защото, за бога, той храни роби, а аз — свободни." — „Според теб кои са по-добри — свободните при теб или неговите роби?" — „Мисля, че свободните при мен." — „Тогава не е ли срамно той да се замогва с по-лоши хора, а ти, имайки при себе си много по-пълноценни, да страдаш от недоимък?" — „Така е, кълна се в Зевс, но той издържа занаятчии, а аз — възпитани като свободни." — „Излиза, че занаятчиите са хора, които умеят да вършат нещо полезно?" — „Това е вярно." — „Ечемиченото брашно полезно ли е?" — „Да, и то много." — „А хлябът?" — „Не по-малко." — „А дрехите за мъже и жени, празничните одежди и облеклото на войниците и робите?" — „Да, разбира се, всичко това е необходимо." — „Нима твоите хора не умеят да правят нито едно от тези неща?" — „Дори всичките според мен." — „Не знаеш ли тогава, че само от една такава дейност — мелничарството, Навзикид храни не само себе си и домашните си, но и много свине и говеда? Освен това си докарва толкова, че често и на града оказва услуги[38]. Като хлебар, Киреб поддържа цялата си къща и живее нашироко, Демей от Колит се прехранва с шиене на хламиди[39], Менон — на празнични дрехи, а повечето мегарци — с направа на работни облекла." — „Така е, за бога, но те разполагат със закупени чужденци и ги принуждават да изработват търсени стоки, докато при мен има само свободни, и то роднини." — „След като са свободни и са ти роднини, мислиш ли, че не трябва да правят нищо друго, освен да ядат и да спят? Дали измежду другите свободни по-добре живеят според теб и са по-щастливи онези, които прекарват така времето си, или онези, които владеят някакъв полезен за живота занаят и го упражняват? Или пък си

забелязал, че мързелът и нехайството помагат на хората да усвояват необходимите знания, да запаметяват усвоеното, да са здрави и силни телом и да придобиват и съхраняват полезното за живота, докато от работата и старанието няма никаква полза? Казваш, че твоите роднини са изучили тия занаяти; но дали защото са безполезни и с никой от тях не възнамеряват да се занимават, или напротив, за да ги упражняват и извличат полза? Дали хората постъпват по-благоразумно, когато се отдават на бездействие или когато се стремят към полезни неща? Дали е по-справедливо, ако работят, или обхванати от мързел, търсят съвети относно потребностите си? Освен това ми се струва, че сега нито ти ги обичаш, нито те тебе, защото смяташ, че те ощетяват, а те пък виждат, че ти изпитваш неприязън към тях. Така възниква опасност неприятностите да станат по-големи, а предишната благодарност да се забрави. Но ако ги привлечеш към работа, ти ще ги обикнеш, защото виждаш, че са ти полезни, а те ще се привържат към теб, чувствувайки, че ти доставят радост. Тогава ще ви е по-приятно да си спомняте за някогашните благородни постъпки и ще изпитвате по-голяма благодарност заради тях. Това ще ви направи по-скъпи и по-близки един на друг. Но ако изискваш да вършат нещо недостойно, по-скоро би трябвало да предпочетат смъртта; в случая обаче, изглежда, и твоите сродници владеят най-хубавите и подобаващи за жената умения; а всеки работи това, което умее най-леко, най-бързо, най-добре и най-приятно. Ти не се колебай да им предложиш това, което е от полза и за теб, и за тях; струва ми се, че на драго сърце ще се вслушат.“ — „Кълна се в Зевс — възкликна Аристарх, — мисля, че си прав, Сократе. Преди не си позволявах да взимам пари на заем, понеже знаех, че каквото взема, ще го изхарча и не ще мога да го върна, но сега ще се реша така да започна някаква дейност.“

И Аристарх най-напред закупи вълна. Закусваха по време на работа, а когато я свършеха — обядваха. Мрачните им лица се развеселиха; вместо с подозрителност, сега се гледаха ведро помежду си. Жените го обичаха като роднина, а той ценеше тяхната полезна дейност. Накрая дойде при Сократ радостен, сподели тези неща и му каза, че единствено него упреквали

вкъщи като безделник, който само яде. А Сократ му отвърна: „Нима не си им споменавал баснята за кучето? Разправят, че още когато животните можели да говорят, една овца рекла на господаря си: „Странно постъпваш, щом на нас, макар да ти носим и вълна, и агнета, и сирене, нищо не даваш, освен ако не скубнем нещо от земята, а с кучето, от което нищо не получаваш, споделяш хляба, дето го ядеш.“ Кучето я дочуло и отвърнало: „Аз съм тук, кълна се в Зевс, за да ви пазя от хора да не ви крадат и от вълци да не ви задигат. Ако не ви пазех, нямаше да можете и на паша да излизате от страх да не загинете.“ Тогава, казват, овцете признали предимството на кучето. Същото и ти трябва да говориш на родните си — че като куче ги пазиш и се грижиш за тях и благодарение на теб никой не ги обижда, животът им е сигурен и работата приятна.“

ГЛАВА ОСМА

Веднъж, като видя свой стар приятел от едно време, Сократ рече: „Отде идеш, Евтере?“ — „Към края на войната[39] бях в чужбина, ала вече съм тук. Понеже имотите ми извън Атика бяха отчуждени, а тук баща ми нищо не остави, сега съм принуден като чужденец с ръцете си да се прехранвам. Но така, струва ми се, е по-добре, отколкото да се моля някому за пари, още повече, че няма от кого да ги взема.“ — „И колко време смяташ, че тялото ти ще издържи да се прехранваш като надничар?“ — „Кълна се в Зевс, не много дълго.“ — „Но когато остареещ, очевидно пак ще имаш разходи и тогава никой не ще иска да ти плаща надница за такава работа.“ — „Наистина си прав.“ — „Следователно трябва да се захванеш отсега с такава дейност, която и на старини ще си способен да вършиш — да идеш при някой заможен, който има нужда от управител на стопанство, от уредник на работите му, от помощник при прибиране на урожая, от пазач на имуществото му, и като негов помощник да се ползуваш от

подкрепата му!“ — „Трудно ще ми бъде, Сократе, да се заробвам.“ — „Как така! Нима да заемаш висша длъжност в града и да си назначен на обществена служба подобава повече на роб, отколкото на свободен?“ — „Въобще, Сократе, никак не ми се поема отговорност за нищо.“ — „Но това съвсем не е лесно, Евтере, да намериш работа, при която никой да не те държи отговорен. Защото е трудно да направиш нещо така, че никак да не сбъркаш; трудно е също, дори и когато без грешка направиш нещо, да не попаднеш на несправедлив съдник. И като ми казваш сега с какво се занимаваш, се чудя дали наистина е възможно така леко да минаваш без упреци. Затова се старай да си далеч от вечно недоволните и близо до великодушните, да се заемаш само с неща, които можеш да правиш, а които не можеш — да избягваш; каквото вършиш, да го вършиш възможно най-добре и най-грижливо. Така най-малко според мен ще търпиш упреци, най-често в затруднение ще намираш подкрепа, най-леко и спокойно ще живееш и най-добре ще бъдеш обезпечен на старини.“

ГЛАВА ДЕВЕТА

Спомням си веднъж, че Сократ чу Критон[40] да се оплаква колко труден бил животът в Атина, ако рече човек да се отдаде на работата си: „Сега — каза — някои хора завеждат процес срещу мене не защото съм извършил несправедливост, а защото смятат, че по-скоро ще дам пари, отколкото да си създавам неприятности.“ Сократ му отвърна: „Кажи ми, Критоне, храниш ли кучета, за да пазят овцете ти от вълци?“ — „Разбира се. По-изгодно е за мен да храня кучета, отколкото да оставя стадото без тях.“ — „Не би ли могъл тогава да храниш и някой човек, дето да иска и да може да те предпазва от хора, които се стремят да ти причиняват неправда?“ — „На драго сърце, но се боя да не би и срещу самия мен да се обърне.“ — „Защо? Нима не виждаш, че много по-приятно е да се

извлече полза, като се окаже любезност на мъж като тебе, отколкото да се проявява враждебност; бъди уверен, че тук има доста хора, за които би било чест да са ти приятели."

Сетне те намериха, че Архедем е твърде способен и в думи и в дела, ала е беден. Не беше от ония, дето от всичко търсеха печалба, а почтен мъж, който казваше, че е най-лесно да се вземат пари от сикофантите[41]. Когато Критон получаваше жито, масло, вълна или нещо друго, необходимо за живота, от имението, даваше нему част от благата; и когато принасяше жертва, канеше го и полагаше всякакви грижи за него. И понеже Архедем смяташе къщата на Критон за свое убежище, отнасяше се с голямо уважение към него. Скоро той разкри много от несправедливите обвинения на сикофантите срещу Критон и много от противниците му; едного дори призова публично на съд, където същият трябваше да бъде съден какво телесно и парично наказание да изтърпи. А той, знаейки за многобройните си злодеяния, правеше всичко, за да се отърве от Архедем. Но Архедем не го остави, докато онзи не престана да преследва Критон и не му даде пари, за да се потули работата. Понеже Архедем успешно се справи и в този, и в други случаи, много от приятелите на Критон пожелаха тогава Архедем и тях да предпазва, също както другите овчари, когато видят у някого добро куче, искат и техните стада да са около него, та да им е от полза. Така Архедем охотно вършеше услуга на Критон и не само на него създаваше спокойствие, но и на приятелите му. Ако пък някой от онези, които го мразеха, му подхвърляше, че ласкае Критон заради изгода, Архедем отвръщаше: „Кое е по-срамно, облагодетелствуван от почтени хора да им отвръщаш с благодеяния и да ги правиш свои приятели, като страниш от лошите, или опитвайки се да вършиш неправди на добрите, да си създаваш врагове и вместо с тях да общуваш с престъпниците?" Оттогава Архедем стана един от приятелите на Критон и беше почитан и от останалите му приятели.

ГЛАВА ДЕСЕТА

Известен ми е и следният разговор на Сократ с Диодор, един от неговите приятели: „Кажи ми, Диодоре, ако някой роб ти избяга, ще се опиташ ли да си го върнеш?“ — „И други дори ще повикам на помощ, кълна се в Зевс, като обявя награда за залавянето му.“ — „Ако роб ти се разболее, ще се погрижиш ли за него и ще повикаш ли лекар, за да не умре?“ — „Разбира се.“ — „Ами ако някой от твоите познати, по-почтен от робите ти, е застрашен да загине от недоимък, не мислиш ли, че трябва да положиш усилия, за да бъде спасен? Знаеш, че Хермоген не е неблагодарен и би се срамувал, ако бъде подпомогнат от теб и не ти се отблагодари както подобава. Освен това, мисля, че би се поставил в услуга на драго сърце, като приятел, комуто винаги може да се разчита, способен да върши каквото му поръчат, пък и не само да върши каквото му поръчат, но и по собствена подбуда може да се прояви като полезен, предвидлив и съобразителен и да струва колкото дузина роби. Добрите стопани казват, че когато скъпо струващото може да се купи евтино, тогава трябва да се купува; а при сегашните обстоятелства е възможно най-евтино да се придобият добри приятели.“ Диодор възкликна: „Добре го рече, Сократе, доведи ми Хермоген при мене!“ — „За бога, не аз — отвърна Сократ, — мисля, че ще бъде по-добре за теб не да го повикам, а ти да отидеш при него и още, ако това се уреди, ползата за него не ще бъде по-голяма, отколкото за тебе.“ Така Диодор отиде при Хермоген; и си спечели без много усилия приятел, който винаги се стараеше да му бъде полезен и на думи, и на дело и това доставяше радост на Диодор.

КНИГА ТРЕТА

ГЛАВА ПЪРВА

Как Сократ подпомагаше усилията на стремящите се към почетни длъжности, това ще разкажа сега. Като чу веднъж, че Дионисодор е дошъл в Атина и се предлага като учител по военно изкуство, каза на едного от учениците си, за когото знаеше, че желае да получи признание в тази област сред съгражданите си: „Наистина срамно е, младежо, ако някой иска да стане стратег в града и има възможност да се изучи за това, но я пропусне; и с право градът би търсил от такъв човек много по-голяма отговорност, отколкото ако някой, без да е учил ваятелство, се наема да прави статуи. Защото по време на войни, когато целият град поверява съдбата си в ръцете на стратега, естествено е, ако той побеждава, това да носи големи блага, ако пък губи — да е причина за злините. Нима не е редно тогава, ако пренебрегва знанията, но

се стреми да бъде избран на тази длъжност, да му се търси отговорност?“ Чрез такива именно доводи успя да убеди младия човек да се захване да учи. А когато обучението завърши, Сократ подхвърли шеговито: „Омир нарича Агамемнон достоен, но не ви ли се струва, мъже, че този младеж, откакто изучи военното изкуство, изглежда по-достоен? Както онзи, който умее да свири, дори и да не свири, пак е музикант и онзи, който умее да лекува, дори и да не лекува, пак е лекар, така и той отсега нататък е стратег, макар никой да не го е избрал на тази длъжност. Човек без знания не е нито стратег, нито лекар, та дори да е избран от всичките хора. Но за да сме по-осведомени относно военните работи, ако на някой от нас се случи да бъде било таксиарх, било лохаг[42], кажи ми, откъде започна да те обучава Дионисодор на военно изкуство?“ А онзи рече: „Оттам, където и свърши. Обучаваше ме на тактика и на нищо друго.“ — „Но това все пак е твърде малка част от знанията, необходими за водене на война. Защото стратегът трябва да умее и да подготвя военните действия, и да набавя продоволствия за войниците: да бъде изобретателен, енергичен, съобразителен, издръжлив; да взима навременни решения; да е дружелюбен и същевременно суров; да е искрен, но и коварен, да умее да опазва, но и да отнема чуждото; да е щедър, но и алчен; да дарява, но и да бъде скъперник; да е предпазлив, но и същевременно дързък. И още много други качества и знания трябва да притежава онзи, който се стреми да стане добър военачалник. И най-вече превъзходно да владее тактиката. Защото добре построената войска се отличава много от войската без боен ред — така както камъни, кирпич, греди и керемиди, разхвърлени в безпорядък, са безполезни, но когато отдолу и отгоре се постави това, дето нито гние, нито се размива — камъните и керемидите, а по средата кирпича и гредите — както при строеж се прави, — тогава се получава нещо много потребно — къщата!“ — „Съвсем на място го рече, Сократе!“ — възкликна младежът. „И в битката най-храбрите трябва да се поставят първи и последни, а по средата по-страхливите — едните да ги водят, другите да ги подтикват напред.“ — „А дали те научи и да разпознаваш храбрите и страхливите, иначе каква полза

ще имаш от наученото? Защото, ако беше те накарал да делиш пари по същия начин и не те беше научил да отличаваш истинските от фалшивите, с нищо нямаше да ти бъде полезен." — „Наистина, за бога, на това не ме научи. Трябва сами да правим разлика между добрите и негодните!" — „А ще се стараем ли да не ги бъркаме?" — „Така ми се иска" — отвърна младежът. „Тогава, ако е необходимо да се грабят пари, правилно ли ще е да поставим най-алчните отпред?" — „Да, според мен." — „А при опасности? Трябва ли да се даде тогава преднина на най-честолюбивите?" — „Та нали тъкмо те заради прослава търсят опасностите; и съвсем не са неизвестни, а навред се знаят, така че лесно бихме ги открили." — „Сетне само да подреждаш хората ли те учеше, или ти даваше и указания къде и как да използуваш всеки строй?" — „Това не." — „Защото в много случаи се налага войската да се строява и да се води по различен начин." — „Кълна се в Зевс — рече младежът, — тези неща не ми разясняваше." — „Но тогава, за бога, идй и пак го питай! Ако наистина знае и не е безочлив, ще се срамува, след като ти е взел парите, да те отпрати недоучен."

ГЛАВА ВТОРА

Веднъж, като срещна едного, избран за стратег, Сократ му рече: „Защо, мислиш, Омир е нарекъл Агамемнон пастир на народа?[43] Дали не затова, че както пастирът трябва да опазва добитъка и да се грижи за храната му, за да е годен той за каквото се отглежда, така и стратегът е длъжен да опазва войниците и да се грижи за прехраната им, за да се постигне това, за което воюват. А воюват, за да бъдат по-добре, когато победят враговете. Или защо така той хвали Агамемнон, като казва: „не само вещ властелин, но и копиеборец прославен".[44]

Не го ли нарича копиеборец прославен, защото не само заради себе си неустрашимо се бие с враговете, но и на цялото войнство дава пример; или пък вещ

властелин, защото не само той живее достойно, но и онези, над които властвува, прави щастливи. Защото цар се избира не да се грижи добре за себе си, но и които са го избрали, чрез него да благоденствуват. На война тръгват всички, за да живеят сетне колкото се може по-добре, а стратези избират, за да ги водят към тази цел. И стратегът трябва да я постигне за онези, които са го избрали; защото трудно ще се намери нещо друго по-благородно от нея, и по-позорно, ако претърпи неуспех."

Та обсъждайки по този начин кои качества са присъщи на добрия военачалник, Сократ отхвърляше всичко и държеше на едно: да води към благополучие подчинените си.

ГЛАВА ТРЕТА

Известен ми е и следният разговор на Сократ с млад човек, избран за началник на конница: „Би ли могъл да ми кажеш защо искаш да командуваш конница? Едва ли за да яздиш начело на конниците; защото това се полага на стрелците кавалеристи. Те яздят и пред командирите." — „Да, имаш право." — „Сигурно не и за да станеш известен, понеже и лудите всички ги знаят." — „И това е вярно." — „Или смяташ, като подобриш състоянието на конницата, да я предоставиш на града и ако потрябват конници, заставайки начело, да извършиш някакво добро на отечеството си?" — „Така е наистина." — „Това, кълна се в Зевс — рече Сократ, — е хубаво, стига да можеш да го сториш. Впрочем длъжността, на която си избран, е свързана с коне и ездачи." — „Естествено." — „Хайде, разкажи ни най-напред, как възнамеряваш да направиш конете по-издръжливи?" — „Но това според мен не е моя работа; всеки лично трябва да се грижи за коня си." — „Ако обаче — добави Сократ — ти доведат коне така тромави, тънкокраки или мършави, така недохранени, че да не могат да вървят, други пък така необуздани, че да не могат да стоят там,

където ги поставиш, или така опърничави, че да е невъзможно да ги спреш на място, каква полза ще имаш тогава от конницата? Или как ще можеш с нея да сториш някакво добро на отечеството си?“ — „Ти право говориш и аз ще се постарая според силите си да се грижа за конете.“ — „А не ще ли помислиш как да направиш и конниците по-боеспособни?“ — „Разбира се.“ — „Значи, първо ще обучиш по-ловки ездачи?“ — „Това е наложително, защото, ако някой от тях бъде хвърлен, ще знае по-добре как да се опази.“ — „А в случай на опасност ще заповядаш ли враговете да се примамят на хиподрума, където обикновено се упражнявате в езда, или ще се стараеш да провеждаш обучението в такива местности, в каквито стават битките?“ — „Така наистина е по-добре“ — отвърна младежът. „Ще полагаш ли грижи възможно повече хора точно да хвърлят от конете металните си оръжия?“ — „Това също е необходимо.“ — „За насърчаване на конниците и разпалване на омраза към враговете, което ги прави по-неустрашими, мислил ли си?“ — „Досега не, но ще се постарая.“ — „А как ще ги накараш да ти се подчиняват, минавало ли ти е през ум? Защото без това ни коне, ни добри и храбри конници ще ти вършат работа.“ — „Вярно е, но как някой би могъл, Сократе, да ги приучи на това?“ — „Сигурно ти е известно, че във всичко хората са готови най-вече на онези да се подчиняват, за които мислят, че са най-способни да ги водят. И при болест, когото смятат за най-вещ лечител, него слушат; при плаване се уповават на най-добрия кърмчия, в земеделието — на най-опитния стопанин.“ — „Така е.“ — „Естествено е и при ездаческото изкуство да желаят да се подчиняват най-вече на онзи, който изглежда, че най-добре знае какво трябва да се прави.“ — „Ако аз, Сократе, се сторя на другите най-опитен, достатъчно ли е това, за да ме слушат?“ — „Трябва още да ги убедиш, че ако ти се подчиняват, това ще бъде и за тях по-добре и по-безопасно.“ — „А как да ги убедя в това?“ — „Много по-лесно, кълна се в Зевс, отколкото ако трябва да ги убеждаваш, че лошото е по-хубаво и по-полезно от доброто.“ — „Искаш да кажеш, че началникът на конницата освен другото трябва да се стреми и да може добре да говори?“ — „А ти смяташ да командуваш конницата с мълчание?

Или не си забелязал, че чрез слово научихме онова, което знаем чрез закон, че е най-добро за живота ни; ако някой научава друга някаква полезна наука, чрез слово я научава, най-добрите учители най-вече със словото си служат, най-големите мислители в споровете най-добре се проявяват. Не си ли забелязал още, че хор, какъвто се готви в този град и се праща в Делос[45], никъде другаде не се подготвя, нито има в друг град празнично шествие от такива люде като тукашните?" — „Това е вярно." — „Ала не толкова с приятен глас и телесна хубост и сила се отличават атиняните от останалите, колкото с честолюбието си, което най-много ги подтиква към добри и достойни дела." — „И това е истина." — „Не мислиш ли, че ако и за тукашната конница някой съвестно се грижеше, тя щеше да се отличава твърде от останалите и в подготовката на въоръжението и конете, и в дисциплинираността и в готовността на конниците да срещат всяка вражеска опасност, уверени, че това ще им донесе слава и почит?" — „Наистина е така." — „Тогава не се колебай, а се постарай да насърчиш хората си към това, което и за теб ще е полезно, и чрез теб ще бъде от полза и за останалите граждани." — „Кълна се в Зевс — рече младежът, — ще се опитам да го сторя."

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Веднъж Сократ видя Никомахид да се връща от Народното събрание след избирането на длъжностни лица и го запита: „Кои бяха избрани за стратези[46], Никомахиде?" — А онзи отвърна: „Само атиняните са такива! Не избраха мен, който съм във войската, откакто съм призован и съм бил и лохаг, и таксиарх, и с толкова рани от враговете — при което оголи белезите от тях, за да ги покаже, — а избраха Антистен, дето нито е воювал някога като хоплит, нито при конниците с нещо се е отличил, способен единствено пари да трупа." — „И все пак не е ли добре, ако умее да набавя на войниците си необходимото про-

доволствие?“ — „И търговците умеят да трупат пари, но въпреки това не биха могли да предвождат войска.“ — „Но Антистен е честолюбив — рече Сократ — и това е необходимо за един стратег. Не забелязваш ли, че колкото пъти е организирал извеждането на хор[47], всички е засенчвал с хора си?“ — „Но, кълна се в Зевс — възрази Никомахид, — съвсем не е едно и също дали предвождаш хор или войска!“ — „Макар Антистен да не разбира нито от песен, нито от хорове, все пак се оказа способен да издири най-добрите в това.“ — „Сигурно и във войската ще издири някои да заповядват вместо него, а други — да се бият.“ — „Ако наистина — отвърна Сократ — и във военните работи открива най-достойните, както при хоровите състезания, и на тях отдава предпочитания, естествено би било и в това да побеждава. А той сигурно е готов и да изразходва повече средства, за да побеждава с целия град във война, отколкото със своята фила[48] в хорово състезание.“ — „Ти твърдиш, Сократе, че един и същ човек може еднакво добре да организира хор и да предвожда войска?“ — „Според мен каквото и да предвожда, стига да знае какво е нужно и да умее да го осъществява, той е добър предводител, независимо дали е начело на хор, стопанство, държава или войска.“ А Никомахид му рече: „Кълна се в Зевс, Сократе, никога не съм очаквал от теб да чуя, че добрите стопани могат да бъдат и добри стратези.“ — „Нека тогава — отвърна Сократ — да обсъдим дейността на всеки от тях и да видим дали тя е една и съща, или се различава по нещо!“ — „Съгласен съм.“ — „И тъй, и едните, и другите трябва да направят подвластните си безпрекословно изпълнителни.“ — „Така е.“ — „Сетне да определят всекиму подходящи задължения.“ — „Това също.“ — „Длъжни са според мен и да наказват провинилите се и да отдават почит на достойните.“ — „Разбира се.“ — „Не би ли било добре още за тях да печелят и благоразположението на подчинените си?“ — „Струва ми се, че и това е необходимо.“ — „Смяташ ли, че е от полза за тях, ако са способни да привличат на своя страна съюзници и помощници или не?“ — „Наистина полезно е.“ — „А трябва ли да умеят да пазят онова, което притежават?“ — „Да, разбира се.“ — „И тъй, необходимо е да полагат грижи и старание в

задълженията си?“ — „Да, и това важи еднакво за всичко и при едните, и при другите. Само че едните няма да се бият.“ — „Ала враговете са общи и за едните, и за другите?“ — „Това е естествено.“ — „В такъв случай не е ли целесъобразно и за едните, и за другите да надделеят над тях?“ — „Несъмнено. Но едно пропускаш: ако е необходимо да се води сражение, каква полза от умението да се ръководи стопанство?“ — „Тук именно — най-голяма“ — отвърна Сократ. „Добрият стопанин знае, че нищо не е така изгодно и доходно, както победата над враговете, и нищо не причинява толкова загуби и несполуки, както поражението. Затова усърдно ще търси и набавя всичко необходимо, за да стане победител, и всячески ще гледа да се пази от онова, което води към поражение. Въоръжен така, както смята, че е необходимо, за да победи, ще се сражава енергично; не е ли подготвен, ще се въздържа да влиза в битка. Затова недей да презираш, Никомахиде, мъжете, способни да ръководят стопанство! Грижата за личното само по обхват се различава от грижата за общественото; в останалото те доста си схождат. [Най-вече затова, че нито в едното, нито в другото може без хора, нито пък личните работи се вършат от едни, а обществените — от други.] Онези, които ръководят държавата, нямат други помощници освен такива, които се грижат за своето стопанство. Способните да се справят и с личните, и с обществените дела имат успехи, а неспособните търпят неудачи и в едното, и в другото.“

ГЛАВА ПЕТА

Веднъж в разговор с Перикъл[49], син на всеизвестния Перикъл, Сократ рече: „Надявам се, Перикле, че под твое предводителство градът ни ще възвърне военната си мощ и слава и ще побеждава враговете.“ — „Дано бъде както казваш — отвърна Перикъл. — Но как именно може да стане това, не знам“ — „Ако искаш — продължи Сократ, — нека

размислим и видим какви възможности съществуват още!“ — „Съгласен съм.“ — „Известно ли ти е например, че атиняните не отстъпват по численост на беотийците?“ — „Да, разбира се.“ — „Смяташ ли, че сред беотийците могат да се издирят повече здрави и боеспособни мъже, отколкото сред атиняните?“ — „Струва ми се, че и в това не им отстъпваме.“ — „Къде според теб има повече доброжелателство?“ — „Сред атинянитe. Защото мнозина от беотийците, мамени от тиванците, са враждебно настроени помежду си, докато в Атина не виждам нищо такова.“ — „Атиняните са и най-честолюбиви, и най-самоуверени, което твърде много подтиква към саможертва за прослава на отечеството.“ — „И в това атиняните не могат да бъдат укорявани.“ — „Освен това никому предците не са завещали повече и по-славни дела, отколкото на атиняните; насърчавани от тях, мнозина се стремят към благородство и храброст в битките.“ — „Всичко, което казваш, Сократе, е истина. Но виждаш, че откакто стана нещастието с хилядата на Толмид при Лебадея[50] и поражението на Хипократ при Делион[51], помръкна славата на атиняните над беотийците и се повдигна самочувствието на тиванците спрямо атиняните. Затова и беотийците, които преди дори и на своя земя не се осмеляваха да застанат срещу атиняните без подкрепата на лакедемонците и другите пелопонесци, сега се заканват сами да нахлуят в Атина. Атиняните пък, порано ограбвали Беотия [когато беотийците оставаха сами срещу тях], се страхуват да не би беотийците да опустошат Атика.“ — А Сократ отвърна: „Знам, че това е така. Но ми се струва, че при един достен предводител градът ни сега ще е в по-добро положение. Защото увереността в силите предизвиква безгрижие, лекомислие и неподчинение, а страхът ни прави по-предпазливи, по-послушни и по-изпълнителни. Като пример може да служи корабният екипаж. Когато не съществува никаква опасност, цари пълно безредие; заплашени ли са обаче от буря или врагове, не само всички заповеди изпълняват, ала и мълчаливо, като танцьори, очакват какво ще им се нареди след това.“ — „Щом наистина е възможно да се разчита на подчинение, сега именно е нужно да обсъдим как да подбудим хората отново към предишните добродетели,

слава и благоденствие.“ — „Ако искахме да ги накараме да се стремят към чужди богатства — рече Сократ, — най-добре щяхме да ги насърчим, ако ги представяхме като полагащи им се от предците. Но след като искаме атиняните да се стремят към първенство чрез добродетел, нужно е да им показваме, че това открай време най-вече на тях е присъщо; и ако наистина положат усилия, всички биха превъзхождали.“ — „Но как бихме ги приучили на това?“ — „Мисля, ако им припомним само за техните най-древни, славни прародители, за които толкова са слушали.“ — „Може би говориш за спора между боговете, който Кекроп[52] достойно разреши?“ — „За него, а още и за раждането и отглеждането на Ерехтей[53], за войната по негово време срещу обитателите на цялата съседна суша[54] и на Хераклидите срещу пелопонесците[55], за подвизите на Тезей и хората му[56], в които атиняните се показаха най-доблестни сред съвременниците си. Сетне и за онова, което по-късно техните потомци, живели немного преди нас, сториха, сражавайки се успешно сами[57] или заедно с лакедемонците и по суша, и по море срещу властелините на цяла Азия и Европа чак до Македония, които разполагаха с най-голямата дотогава войска и мощ и бяха извършили велики дела. За тогавашните атиняни се говори, че се отличавали твърде от своите съвременници.“ — „Наистина такава е славата им.“ — „И след толкова промени в Елада те останаха в земите си; мнозина, търсещи правда, се обръщаха към тях, мнозина, преследвани от по-силни, намираха убежище при тях.“ А Перикъл рече: „Чудно ми е, Сократе, как тогава градът ни тръгна към упадък?“ Сократ отвърна: „Ето как според мен: както някои атлети поради голямото си превъзходство се отпускат и изостават от противниците си, така и атиняните, след като имаха предимство, престанаха да се грижат за себе си. И това ги отслаби.“ — „Но как сега биха могли да възвърнат предишната си доблест?“ — „Това, струва ми се, не е тайна. Ако се стремят отново да постъпват както своите предци, в нищо не биха били по-лоши от тях. Ако пък вместо това подражаваха поне на днешните владетели[58] и на добродетелите им, действувайки като тях, те в нищо не биха стоели подолу, дори при повече усилия биха ги превъзхожда-

ли.“ — „Казваш, че градът ни е доста далеч от съвършенството. Но кога атиняните ще имат такава почит към по-възрастните, както лакедемонците, щом презрението им към по-старите започва още с отношението им към техните бащи? Или пък ще играят същите телесни упражнения, след като не само за своето тяло нехаят, ами и се присмиват на онези, които се грижат за здравето си? Кога ще се подчиняват на своите предводители, след като дори се хвалят с пренебрежението си към тях? Или кога ще станат единни, след като вместо да се подкрепят взаимно в полезни начинания, те се наскърбяват и си завиждат едни на други повече, отколкото на останалите хора? Най-много кавга възниква на срещи и събрания, най-големите процеси водят помежду си и предпочитат взаимно да се ограбват, отколкото да си помагат. Смятат общественото за чуждо, бият се за него и да изпитат силите си в това, им доставя най-голяма радост. Но тези неща носят гибел и нещастие за града, пораждат взаимна ненавист и зложелателство сред гражданите. Затуй най-вече от това постоянно се страхувам да не би такова зло да връхлети града ни, каквото той не би могъл да понесе.“[59] — „Съвсем не мисля, Перикле — рече Сократ, — че атиняните страдат от такава неизлечима болест. Нима не виждаш каква е дисциплината във флотата, как добросъвестно слушат съветите на учителите при гимнастическите състезания и не по-зле от другите изпълняват това, което изискват водачите на хорове?“ — „И тъкмо това е чудно, такива хора да се подчиняват на предводителите си, а хоплитите и конниците, за които се смята, че превъзхождат съгражданите си по доблест, да са най-недисциплинирани от всички.“ А Сократ рече: „Нима Ареопагът, Перикле, не се състои от изпитани мъже?“ — „Да, така е.“ — „Познаваш ли други, които по-добре, по-законно, по-достойно и по-справедливо да произнасят присъди и да изпълняват всички останали задължения?“ — „Но тях аз не укорявам!“ — „Значи не трябва да изпадаме в отчаяние, че атиняните не били дисциплинирани?“ — „И все пак във военното дело, където особено е необходимо благоразумие, дисциплина и подчинение, те с нищо такова не се съобразяват.“ — „Вероятно — отвърна Сократ, — защото тук ги командуват хора, съвсем неподготвени за това.

Нима не забелязваш, че никой китарист, хорист или танцьор не се захваща да обучава някого, ако му липсват знания; същото е и при борците и панкратиастите[60]. Но всички те могат да посочат откъде са научили това, на което обучават, докато мнозинството от стратезите са дилетанти. Естествено теб аз не смятам за такъв, но според мен ти също не би могъл да кажеш кога си започнал да изучаваш стратегия и кога техника на боя. Пък и, струва ми се, с много от бащините ти планове разполагаш, много си събрал и от разни други места, откъдето си успял да понаучиш нещо полезно за дейността на стратега. Сетне мисля, че много грижи полагаш, за да не си в неведение по важните неща в стратегията. А почувствуваш ли, че ти липсват знания, допитваш се за това до сведущите и не щадиш нито дарове, нито благодарности, за да научиш от тях онова, което не знаеш, и да ги направиш добри сътрудници." Перикъл тогава отвърна: „Ясно разбирам, Сократе, ти казваш това не защото си убеден, че полагам такива старания, а защото се стремиш да ми внушиш, че който има намерения да става стратег, трябва да се грижи за тези всички неща. Но и аз споделям същото мнение." — „Обърнал ли си внимание на това, Перикле — рече Сократ, — че пред нашата страна се простират големи планини чак до Беотия, а проходите през тях са тесни и стръмни и че самата тя е разделена от труднодостъпни възвишения?" — „Да, разбира се." — „И сигурно си чувал, че мизийците и писидците[61], владеещи труднодостъпни местности в страната на царя, и лековъоръжени могат да опустошават с набези твърде много земите му и при това сами да живеят като свободни?" — „Това наистина съм чувал." — „Ако атиняните, докато са още млади и подвижни, владеят, въоръжени по-леко, разположените пред страната ни планини, не мислиш ли, че и за враговете биха били опасни, и за съгражданите си биха създали сигурна защита?" — „Всичко това, Сократе, според мен е много полезно." Тогава Сократ рече: „Ако наистина тези неща ти допадат, захващай се с тях, скъпи! Каквото успееш да извършиш, и за теб ще е добро, и за града полезно; ако пък не успееш в нещо, нито на града ще навредиш, нито себе си ще посрамиш."

ГЛАВА ШЕСТА

Когато Главкон, синът на Аристон[62], взе да излиза пред народа с речи, желаейки да застане начело на града, без да е навършил дори и двайсет години, от другите му роднини и приятели никой не можа да го отклони, та да не бъде смъкван от трибуната и осмиван. Сократ обаче, благоразположен към него заради Хармид, сина на Главкон, и заради Платон, единствен го възпря. Като го срещна веднъж, най-напред го задържа, за да го предразположи, и му рече следното: „Главконе, имал си намерение да ни управляваш града?“ — „Вярно е, Сократе.“ — „Кълна се в Зевс — отвърна Сократ, — нищо по-хубаво от това. Ако го постигнеш, ще можеш естествено и сам да получиш каквото ти е по сърце, и да бъдеш полезен на приятелите си; ще издигнеш на почит бащиния си дом, ще прославиш отечеството си, ще станеш именит най-напред в града си, сетне в Елада, а може би както Темистокъл и сред варварите. Където и да си, навред все теб ще възхваляват.“ При тия думи Главкон понавири нос и продължи с охота да го слуша. А Сократ продължи: „Но вероятно разбираш, Главконе, че ако искаш да бъдеш на почит, трябва да сториш някакво добро за града си?“ — „Естествено.“ — „Тогава, за бога, недей да мълчиш, ами ни кажи какво благодеяние най-напред ще извършиш за отечеството си?“ И понеже Главкон замлъкна, обмисляйки едва сега откъде да започне, Сократ добави: „Може би ще опиташ да направиш града си по-богат, така както би се захванал да правиш по-богат свой приятел, чието състояние искаш да увеличиш?“ — „Да, наистина.“ — „А дали градът би станал по-богат, ако приходите му се увеличат?“ — „Разбира се.“ — „Кажи ми тогава, откъде идат постъпленията му и в какъв размер са приблизително? Защото явно си помислил, ако някои от тях са недостатъчни, как да ги увеличиш, ако пък са на изчерпване, как да ги замениш с нови?“ — „Кълна се — рече Главкон, — за тези неща още не съм мислил.“ — „Е, щом това си пропуснал, назови ни поне разходите на града! Явно имаш намерение и от тях някои да съкратиш, ако са излишни?“ — „Кълна се в Зевс, и с това

не съм се занимавал." — „В такъв случай разговора, как да се направи градът по-богат, ще трябва да отложим. Иначе как би било възможно, без някой да разбира от разходи и приходи, да се занимава с това?" — „Все пак, Сократе — добави Главкон, — градът може да забогатее и от враговете." — „Бога ми, така е — рече Сократ, — стига да е по-силен от тях! Но ако е по-слаб, може да загуби и онова, което има." — „Да, истина говориш." — „И тъй, който има намерение да води война срещу някого, трябва да знае и мощта на своя град, и на противниците, та ако градът му е по-силен, да го насърчава към военни действия, ако пък е по-слаб от противниците, да го заставя да постъпва предпазливо." — „Това е вярно." — „Тогава първо ни кажи силата на пешата войска и на флотата на града ни, а сетне и на противниците!" — „Кълна се — рече Главкон, — не бих могъл да ги кажа наизуст!" — „Ако си го записал, донеси го! Много приятно ще ми е да го чуя." — „За бога, дори не съм си записал!" — „Значи и разговора относно военните дела ще трябва засега да отложим; тъй като вероятно поради обхватността им, току-що заставайки на държавническа длъжност, не си се занимавал с тях. Ала известно ми е, че за охраната на полето вече си се погрижил и знаеш колко поста трябва да има и колко не, колко надзиратели са необходими и колко не и ще можеш да дадеш съвет, ако е нужно, постовете да се усилят или ако са излишни — да се премахнат." — „Кълна се в Зевс, всички според мен трябва да се премахнат, след като така охраняват, че постоянно се краде реколта от земите ни!" — „Но ако се приберат постовете — рече Сократ, — не мислиш ли, че всеки, който иска, ще може да граби открито? Впрочем проверил ли си това на място и въобще как си разбрал, че зле се охранява?" — „Така предполагам." — „Значи и за тези неща ще се съветваме тогава, когато вече не предполагаме, а добре ни е известно?" — „Така може би е по-добре" — отвърна Главкон. „А в сребърните рудници знам, че не си ходил, за да можеш да кажеш защо сега оттам се извличат по-малко приходи, отколкото преди." — „Наистина не съм ходил." — „За бога, казват, мястото не било здравословно и ако се наложи да съветваш как да се работи там, това като изви-

нение ще ти е достатъчно.“ — „Ти ми се присмиваш!“ — прекъсна го Главкон. „Все пак знам онова — рече Сократ, — което ти не си пропуснал, а внимателно си обмислил — колко време добиваното от земята ни жито може да изхранва града и колко е нужно допълнително годишно, за да не изпадне той, неочаквано за теб, в недоимък, а със своите знания да си в състояние с необходимите съвети да помагаш на отечеството си и да го предпазваш от гибел.“ — „Непосилни неща искаш от мен, ако и за това трябва да се полагат грижи!“ А Сократ му отвърна: „Не би бил добър стопанин онзи, който не е осведомен за всичко необходимо за имота му и не се старае да го набави! И понеже градът наброява повече от десет хиляди къщи, а да се грижи човек за толкова стопанства, е трудно, защо не опиташ да разшириш едно от тях, на първо време на чичо си? Има нужда от това. И ако то е по силите ти, ще можеш да се заловиш и с повече. Не си ли способен обаче да се справиш с едно, как би могъл тогава да принасяш полза на много? Та ако някой един талант[68] не може да носи, нима не е ясно, че с повече не бива и да се захваща?“ — „Тогава аз — рече Главкон — бих подпомогнал стопанството на чичо ми, стига да е съгласен с мен!“ — „Но ако ти не си способен чичо си да убедиш, нима мислиш, че ще можеш да накараш всички атиняни, включително и чичо си, да ти се подчиняват? Пази се, Главконе, да не би жаждата ти за слава да се обърне срещу теб самия! Не забелязваш ли колко е опасно, когато някой говори и прави онова, което не разбира? Виж другите, за които знаеш, че явно приказват и вършат неща, които не разбират; дали те получават според теб за това повече похвала или укор и дали повече им се възхищават, или ги презират? Но виж и онези, които знаят какво говорят и какво правят! И, струва ми се, ще откриеш, че във всяко дело се почитат и славят най-подготвените, а се укоряват и презират най-невежите. Ако жадуваш слава и почит в града си, старай се да придобиеш колкото се може повече знания за работата, която искаш да вършиш! А захванеш ли се с държавните дела, превъзхождайки в тях останалите, не бих се учудил, ако твърде лесно достигнеш онова, към което се стремиш.“

ГЛАВА СЕДМА

Веднъж Сократ срещна Хармид, сина на Главкон, забележителен мъж и много по-способен от политиците по това време, който обаче не се решаваше да излезе с реч пред народа и да се заеме с държавните дела. „Кажи ми, Хармиде — запита го той, — ако някой е достоен да бъде увенчан като победител в състезания и чрез това сам да се прослави и отечеството си да направи по-почитано в Елада, но не желае да се състезава, този човек какъв е според теб?“ — „Ясно, че е малодушен и страхлив.“ — „Ако някой обаче е способен да се грижи за работите на града, да издига мощта му и поради това сам да бъде уважаван, но се колебае да го стори, не би ли смятал и него за страхлив?“ — „Може би — отвърна Хармид, — но защо ме питаш така?“ — „Защото — отвърна Сократ — мисля, че макар и да си способен, не се решаваш да се заемеш с дела, в които дори като гражданин си длъжен да участвуваш.“ — „Но къде си забелязал моите способности, та така съдиш за мен?“ — „На събранията, на които ходиш с държавните мъже. Когато те запитат за нещо, виждам, че даваш добър съвет, когато пък нещо сбъркат, упреците ти са на място.“ — „Все пак, Сократе,не е едно и също да разговаряш в тесен кръг и да водиш публичен спор.“ — „И все пак, който умее да брои, брои не по-зле пред хората, отколкото насаме, а които свирят насаме превъзходно, те и пред публика са най-изкусни.“ — „Но не знаеш ли, че срамът и страхът са вродени у хората и много повече ги обземат пред многолюдие, отколкото в домашен кръг?“ — „Напротив, затова и съм решил да ти покажа, че се срамуваш не от истински образованите и се страхуваш не от истински влиятелните; ти се стесняваш да говориш пред съвсем обикновени и незначителни хора. Не са ли тези, от които се срамуваш, тепавичари, обущари, дърводелци, ковачи, селяни, търговци на пазара, мислещи само как да купят нещо по-евтино, та сетне да му вземат повече пари? А от тях всички се състои Народното събрание. Тогава по какво ти се отличаваш от един човек, който, макар да превъзхожда знаещите, изпитва боязън и пред не-

вежите? С властвуващите в града, от които някои дори се отнасят пренебрежително към теб, разговаряш с лекота; онези, които се стремят към публична изява, значително превъзхождаш; и въпреки това пред хора без политически интереси и неизпитващи подозрение към теб не смееш да излезеш с реч, от страх да не бъдеш осмян." — „А нима не виждаш, че в Народното събрание често осмиват говорещите истина?" — „И не само там! Затова и ти се чудя, че когато другите постъпват така, лесно се справяш с тях, а събраното множество ти се струва, че по никакъв начин не ще можеш да спечелиш на своя страна. Не се самозаблуждавай, скъпи, нито пък прави същата грешка, както мнозина — прекалено заети с чуждите работи, да пренебрегват своите. На това не гледай с лекомислие, а се старай повече да мислиш за себе си! И не забравяй отечеството си, ако е възможно с нещо да му помогнеш; когато то благоденствува, ще е полезно не само на останалите граждани, но и на твоите приятели и най-вече на теб самия."

ГЛАВА ОСМА

Когато Аристип реши да го постави натясно, тъй както сам преди беше оборен от него, Сократ желаейки казаното да бъде от полза за слушателите, му отговори не като онези, които се боят да не би думите им да бъдат разбрани погрешно, а убеден, че върши нещо съвсем правилно. Аристип го запита дали познава някакво добро, та ако той спомене примерно ядене, пиене, пари, здраве, сила или смелост, да му докаже, че то понякога може да се превърне и в зло. Ала Сократ, понеже му беше известно, че ако нещо ни измъчва, ние търсим лек, му отговори както подобава: „Ти ме питаш дали знам нещо, което е добро против треска?" — „Не." — „Или против очно възпаление?" — „И това не." — „Тогава против глад?" — „И против глад не." — „Ако ме питаш — рече

Сократ — дали знам някакво добро, което за нищо не е добро, нито знам, нито искам да знам!"

Друг път Аристип го запита дали знае нещо хубаво. „Да, и то много неща" — отвърна Сократ. — „А всички те приличат ли си помежду си?" — „Някои са съвсем различни." — „Но как е възможно нещо, което е различно от хубавото, само̀ да е хубаво?" — „Да, кълна се в Зевс, защото човек, добър в борбата, може да се различава от добър в бягането, а щитът, хубав за отбрана, е съвсем различен от копието, хубаво за умело хвърляне." — „Но ти ми отговаряш така, както когато те запитах дали знаеш някакво добро!" — „А нима мислиш, че доброто е едно, а хубавото — друго? Не ти ли е известно, че по отношение на едно и също нещо всичко е добро и хубаво? Най-напред примерно добродетелта не е в един случай нещо добро, а в друг хубаво; сетне хората се наричат добри и хубави във връзка с едни и същи обстоятелства. И човешкото тяло се оказва добро и хубаво в същия смисъл, и всичко, с което човек си служи, е добро и хубаво, ако е годно за предназначението си." — „Значи и един боклукчийски кош е нещо хубаво?" — „Така е, кълна се! И златният щит е нещо безобразно, ако кошът е направен добре, а щитът зле за работата, която се върши с тях." — „Ти твърдиш, че хубавото и грозното е едно и също нещо?" — „Да, кълна се, също и доброто, и злото. Защото често доброто за глада е лошо за треската, а доброто за треската — лошо за глада. Често и хубавото за бягането е лошо за борбата, а хубавото за борбата е лошо за бягането. Всяко нещо е добро и хубаво за това, за което е полезно, и е лошо и безобразно за това, на което вреди."

И когато говореше, че къщите трябва да са и хубави, и удобни, Сократ според мен учеше как трябва да се строи. Той разсъждаваше така: „Ако някой иска да има къща каквато трябва, необходимо е да се грижи тя да бъде възможно най-пригодна за обитаване и с най-големи удобства." С това Аристип беше съгласен. — „И тъй — продължи Сократ, — лете тя трябва да бъде прохладна, а зиме приятно да топли." Той отново не възрази. „През зимата в къщите, обърнати на юг, слънцето осветява преддверията; в през лятото то кръжи над нас самите и над покривите и затова правим

сянка. Следователно, ако така е правилно, трябва южната страна да строим по-висока, за да не се лишаваме от зимното слънце, а северната по-ниска, за да не връхлитат студените ветрове. Накратко казано: където човек по всяко време намира уютен подслон и смята имота си на най-сигурно място, това естествено е най-хубавото и пригодно жилище. Рисунки и украшения по-скоро лишават от удобства, отколкото създават. А за храмове и олтари — завърши Сократ — е нужно подходящо място, което да се вижда отдалеч, но да е труднодостъпно, та хората, като ги гледат, с радост да отправят молитва и чисти да се упътват натам."

ГЛАВА ДЕВЕТА

Веднъж, запитан дали храбростта може да се изучава, или е природна дарба, Сократ рече: „Според мен както едно тяло е по-издръжливо от друго на трудности, и душата на един човек по природа е по-силна от душата на друг пред опасностите; защото съм забелязал, че хора, отгледани при едни и същи обичаи и нрави, твърде се различават помежду си по решителност. Ала все пак смятам, че всеки характер чрез обучение и упражнение придобива все повече смелост. Ясно е, че скитите и траките не биха дръзнали с щитове и дълги копия да се сражават с лакедемонците; а от своя страна очевидно и лакедемонците не биха желали да излязат нито срещу траките с леки щитове и метателни копия, нито срещу скитите с лъкове. По същия начин аз виждам, че и във всичко друго хората се различават по природа, ала и чрез усърдие постигат много. От това следва, че всички — и природно надарените, и посредствените — трябва да изучават и упражняват именно онези дейности, в които желаят да постигнат успех!"

Мъдрост и нравственост Сократ не разграничаваше; онзи, който знаеше що е добро и благородно и постъпваше така, а видеше ли зло, го избягваше, него

той смяташе за мъдър и нравствен. На въпроса дали според него знаещите какво трябва да вършат са мъдри и въздържани, когато вършат тъкмо обратното, отговори: „Тогава съвсем не се отличават от глупците и несдържаните! Защото, мисля, че всички, когато имат възможност да избират, вършат това, което смятат, че им е най-полезно. Тъй че според мен, които не постъпват правилно, не са нито мъдри, нито благоразумни.“ Каза още, че и справедливостта, и всяка друга добродетел са мъдрост, защото и справедливата постъпка, и всичко, което се върши от добродетел, е хубаво и благородно. И нито тези, които знаят това, предпочитат нещо друго, нито онези, които не знаят, могат да действуват по същия начин; напротив, дори и да се опитват, те бъркат. Тъй че благородно постъпват мъдрите, а комуто липсва мъдрост — не може, и макар и да се опитва да постъпва така, греши. И след като човек постъпва справедливо и благородно поради добродетел, очевидно е, че и справедливостта, и всяка друга добродетел е мъдрост. Безумието, казваше, че е противоположното на мъдростта, ала не невежеството смяташе за безумие. Според него е почти безумие да не познаваш себе си и дълбоко да вярваш, че знаеш това, което не знаеш. За грешащите в неща, за които повечето хора не знаят, не казваше, че вършат безумие; но сгрешилите в това, което мнозина знаят, нарича безумие. Ако някой се мислеше за толкова голям, че да се навежда, като влиза през портите на крепостта, за толкова силен, че да може да повдига къщи или да се залавя с други неща, които според всички са явно невъзможни, за такъв казваше, че е луд. Но който греши в незначителните неща, той не изглежда в очите на мнозинството безумец; по-скоро както силното желание наричат страст, така и прекомерното безумие наричат лудост.

Изследвайки какво е завист, Сократ достигаше до убеждението, че това е някаква тъга, но не породена от нещастията на приятели, нито пък от успехите на враговете; изпитват я само онези, които ги боли от благополучието на приятелите им. Ако някои се озадачаваха как човек би могъл да страда от благополучието на свой приятел, Сократ припомняше, че мнозина са склонни да не оставят други в беда и да им помагат,

когато са нещастни, ала щом същите ги споходи успех, се опечаляват. С разумния мъж това не се случва, но глупавите постоянно го изпитват.

А разсъждавайки какво е безделие, Сократ каза, че според него повечето хора и през това време се занимават с нещо, защото и играчите на дама, и шегобийците вършат нещо. „Но всички те — рече — все пак бездействуват, защото имат възможност да идат да правят нещо по-полезно от това. Никой обаче не би трябвало да изоставя полезните неща и да се залавя за нещо по-незначително; защото, ако постъпва така, пилее време и изпада в затруднение."

Царе и архонти казваше, че са не тези, които държат скиптър, нито случайно избраните или случилите щастлив жребий, нито пък насилниците и измамниците, а онези, които знаят да управляват. И когато някой споделяше мнението, че на властника е присъщо да нарежда какво трябва да се прави, а на подвластния — да се подчинява, Сократ изтъкваше, че и на кораба управлява вещият мореплавател, а собственикът и останалите, които се намират на него, му се подчиняват. Така и в земеделието за земевладелеца, при болест за страдащите, при телесните занимания за играещите упражнения и за всички други, които имат нужда от някакво ръководство, би било добре, ако сами могат да се справят; в противен случай те се подчиняват не само на местни хора с опит, но и отдругаде викат такива, за да вършат каквото им се налага под техния надзор. Посочваше, че в преденето на вълна жените превъзхождат мъжете, защото знаят как трябва да се преде, а мъжете не знаят. На мнението, че тиранът може да не се вслушва в онези, които говорят правдиво, Сократ отговори: „Та как е възможно да не се вслушва, ако съществува наказание за този, който не се вслушва в нечии добри съвети? Нали който в някакво дело не последва добрия съвет, несъмнено ще сгреши, а щом допуска грешка — ще бъде наказан!" Ако някой възразеше, че тиранът може и да убие разумен човек, отвръщаше: „Нима според теб този, който погубва най-добрите си съюзници, остава ненаказан или пък се отървава леко? Как мислиш, дали извършилият това ще се спаси или, напротив, съвсем скоро ще го застигне гибел?"

Когато го попитаха какво според него е най-нужно на човек, отвърна: „Успех!“ Повторно запитан дали смята и сполуката за необходима, Сократ рече: „Сполуката и успехът за мен са съвсем противоположни. Ако някой, без да търси, се натъкне на нещо, което му е нужно, това според мен е сполука; но когато човек е учил нещо и се е упражнявал да го върши добре, това наричам успех. И хората, които водят такъв начин на живот, аз смятам за преуспяващи.“ Най-добрите и най-почитаните от боговете казваше, че са хората, които като земеделци добре се грижат за земята, като лекари — за болните, като политици — за държавните дела. Онзи, който не умее да върши нищо, не смяташе нито за полезен, нито за богоугоден.

ГЛАВА ДЕСЕТА

Дори и за хора, които се препитаваха от изкуство, Сократ беше полезен с беседите си. Така веднъж влезе при живописеца Паразий[64] и поведе с него разговор: „Наистина ли, Паразий, рисуването е изображение на видимите неща, след като и ниското и високото, и тъмното и светлото, и твърдото и мекото, и грапавото и гладкото, и младото и старото точно пресъздавате в картина чрез бои?“ — „Да, право казваш.“ — „Но когато сътворявате хубава външност, понеже не е лесно да попаднеш на човек, напълно съвършен, вие нали взимате от мнозина най-хубавото у тях и така правите цялото тяло да изглежда красиво?“ — „Да, така постъпваме.“ — „Но как създавате най-милото, най-приятното, най-приветливото, най-прелестното и най-привлекателното от душевната същност? Или това не може да се предаде?“ — „Та как може да се предаде, Сократе, това, което нито съразмерност има, нито цвят, нито качествата, които ти току-що спомена, нито пък въобще може да се види?“ — „Но има — отвърна Сократ — не се случва човек да погледне дружелюбно или враждебно някого?“ — „Така е според мен.“ — „Това не може ли да се предаде в погле-

да?“ — „Наистина, може.“ — „Смяташ ли, че изражението на онези, които споделят и които не споделят щастието и бедите на приятелите си, е едно и също?“ — „Кълна се в Зевс, не, разбира се. Защото, когато са щастливи, стават ведри, а когато са нещастни — натъжени.“ — „Значи и това е възможно да се изобрази?“ — „Естествено.“ — „Тогава и благородството и достойнството, и малодушието и смирението, и благоразумието и самообладанието, и надменността и безвкусицата се отразяват върху вида и състоянието на човек и когато седи, и когато се движи.“ — „Несъмнено така е.“ — „Тогава възможно ли е и те да се предадат?“ — „Да, разбира се.“ — „А смяташ ли, че на хората им е по-приятно да гледат картини, изобразяващи красивото, благородното и привлекателното, или предпочитат грозното, недостойното и отвратителното?“ — „Но, за бога, Сократе, има голяма разлика.“

Когато веднъж посети скулптора Клейтон, Сократ го заговори: „Че ти, Клейтоне, правиш превъзходни бегачи, борци, боксьори и атлети, това сам виждам и знам. Но как правиш така, та статуите ти да изглеждат като живи, което най-много очарова хората? — И след като Клейтон, затруднен какво да отговори, се позабави, Сократ продължи: — Не внасяш ли живот в статуите, наподобявайки с работата си изражението на живите хора?“ — „Да, така е.“ — „Значи чрез предаване на снишаването и повдигането в положението на телата, на свиването и отпускането, на напрежението и покоя ти ги правиш да изглеждат по-близо до действителните и по-правоподобни?“ — „Така е според мен.“ — „А предаването на душевното състояние на сътворяваните фигури не извиква ли някаква наслада у онези, които ги наблюдават?“ — „Естествено.“ — „Тогава би трябвало да се уподобява и заплахата в погледа на бореца, и радостното изражение на победителя?“ — „Наистина трябва.“ — „Значи необходимо е скулпторът да пресъздава в творбата си душевния живот.“

Когато влезе веднъж при Пистий, майстора на ризници, и онзи му показа отлични изработки, Сократ възкликна: „В името на Хера, добре е измислено, Пистий, ризницата да прикрива нуждаещите се от защита части на човешкото тяло, без да ни пречи да си служим с

ръцете. И все пак, кажи ми, защо, без да ги правиш по-здрави и по-изящни от другите, продаваш ризниците по-скъпо?“ — „Защото, Сократе, ги правя по-пригодни.“ — „А пригодността доказваш ли я с мярка и тегло, когато искаш по-висока цена? Защото ми се струва, че ти не ги правиш всички еднакви, нито пък подобни, ако наистина ги изработваш, за да прилягат добре?“ — „Разбира се, че трябва да прилягат, бога ми, иначе от ризницата няма никаква полза.“ — „А нали някои хора са добре сложени, докато други имат лошо телосложение?“ — „Това е естествено.“ — „Как тогава на недобре сложено тяло правиш ризницата да приляга?“ — „Като я изработвам по мярка; което е по мярка — приляга.“ — „Тогава, струва ми се — рече Сократ, — ти говориш за пригодността не като сама за себе си, а във връзка с това кому служи, както би казал и за един щит, че комуто е по мярка, за него е пригоден. Същото се отнася и за някой плащ или нещо друго подобно. А може би пригодността е свързана и с друго някакво немалко предимство.“ — „Разясни ми го, Сократе, ако можеш?“ — „Ако са направени подходящо, притискат по-малко с тежестта си, отколкото несъразмерните, макар и да имат едно и също тегло. Защото неудобните ризници и въобще всичко, когато виси на раменете или пък върху тялото и го притиска, тежи и трудно се издържа, докато тежестта на изработеното подходящо се разпределя върху ключиците и раменета, върху гърдите, върху гърба и корема, така че почти не е бреме, а по-скоро украшение.“ — „Говориш така, защото аз смятам моите изделия за най-добри. Някои обаче предпочитат да купуват украсени и позлатени ризници.“ — „Но ако поради това купуват непригодни, зле постъпват, струва ми се, купувайки нещо украсено и позлатено. Впрочем след като тялото не стои в едно положение, а ту се привежда, ту се изправя, как изработените точно по мярка ризници биха прилягали?“ — „Никак.“ — „Значи според теб прилягат не съвсем по мярка изработените, а онези, които при употреба не те затрудняват?“ — „Точно както ти казваш, Сократе, твърде добре си разбрал.“

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

Имаше в града една хубава жена, на име Теодоте[65], и тя тръгваше с всеки, който се опиташе да я склони. За нея спомена веднъж един от присъствуващите, като каза, че хубостта на тази жена е неизразима с думи и че при нея идвали да я рисуват художници, на които тя показвала хубостите си. „Да вървим да видим — рече Сократ, — след като от думите не можем да си представим!“ А онзи, който разказваше, подкани: „Да не се бавим, тръгвайте след мен!“ И тъй, отправиха се към Теодоте, а там я завариха да позира на един художник и започнаха да я оглеждат. Щом художникът привърши, Сократ запита: „Мъже, дали ние не трябва повече да сме благодарни на Теодоте, че ни показа хубостта си, или тя на нас, че я видяхме? Ако за нея показът е по-полезен, тя трябва да ни благодари, ако пък за нас гледката, ние трябва да сме ѝ благодарни. — А след като някой се обади, че той има право, продължи: — И тъй тя вече печели нашето възхищение; и ако разпространим славата ѝ сред мнозина, това ще бъде още по-полезно за нея. Ние пък каквото вече видяхме, желаем и да докоснем; и ще си тръгнем възбудени, а като си отидем, ще бъдем обзети от страстен копнеж. Поради това естествено е ние да я обожаваме, а тя да бъде обожавана.“ А Теодоте добави: „За бога, ако това наистина е така, то аз би трябвало да ви бъда благодарна, че ме гледахте.“ Сетне Сократ, виждайки скъпоценните ѝ накити, майка ѝ, която беше там в празнична одежда, постоянните ѝ грижи към себе си, без да лишава от тях и многото си хубави робини, и на всичко отгоре къщата ѝ — разкошно обзаведена, запита: „Кажи ми, Теодоте, имаш ли имение?“ — „Не“ — отвърна. „А къща поне, която да ти носи доходи?“ — „И къща нямам.“ — „Да не би занаятчии[66] някакви да държиш на работа?“ — „И занаятчии нямам.“ — „Но от какво тогава се препитаваш?“ — „Ако някой приятел пожелае да се покаже признателен към мен, той ми осигурява препитание.“ — „Кълна се в Хера, Теодоте — възкликна Сократ, — чудесна придобивка; и много по-доходно от овце, кози и крави е да

имаш стадо от приятели. Впрочем на случая ли предоставяш някой твой приятел да те налети като муха, или и сама нещо правиш за това?“ — „Че как бих могла да приложа хитрост в случая?“ — „За бога, подобре дори от паяците! Знаеш как те ловят прехраната си; изтъкават тънка паяжина и каквото там попадне, това им служи за храна.“ — „Значи ти ме съветваш да изтъка подобна мрежа?“ — „Не трябва да мислиш, че така просто ще хванеш най-ценната плячка — приятелите. Нима не виждаш, че и при нещо незначително, например когато ловят зайци, хората използуват хитрости? Понеже зайците пасат нощем, набавят си хрътки за нощен лов и с тях ги преследват; денем пък, понеже бягат да се крият, ловците имат други кучета; и откъдето са минали след пашата за леговището си, усещат ги по миризмата и ги откриват. Но тъй като зайците са бързоноги и при преследването естествено ще им избягат, ловците се снабдяват и с други, бързи кучета, тъй че да ги застигат с бяг. И понеже и на тях някои се изплъзват, поставят мрежи на пътеките, откъдето бягат зайците, та да попаднат в тях и да се уплетат.“ — „А как по същия начин и аз бих могла да си улавям приятели?“ — „Ако, бога ми, вместо хрътка си намериш такъв, който, душейки, да се добере до хора, обичащи хубавото и богати, а сетне да измисли как да ги вкара в мрежата ти.“ — „И какви мрежи имам аз?“ — „Най-напред тялото ти привлича за прегръдки; а в него душата, с която усещаш и как с поглед да се харесваш, и как с думи да радваш и че който се стреми към тебе, трябва с радост да приемаш, капризния пък да избягваш и ако приятелят е болен — грижовно да го наглеждаш, а щом извърши нещо хубаво, да споделяш радостта му. Който пък на драго сърце се грижи за теб, с цялата си душа да си в негова угода. Да любиш, знам, че умееш не само с плът, но и с ласки и че имаш добри приятели, защото не с думи, а с дела ги печелиш.“ —„За бога — прекъсна го Теодоте, — а на мен нищо такова не ми идва наум!“ — „И все пак е важно да се постъпва с човека според природата му; защото със сила нито ще спечелиш, нито ще задържиш приятел. С благодеяние и приятни обноски обаче това същество става достъпно и привързано.“ — „Истина говориш.“ — „Всъщ-

ност — рече Сократ — най-напред трябва да искаш от твоите почитатели такива неща, каквито най-малко им създават затруднения, като сетне сама на свой ред им се отблагодаряваш по същия начин; така най-вече се печелят приятели, най-дълго трае приятелството и най-големи добрини се правят. А ти най-много би се харесвала, ако даряваш хубостта си само когато се нуждаят от нея; защото знаеш, че и най-приятните ястия, ако бъдат поднесени, преди да са желани, никак не са вкусни, дори у ситите будят отвращение, но ако някой поднесе на човек, оставен да гладува, и по-проста храна, тя изглежда твърде апетитна." — „Но как бих могла да възбудя апетит към това, което притежавам?" — „За бога, ако първо на ситите нито го поднасяш, нито им напомняш, докато не им премине ситостта и отново не изпитат желание; а на онези, които копнеят за теб, им внушаваш това, като общуваш колкото се може по-мило със стремеж да им се харесваш; същевременно обаче им се изплъзваш, докато желанието им съвсем се засили. Тогава именно същите дарове изглеждат съвсем иначе, отколкото ако се дадат, преди да са желани." А Теодоте го запита: „Защо не ми станеш, Сократе, помощник в диренето на приятели!" — „Стига, бога ми, да успееш да ме убедиш!" — „А как бих могла да те убедя?" — „Ще се опиташ да измислиш сама това, ако имаш някаква нужда от мен." — „Наминавай тогава често!" Сократ, присмивайки се на собствената си бездейност, добави: „Никак, Теодоте, не ми е лесно да намеря свободно време, защото и с много лични, и с обществени работи съм зает; пък и имам приятелки, които нито денем, нито нощем ме пускат да си ходя, искайки да се учат от мен на любовен чар и магия." — „Нима и от такива неща разбираш?" — „А защо, мислиш — рече Сократ, — Аполодор и Антистен никога не ме оставят? И защо Кебет и Симий идват от Тива? Добре знай, че тази работа без много чар, вълшебство и магическо колело[67] не може." — „Тогава дай ми на заем мигическото си колело, та първо аз да те примамя с него!" — „Да, но аз, за бога, не желая да бъда примамен от теб, а ти да дойдеш при мен." — „Ще дойда — рече Теодоте, — стига да ме приемеш." — „Ще те приема, разбира се, но ако вътре няма никой, дето ми е по на сърце."

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА

Когато Сократ видя Епиген[68], един от младите му привърженици, който беше малко хилав на вид, рече: „Не се грижиш за тялото си, Епигене!“ А онзи отвърна: „Не е нужно за човек като мен.“ — „Трябва, и то поне колкото е нужно на желаещите да се състезават в Олимпия. Или ти се струва малка борбата на живот и смърт с враговете, която атинянините ще водят, когато се наложи? Пък и не малко загиват поради слабото си тяло във военните опасности или се спасяват, но с цената на позора. Мнозина тъкмо заради това живи ги хващат и сетне, пленени, или робуват до края на дните си най-тежко робство, ако такава им е съдбата, или изпаднали в непоносимо положение, заплащат понякога за откупа си повече, отколкото притежават, и прекарват остатъка от живота си в недоимък и страдания. Други пък си спечелват лошо име поради телесното си безсилие, защото ги смятат за страхливи. Или ти пренебрегваш несгодите от такова слабосилие и смяташ, че лесно би ги понасял? Според мен обаче много по-лесно и по-приятно от това е човек да издържа на всичко, каквото му се случва, като се грижи за телесното си здраве. А може би ти смяташ, че слабосилието е по-здравословно и въобще по-полезно от доброто здраве, и се отнасяш пренебрежително към изгодите, които носят здравето и силата? Ала при здравите всичко е съвсем не както при слаботелесните. Които полагат грижи за тялото си, те са здрави и силни. И мнозина поради това оцеляват след военните битки и с достойнство се избавят от всички беди; мнозина и на приятелите си помагат, и на родината добро правят и затова и благодарност получават, и голяма слава придобиват, и най-високите почести им се отдават. Затова и остатъка от живота си прекарват в наслаждение и разкош, а и на децата си оставят по-добри средства за съществуване. И понеже държавата не обучава гражданите във военно дело, тъкмо за това и обикновеният човек не бива да нехае, а да се отнася с не по-малка загриженост към обучението си. А трябва добре да знаеш, че и в друго някакво състезание или дело не ще загубиш, ако тялото ти е по-

добре подготвено за това. Защото тялото е необходимо при всички човешки дейности. И във всички тях много е важно да имаш калѐно тяло. Дори там, където изглежда, че тялото най-малко участвува, ако се замисли, кой не би твърдял, че и в това мнозина са търпели големи несполуки, защото не са били здрави? А често поради телесна слабост забравата, малодушието, раздразнителността и безумието така обземат разсъдъка на мнозина, че изместват всичките им знания. Имащите здраво тяло обаче се чувствуват много сигурни и не съществува опасност да изпитат нещо подобно. Явно доброто здраве твърде много помага срещу последиците от телесна слабост. Та какво ли не би сторил един разумен човек, за да се избави от споменатите недостатъци. Защото е срамно поради нехайство да остареш, преди да си се видял най-красив и най-силен! Това не могат да видят само немарливите, защото такива качества не възникват от само себе си."

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

Веднъж някой си се разгневил, защото, като поздравил едного, онзи не отвърнал на поздрава. „Наистина смешно — рекъл Сократ, — ако беше срещнал някой по-грозен на вид от тебе, нямаше да се гневиш. Но понеже попадна на човек, по-недодялан в обноските, това те наскърбява."

Друг пък говорел, че като ядял, не му се услаждало. „Акумен — намесил се Сократ — препоръчва добро средство срещу това." — „И какво е то?" — „Да не ядеш толкова; тогава и по-сладко ще ти бъде, и поевтино и здравословно ще живееш."

Пак някой говорел, че водата му изглеждала топла за пиене. Сократ рекъл: „Значи, ако искаш да се къпеш с топла, ще ти е готова." — „За къпане обаче — отвърнал онзи — е студена." — „Та нима слугите ти роптаят, когато я пият и се мият с нея?" — „Бога ми — рекъл, — и аз често съм се чудил, че с такова удоволствие я използуват и за едното, и за

другото.“ — „А водата ти — запитал Сократ — по-топла ли е за пиене от водата в храма на Асклепий?“ — „Онази е по-топла.“ — „Ами за миене по-студена ли е при теб, отколкото в светилището на Амфиарай[69]?“ — „Там е по-студена.“ — „Тогава имай предвид, че рискуваш да се окажеш по-неблагодарен и от слугите си, и от болните.“

Понеже някой си жестоко наказал слугата, който го придружавал, Сократ запитал защо му се гневи. „Защото — рекъл онзи — е ненаситно лаком, твърде мързелив, безкрайно алчен и нищо не става от него.“ — „А ти досега мислил ли си кой заслужава повече бой — ти или слугата ти?“

Един се страхувал от пътя до Олимпия. „Защо — рекъл Сократ — се боиш от пътуването? Та нима и вкъщи почти цял ден не си на крак? А тръгнеш ли натам, като повървиш, ще хапнеш нещо за закуска, сетне ще походиш и ще седнеш да се наядеш и да починеш. Или не си забелязал, че ако събереш разходките си, дето си извървял за пет-шест дни, лесно би стигнал от Атина до Олимпия? По-умно обаче ще бъде да тръгнеш с един ден по-рано, отколкото да не ти достига време; защото е трудно за човек, когато е принуден да изминава повече път от нормалното. А един ден повече за вървене е голямо улеснение. Затова е по-добре да бързаш при тръгването, отколкото по пътя.“

Когато пък друг някой се оплакал колко бил изморен след изминатия дълъг път, Сократ го попитал дали и товар е носел. „Не, кълна се в Зевс, само плаща си.“ — „А сам ли вървеше, или и спътник си имаше?“ — „Да, слуга ме придружаваше.“ — „Без багаж ли беше, или носеше нещо?“ — „Бога ми — отвърна онзи — и завивките, и останалото.“ — „И как изглеждаше той след пътуването?“ — „Струва ми се, по-добре от мен.“ — „Така ли? — рекъл Сократ. — Ами ако трябваше ти да носиш неговия товар, как според теб щеше да се чувствуваш?“ — „Зле, за бога. Нямаше да мога и да го донеса.“ — „Но след като си толкова по-слаб от слугата в изпитанието, как можеш да мислиш, че си мъж, добре трениран в гимнастически упражнения?“

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА

Случваше ли се хората от неговия кръг да носят за ядене — едни по-малко, а други повече месо, Сократ караше слугата да слага малкото на общата трапеза или пък да разпределя по част от него всекиму. Така онези, които носеха много, чувствуваха неудобство да не го сложат при общото и да не участвуват в разпределянето, затова и каквото имаха, слагаха на обща трапеза. И понеже им се падаше не повече, отколкото на онези, които бяха донесли малко, вече не купуваха скъпи работи.

Веднъж Сократ забеляза, че един от обядващите остави хляба и започна да яде само месо. И понеже станало дума откъде идват названията на всяко нещо, рече: „Бихме ли могли, мъже, да кажем защо наричат някого чревоугодник[70]? Защото всички си угаждат с нещо към хляба[71], когато има, но, струва ми се, заради това не ги наричат чревоугодници.“ — „Не, разбира се“ — обади се един от присъствуващите. „Но, ако някой без хляб яде само месото, и то не да привиква, а от лакомия, изглежда ли ви чревоугодник, или не?“ — „Трудно би могло друг някой да се нарече такъв.“ А един наблизо добави: „Ами който с малко хляб яде много месо?“ — „И този — рече Сократ — заслужава според мен да се нарича чревоугодник. Затова, когато другите молят боговете за хлебен урожай, такъв трябва да се моли за месен урожай.“ Това рече Сократ, а младежът се досети, че думите се отнасят за него, и макар да не остави месото, посегна към хляба. Сократ го забеляза и добави: „А вие, дето сте тука, наблюдавайте го дали ще използува хляба за месо, или месото за хляб!“

Друг от приближените му пък с един залък хляб обичаше да си похапва от повечко гозби. Като го забеляза, Сократ рече: „Може ли да се направи някога по-скъпа гозба, или по-скоро да се похаби, отколкото когато я сготви такъв, дето хем много неща яде едновременно, хем всевъзможни подправки си слага в устата? Защото най-напред, ако смесва повече съставки, отколкото готвачите, прави яденето по-скъпо; сетне, смесвайки онова, което те не смесват, защо-

то не подхожда — стига наистина да си разбират от работата, — бърка и излага занаята им. И как да не е смешно най-видните готвачи да приготвят нещо, а той, без да разбира нищо от тоя занаят, да преправя онова, което те вършат? А и друго му се случва на свикналия да яде много неща наведнъж; липсва ли му богата трапеза, струва му се, че е изпаднал в някаква беда, понеже му се иска да има това, с което е свикнал. Онзи обаче, който обикновено преглъща един залък с едно парченце месо, когато няма много неща за ядене, би могъл спокойно да мине и само с едното парче."

Казваше още, че „благоденствувам" на езика на атиняните означава „ям"; а това „благо-" се отнася за яденето на такива неща, които нито на духа вредят, нито на тялото, нито пък трудно се намират. Така че и благоденствуването причисляваше към порядъчния начин на живот.

КНИГА ЧЕТВЪРТА

ГЛАВА ПЪРВА

Така Сократ беше полезен на приятелите си всякак и във всичко. Ето защо за един щогоде наблюдателен и схватлив човек беше ясно, че за него не можеше да съществува нищо по-ценно от общуването със Сократ и от разговорите с него където и да било и за каквото и да било. Дори и на свикналите да бъдат с него принасяше немалка полза, когато го споменаваха в отсъствието му. Защото и когато се шегуваше, Сократ бе не по-малко полезен за събеседниците си, отколкото когато говореше сериозно. Когато пък речеше, че е влюбен в някого, явно беше, че го привличаха не надарените с телесна хубост, а с душа, устремена към добродетел. Разпознаваше тези благородни натури по това, че бързо схващаха каквото ги интересуваше, помнеха какво бяха научили и се стремяха към всички знания, чрез които е въз-

можно и добре да се поддържа стопанство, и град да се управлява, и всякакви човешки взаимоотношения и дела да се уреждат. Такива хора според Сократ, ако бъдат обучени, не само самите биха живели в благополучие и биха ръководили с умение стопанството си, но и други хора и дори градове биха направили благоденствуващи. Той обаче не подхождаше към всички по един и същи начин, а предимно онези, които се мислеха по природа за по-надарени и поради това презираха обучението, поучаваше, че тъкмо най-способните най-много имат нужда от възпитание; позоваваше се на расовите коне — буйни и необуздани по природа, но които, ако от малки се обяздят, биват твърде полезни и добри. Не се ли обяздят обаче, мъчно се удържат и не стават за нищо. Така и породистите кучета; неуморими и стръвни при преследване на дивеч, ако се дресират добре, стават чудесни за лов и много полезни, докато необучените са непохватни, щурави и опърничави. Същото е и при най-надарените хора, които имат силен дух и са изключително способни, с каквото и да се захванат. И когато се възпитат и получат необходимите знания, те стават благородни и твърде полезни, защото извършват много и твърде достойни дела. Останат ли обаче без възпитание и неуки, те стават съвсем негодни и опасни, защото не знаят как трябва да постъпват и често се захващат с недостойни неща. А тъй като са надменни и невъздържани, мъчно могат да бъдат вразумени и обуздани; затова и вършат много и най-големи злини. На онези пък, които се големееха с богатството си и смятаха, че нямат нужда от образование, тъй като според тях богатството им е достатъчно, за да постигат каквото желаят и да са на почит сред хората, Сократ даваше с напътствията си да разберат, че е глупак, който мисли, че умее да разпознава, без да е учил, вредното от полезното; глупак е също, който, без да може да разграничава тези неща, мисли, че постигайки с богатството си каквото желае, има възможност да действува в своя полза; малоумен пък е онзи, който, макар и да не умее да постъпва в своя полза, смята, че се е наредил благополучно и средствата за съществуване са му напълно осигурени; празноглав е и онзи, който поради богат-

ството си мисли, че ще се ползува с добро име, без да е способен на нищо, и че ще го смятат за благороден, без явно да притежава някаква добродетел.

ГЛАВА ВТОРА

Сега ще разкажа как Сократ се отнасяше към ония, които мислеха, че са получили най-доброто образование, и се големееха със знанията си. Така той узна например, че Евтидем Красавеца е събрал много писания на най-прославените поети и философи[72] и поради това вече смяташе, че превъзхожда връстниците си по знания; пък и хранеше големи надежди, че ще надмине всички като оратор и политик. Затова най-напред, като разбра, че той поради своята младост още не ходеше в Народното събрание, а когато желаеше да сподели свое становище, отсядаше в някоя от работилниците за седла близо до агората, Сократ се запъти натам заедно с неколцина от учениците си. И щом един от тях зададе въпроса дали Темистокъл поради общуването си с някой мъдрец или с природната си дарба е превъзхождал съгражданите си[73] така, че градът към него отправял поглед, когато имал нужда от способен мъж, Сократ, в желанието си да предизвика Евтидем, подхвърли: „Глупаво е да се мисли, че в обикновените занаяти няма вещи в работата си без способни учители, а умението да се ръководи държава — най-достойното от всички дела — от само себе си е присъщо на хората!"

Друг път като забеляза, че Евтидем, който също присъствуваше, се кани да се оттегли от разговора, за да не създаде впечатление, че се възхищава от мъдростта му, Сократ подхвърли: „Че Евтидем, мъже, щом достигне нужната възраст, не ще се въздържа да излага своите възгледи по държавни дела, които се обсъждат, е съвсем ясно от сегашното му поведение. И, струва ми се, хубаво предисловие си е подготвил, та да не би някому да се стори, че е научил нещо от някого; защото явно ще захване така речта

си: „Никога от никого, мъже атиняни, нищо не съм учил; нито когато съм слушал за някои, че са добри оратори и политици, съм се стремял да вляза в досег с тях, нито пък съм се грижил да имам някой способен учител. Тъкмо напротив! Постоянно избягвах не само да науча нещо от някого, но и да ме подозират в това. Все пак, каквото случайно ми хрумне, ще го споделям с вас като съвет.“ Подобно встъпление би подхождало и за такива като него, които желаят да получат от държавата лекарска длъжност. Речта им би могла да започне така: „Никога от никого, мъже атиняни, не съм изучавал лекарската професия, нито пък съм се стремил учител да ми стане някой лекар. Постоянно съм избягвал не само да науча нещо от лекарите, но и подозренията, че разбирам нещо от този занаят. Но все пак, поверете ми лекарската професия; ще се опитам на ваш гръб да я усвоя!“ Всички присъствуващи се разсмяха от това встъпително слово. И понеже явно Евтидем даваше вече ухо на това, което казва Сократ, но сам избягваше да се меси с нещо в разговора, убеден, че с мълчанието си създава впечатление за нравствено превъзходство, тогава Сократ, желаейки да го накара да проговори, рече: „Наистина чудно е защо желаещите да свирят на китара или на флейта, да яздят кон или пък да придобият някое друго подобно умение се стараят да правят колкото се може по-често онова, на което искат да са способни, и то не само пред себе си, но и пред признатите като най-вещи в това изкуство; и всичко вършат и понасят, за да не става това без тяхната оценка, защото иначе не биха получили признание. Някои от желаещите да станат добри оратори и политици обаче мислят, че без подготовка и обучение, от само себе си някак ще придобият способността за такава изява. Ала според мен това е по-трудно от споменатите професии, в които само малцина от многото желаещи да се захванат с такава дейност се добират до успех. Очевидно стремящите се към това поприще се нуждаят от повече и по-добра подготовка, отколкото кандидатите за други професии.“ Тъй заговори Сократ в началото, а Евтидем се заслуша в думите му. И когато Сократ усети, че нему се ще да остане при този разговор и охотно започва да се вслушва, сам влезе в седлар-

ницата и когато Евтидем приседна до него, рече: „Кажи ми, Евтидеме, наистина ли, както чувам, си събрал много съчинения на известни мъдреци?“ А Евтидем отвърна: „Така е, бога ми, Сократе! И още ще събирам, докато се сдобия с колкото се може повече.“ — „Кълна се в Хера — добави Сократ, — възхищавам ти се, дето си избрал да имаш съкровище не от сребро и злато, а от мъдрост! Защото явно смяташ, че среброто и златото не правят хората по-благородни, докато мислите на мъдрите мъже обогатяват с добродетел притежателите на творбите им.“ Евтидем се зарадва на думите му, понеже смяташе, че Сократ преценява неговия подход към знанието за правилен. А Сократ, като видя, че му стана приятно от тази похвала, рече: „В какво желаеш да се отличиш, Евтидеме, та събираш съчиненията?“ И понеже Евтидем се умълча, обмислейки какво да отговори, Сократ добави: „Да не би да искаш да станеш лекар? Наистина за лекари съществуват доста книги.“ А Евтидем отвърна: „Кълна се в Зевс, съвсем не!“ — „Тогава да не би строител да искаш да станеш? И за това е нужен образован човек.“ — „Не.“ — „А може би желаеш да си способен зememер като Теодор?“ — „И зememер не желая.“ — „Да не би тогава астроном да искаш да станеш?“ И понеже и това отрече, Сократ запита: „Да не би рапсод? Разправят, че си имал всички песни на Омир?“ — „Не, за бога! Зная, че рапсодите наизустяват точно песните, ала самите те са твърде глупави.“ Сократ тогава го запита: „Може би се стремиш, Евтидеме, към онова висше качество, чрез което хората стават политици, управители на имения и добри държавници, полезни и за другите хора, и за себе си?“ — „Тъкмо от това качество се нуждая, Сократе!“ — възкликна Евтидем. „За бога — отвърна му Сократ, — та ти се стремиш към висшата добродетел и най-голямото изкуство! То е присъщо на царете и се нарича царско. Впрочем замислял ли си се дали е възможно, без да си справедлив, да се проявиш в тази област?“ — „Разбира се — отвърна Евтидем. — И не е възможно без справедливост да си добър гражданин.“ — „А ти постигнал ли си това?“ — „Мисля, Сократе, че никой не би се показал по-справедлив от мен.“ — „Добре, а дали делата на справедливите са като делата на строителите?“ —

„Да, струва ми се.“ — „Значи както строителите могат да покажат своите дела, така и справедливите биха могли да изложат на показ стореното от тях?“ — „Че защо не? — рече Евтидем. — Нима аз не мога да изложа на показ направеното от справедливостта? Дори, кълна се в Зевс, ще посоча и дела на несправедливост, защото немалко подобни неща могат ежедневно да се видят и чуят.“ — „Нека тогава — предложи Сократ — тук да напишем „С“ а тук „Н“ и каквото ни се струва, че е породено от справедливостта, да го поставим под буквата „С“, каквото пък е дело на несправедливостта — под буквата „Н“. — „Щом мислиш, че има нужда от това, така направи!“ И Сократ, като написа каквото каза, попита: „Среща ли се сред хората лъжата?“ — „Да, разбира се.“ — „Под коя от двете букви да я поставим?“ — „Очевидно под несправедливостта.“ — „А съществува ли измамата?“ — „Има я наистина.“ — „Нея на коя страна да сложим?“ — „И нея естествено към несправедливостта“. — „Кражбата?“ — „И нея също.“ — „А отнемането на свободата?“ — „Също.“ — „Значи към справедливостта, Евтидеме, нищо досега не ще причислим?“ — „Странно би било, ако беше иначе.“ — „Ами ако някой, след като бъде избран за стратег, пороби вражески град, причиняващ неправди на другите градове, ще речем ли, че постъпва несправедливо?“ — „Не, разбира се.“ — „Няма ли да кажем, че той постъпва справедливо?“ — „Наистина така ще кажем.“ — „Ами ако си служи с измама при военните действия?“ — „И това е справедливо.“ — „Ако краде и граби имуществото на враговете, не постъпва ли отново справедливо?“ — „Разбира се, че да. Но аз отначало помислих, че въпросите ти се отнасят само до приятелите ни.“ — „В такъв случай каквото отнесохме към несправедливостта, това би трябвало да отнесем и към справедливостта?“ — „Така изглежда.“ — „Съгласен ли си тогава да определим отново тези положения по следния начин: към враговете е справедливо да постъпваме така, но към приятелите е несправедливо, към тях трябва да бъдем възможно най-искрени?“ — „Напълно съм съгласен“ — отвърна Евтидем. „Но ако някой стратег — запита Сократ, — виждайки войската си изпаднала в малодушие, излъже, че съюзници идват на помощ, и лъжата му

прогони малодушието сред войниците, къде ще поставим тази измама?“ — „Според мен при справедливостта.“ — „Ако някой, чийто син се нуждае от лекарство, но не го приема, и той го измами, като му даде лекарството във вид на ядене и чрез лъжа му върне здравето, тази измама къде бихме отнесли?“ — „И нея, мисля, също там.“ — „Ами ако някой, страхувайки се да не би негов приятел, паднал духом, да се самоубие, му откраднe или отнеме било меч или пък друго оръжие, тази постъпка къде трябва да поставим?“ — „И тази, за бога, при справедливостта.“ — „Значи, според теб и към приятелите не бива във всичко да се постъпва искрено?“ — „Кълна се в Зевс, наистина не бива! И аз взимам думите си обратно, ако е възможно.“ — „Наистина така е много по-добре — рече Сократ, — отколкото да се правят грешни заключения. Впрочем — за да не оставим и това без внимание — кой от онези, които мамят приятелите си и с това им причиняват вреда, върши по-голяма несправедливост: който постъпва така съзнателно или който прави това против волята си?“ — „Но аз, Сократе, вече не вярвам в това, което говоря! Та всичко, казано преди, сега ми изглежда по-различно, отколкото тогава съм го мислел. Все пак ми се ще да кажа, че по-несправедливо постъпва, който лъже съзнателно, отколкото онзи, който върши това против волята си.“ — „Мислиш ли, че изучаването и знаенето на справедливостта е също както изучаването и знаенето на граматиката?“ — „Така е според мен.“ — „Кого смяташ за по-грамотен — който съзнателно пише и чете грешно, или който го прави неволно?“ — „Който прави това съзнателно, струва ми се; защото би могъл, когато поиска, и да го прави както трябва.“ — „Значи, който съзнателно не пише правилно, е образован, а който върши това неволно, е неграмотен?“ — „Как да не е така?“ — „Дали тогава разбира що е справедливост онзи, който съзнателно лъже и си служи с измама, или който несъзнателно прави това?“ — „Естествено, който съзнава това.“ — „И тъй, който знае граматика, е по-образован от онзи, който не знае?“ — „Да, разбира се.“ — „Следователно, който познава справедливостта, е по-справедлив от онзи, който не я познава?“ — „Така изглежда; но ми се струва, че не знам вече и на това как да отговоря?“ —

„Добре, а какво мислиш за такъв човек, на когото му се иска да говори истината, но никога не казва едно и също за едни и същи неща, ами ще рече за един и същи път веднъж, че е на изток, сетне на запад, или пък ако представя сметка — ту ще излезе по-голяма, ту по-малка?“ — „За бога, сигурно не знае това, което мисли, че знае.“ — „Познаваш ли такива, на които им викат робски души?“ — „Да.“ — „А дали ги наричат така заради знанието или заради невежеството им?“ — „Разбира се, заради невежеството.“ — „Може би поради неумение да коват мед са получили това прозвище?“ — „Не поради това.“ — „Или защото не са добри строители?“ — „И заради това не.“ — „Дали пък защото не разбират от обущарство?“ — „Съвсем не заради това. Тъкмо напротив! Защото мнозина от владеещите именно такива занаяти са робски души.“ — „Значи такова име се дава на онези, които не разбират какво е хубаво, благородно и справедливо?“ — „Така ми се струва.“ — „В такъв случай всячески трябва да се стремим да не бъдем робски души!“ — „Кълна се в боговете, Сократе, с най-голямо усърдие се заех да изучавам философията, защото смятах така да придобия знанията, необходими на човек, който се стреми към съвършенство. Но представяш ли си колко съм паднал духом, виждайки, че с изученото досега дори не мога да дам отговор за неща, които е най-необходимо да се знаят; а друг път, който би ме направил по-добър, няма!“ А Сократ го попита: „Кажи ми, Евтидеме, в Делфи някога бил ли си?“ — „Даже два пъти, бога ми.“ — „Чел ли си тогава написаното пред храма „Познай себе си!“ — „Разбира се.“ — „С пренебрежение ли се отнесе към надписа, или вникна в него и реши да се изследваш какъв си всъщност?“ — „Кълна се в Зевс, съвсем не се замислих! — рече Евтидем. — Мислех, че това ми е добре известно, защото едва ли щях да имам други знания, ако не познавах първо себе си.“ — „А дали ти се струва, че познава себе си онзи, който името си само знае или който е като купувачите на коне: според тях те не познават коня, който ги интересува, преди да са го огледали дали е кротък или буен, силен или немощен, бърз или бавен и дали изобщо притежава необходимите качества за добър кон, или не; та не узнава ли и този така си-

лата си, след като провери себе си в изпитанията, възникващи пред хората?“ — „Според мен е така — отвърна Евтидем, — който не познава силите си, не познава себе си.“ — „А от това не ти ли става ясно, че себепознанието носи на хората твърде много добрини, докато самозалъгването — твърде много злини? Онези, които познават себе си, знаят какво им е от полза и различават какво е по силите им и какво не. И като вършат това, което знаят, те си набавят необходимото за живот и благоденствуват; което пък не знаят, не се залавят с него, не правят грешки и избягват бедите. Поради това те могат и другите хора да оценяват, чрез общуване с тях да придобиват добрини, а и от злини да се предпазват. Които обаче не познават себе си и се заблуждават в своите способности, се намират в подобно положение и спрямо останалите хора, и спрямо разните човешки дела; те нито знаят от какво имат нужда, нито какво правят, нито с кого общуват, а като грешат във всичко това, щастието им убягва и се натъкват на бедите. Напротив, онези, които знаят какво вършат, постигат успехи в начинанията си и се радват на добро име и почести. Хората като тях охотно ги търсят за общуване, а претърпелите несполука желаят съвета и закрилата им за своите дела и в тях е надеждата им за благополучие. Заради това и от всички най-много тях обичат. От друга страна, незнаещите какво вършат започват неудачно и с каквото се захващат, не успяват. И затова не само търпят загуби и наказания, но се опозоряват и стават за смях и до края на живота си са презирани и незачитани. Та нима не виждаш, че и градовете, които недооценяват силите си и тръгват да воюват с по-силни от тях, или биват разрушавани или от свободни стават поробени?“ Тогава Евтидем рече: „Да знаеш, Сократе, твърде високо според мен трябва да се цени себепознанието! Ала откъде да почна да се самонаблюдавам? Затова все към тебе гледам дали ще пожелаеш да ми посочиш.“ — „Та нали — каза Сократ — какво е добро и какво е лошо, ти все пак знаеш?“ — „Бога ми, ако и това не знаех, щях да бъда по-долу и от робите.“ — „Е, хайде тогава, обясни ми тези неща!“ — „Но това не е трудно — отвърна Евтидем, — най-напред за добро смятам да си здрав, а да си болен — за лошо. Сет-

не и причините за едното, и за другото — пиенето, яденето, начинът на живот, — които носят здраве, са благо, които пък причиняват болест — зло.“ — „Значи здравето и болестта, когато причиняват някакво добро, са блага, а когато нещо лошо, са злини?“ — „Че кога здравето би причинило зло, а болестта — добро?“ — „Когато, бога ми, в гибелен поход или злополучна морска експедиция, или в други подобни начинания загинат хора, взели участие поради доброто си здраве, а останалите вкъщи поради болест оцеляват.“ — „Прав си, но виждаш, че и в полезните дела едни участвуват, защото са здрави и силни, а други поради слабост стоят настрана.“ — „И тъй, онези неща, които веднъж са полезни, друг път вредни, повече блага ли са или злини?“ — „Според този аргумент — нито едното, нито другото. Ала все пак мъдростта, Сократе, е несъмнено благо; та има ли някоя област, в която мъдрият да не превъзхожда невежия?“ — „Как? Не си ли чувал за Дедал[74], дето бил хванат от Минос и заради знанията си бил принуден да му робува, лишен и от родината, и от свободата си? И че когато се опитал да избяга заедно със сина си, загубил детето си и сам не успял да се спаси, а отвлечен от варварите, отново попаднал в робство?“ — „В името на Зевс, Сократе, така говорят.“ — „А за патилата на Паламед[75] не си ли слушал? Всички предания казват за него, че заради мъдростта си бил погубен от завистливия Одисей.“ — „И това се разказва.“ — „И колко други, мислиш, поради знанията си насила са били закарани при персийския цар, за да му служат?“ — „Изглежда, Сократе, най-неоспоримото благо е щастието.“ — „Доколкото някой, Евтидеме, не го гради върху съмнителни блага.“ — „Та какво би могло да му е съмнително на щастието?“ — „Нищо — отвърна Сократ, — стига да не го свързваме с красота, сила, богатство, слава или с нещо друго подобно.“ — „Но, бога ми, ще го свързваме! Защото как иначе без тях някой би благоденствувал?“ — „Добре, в името на Зевс, нека включим тези блага, които пораждат много изпитания за хората. Та нали мнозина поради красотата си биват развращавани от хора, които, видят ли нещо хубаво, губят ума си; мнозина поради силата си се захващат за непосилни дела и сетне ги сполетяват немалко беди; много пък заради богатството си загиват

уплетени в притворство и интриги, а много от тщестлавие и стремеж към политическо влияние са изпитвали големи злини." — „Но ако не съм прав във възхвалата на щастието, трябва да призная, че не знам дори какво да моля боговете." — „Това — рече Сократ, — може би не си обмислил добре, понеже си твърде уверен в знанията си. Впрочем, тъй като се готвиш да ръководиш демократична държава, сигурно знаеш що е демокрация?" — „Разбира се" — отвърна Евтидем. „Мислиш ли тогава, че е възможно някой да знае що е демокрация, без да знае какво е демос?" — „За бога, според мен не." — „А знаеш ли що е демос?" — „Струва ми се, да." — И какво според теб е демосът?" — „Мисля, това са бедните граждани." — „Значи ти знаеш кои са бедните?" — „Че как да не знам?" — „В такъв случай ти познаваш и богатите?" — „И то не по-малко, отколкото бедните." — „Кои наричаш бедни и кои богати?" — „Които нямат достатъчно за препитание, смятам за бедни, които имат повече от необходимото — за богати." — „Забелязал ли си обаче, че някои, макар и да имат твърде малко, не само се задоволяват с това, но и настрана заделят от него, докато други, притежавайки твърде много, пак им се струва недостатъчно?" — „Кълна се в Зевс — възкликна Евтидем, — тъкмо ми напомни! Знам и такива тирани, които, щом нещо не им достига, са готови на грабеж като най-последни бедняци." — „В такъв случай — каза Сократ — ще поставим тираните при демоса, а малоимотните, щом са пестеливи, при богатите." А Евтидем отвърна: „Моята простоватост ме принуждава и с това да се съглася; и си мисля дали не е по-добре за мен да си мълча. Иначе рискувам да се покажа пълен невежа."

И съвсем унил си тръгна, презирайки се при мисълта, че всъщност е негоден за нищо. Мнозина от онези, които Сократ бе вразумил по такъв начин, вече не го навестяваха и според него те постъпваха още по-глупаво. Евтидем обаче разбра, че другояче не би станал способен човек, ако не общува колкото се може повече със Сократ. И вече не се отделяше от него, освен ако някаква необходимост не го налагаше. Дори подражаваше и на някои негови привички. А Сократ, когато го виждаше вече такъв, не го обърквaше с въпросите

си, а съвсем просто и ясно му показваше какво според него трябва да знае и с какво е най-добре усърдно да се захване.

ГЛАВА ТРЕТА

Сократ не бързаше да направи слушателите си красноречиви, способни и находчиви; мислеше, че те по-напред трябва да притежават нравственост. Според него надарените, на които тя липсва, са по-склонни към неправди и насилия. И първо спрямо боговете се стараеше да направи учениците си благонравни. Впрочем други са разказвали как той беседвал за това в тяхно присъствие, но аз бях свидетел на такъв разговор с Евтидем. „Кажи ми, Евтидеме, идвала ли ти е досега мисълта колко грижливо боговете са подготвили онова, което е нужно на хората?“ А той: „Бога ми, не съм.“ — „И все пак знаеш, че първо, имаме нужда от светлина и боговете ни я дават?“ — „Кълна се в Зевс, ако я нямахме, като слепци щяхме да сме, макар да имаме очи!“ — „А понеже се нуждаем и от почивка, пращат ни нощта — най-доброто време за отмора.“ — „Наистина и за това трябва да сме им благодарни!“ — „Сетне, докато слънцето свети, то определя дневното време и огрява всичко останало; ала понеже нощем поради мрака по-трудно се вижда, нали те дават светлина на звездите, за да ни показват времето в нощта и така да вършим много неща, които са ни необходими?“ — „Това е така.“ — „Освен това луната пък ни обозначава не само частите на нощта, но и на месеца.“ — „Съвсем правилно.“ — „Ами това, че когато се нуждаем от храна, те ни я дават чрез земята и за това определят подходящи сезони, през които ни предоставят в изобилие не само каквото ни е нужно, но и на какво да се наслаждаваме?“ — „Наистина и това говори за човеколюбие.“ — „Идвало ли ти е наум, че и водата ни дават — толкова ценна за нас, защото чрез нея покълнва и расте в земята при подходящо време всичко, годно и

самите нас да храни и прибавено към другото, което ядем, го прави по-лесносмилаемо, по-полезно и по-вкусно? А тъй като от вода имаме твърде голяма нужда, те обилно ни я предоставят." — „И това показва тяхната грижовност." — „Нима не ни дават и огъня, защитник от студа, защитник и от тъмнината, помощник във всеки занаят и във всичко, което хората вършат в своя полза? С една реч, нито едно от необходимите за живота блага хората не произвеждат без огън." — „И в това има твърде много благосклонност към хората." — „Така и слънцето, след като се обърне към земята и започне да се приближава, кара едни растения да зреят, други да съхнат — според сезона; а като извърши това, вече не идва по-близо, а се обръща, пазейки се да не би, като грее повече от нужното или като се отдалечи повече от нужното, с нещо да ни навреди; когато пък се отдалечи отново и започнем да чувствуваме, че ако отиде още по-далеч, ще изгинем от студ, още веднъж се обръща и тръгва към нас, за да застане тъкмо там на небето, където най-много би ни помагало." — „В името на Зевс — възкликна Евтидем, — и това съвсем явно става в полза на хората." — „А нима не е ясно и това, че не бихме понесли нито жегата, нито студа, ако те изведнъж настъпят? Затова и слънцето постепенно идва към нас и постепенно се отдалечава, така че неусетно да навлизаме и в едната, и в другата крайност." — „Аз вече това се питам — каза Евтидем, — дали боговете вършат нещо друго, освен да се грижат за хората? Само това ме измъчва, че и останалите животни получават такива грижи." — „Не ти ли е ясно — отвърна Сократ, — че и те се раждат и отглеждат заради човека? Та кое друго живо същество има такава полза от кози, овце, говеда, коне и магарета, както човекът? И ми се струва, че тя е по-голяма, отколкото от растенията. От животните хората се прехранват и печелят не по-зле. Мнозина дори не използуват за храна онова, което дава земята, а преживяват с мляко, сирене и месо от добитъка[76]. Навред хората опитомяват и обуздават пригодните животни, за да са им в помощ във война или пък в много други работи." — „Съгласен съм с теб и в това, защото виждам животни, много по-силни от нас, така да се подчиняват на хората, че те ги

използуват за каквото желаят.“ — „Освен това, понеже има много и полезни неща, различаващи се помежду си, боговете са дали на хората подходящи сетива, чрез които се наслаждаваме на всички тези блага. Вдъхнали са ни и разума, с който обмисляме възприятията си и се учим от полезния опит, съхранен в паметта ни, за да търсим начини, чрез които и на добрините да можем да се наслаждаваме, и от злините да се защищаваме. Ами дарбата да говорим, чрез която, поучавайки се взаимно, споделяме всички блага, творим закони и участвуваме в държавните дела?“ — „Въобще, Сократе, по всичко личи, че боговете полагат големи грижи за хората.“ — „Дори ако не сме в състояние да предвидим какво ще ни е от полза за в бъдеще, те и в това ни съдействуват; чрез гаданията съобщават на питащите какво ще стане и ги напътствуват как то най-добре да стане.“ — „А към теб, Сократе, изглежда, боговете са още по-приятелски настроени, отколкото спрямо другите, щом като, без да са запитвани, ти дават знак какво трябва да вършиш и какво не.“ — „Че ти говоря истината, и ти ще можеш сам да разбереш, стига да не чакаш боговете да ти се покажат наяве, а да се задоволиш заради делата им, които виждаш, да благоговееш и да ги почиташ. Имай предвид, че и самите богове именно така искат да ни се явяват! Та дори и другите божества, които ни даряват с блага, не ни се показват, когато ни даряват; богът, който подрежда и държи в единство всемира с всичко прекрасно и добро в него и винаги при нужда ни го предоставя непохабено, здраво и неостаряващо, като върши това безпогрешно и по-бързо от мисълта ни, този бог ние забелязваме по великите му дела; но когато той твори, остава невидим за нас. Помисли и за слънцето, което всички смятат за видимо; то обаче не допуска хората да се вглеждат право в него. И ако някой нахално се загледа, отнема му зрението. Дори и служителите на боговете ще откриеш, че са невидими. Мълнията — това е всеизвестно, падайки от небето, унищожава всичко, на което се натъкне, ала тя не може да се види нито когато приближава, нито когато поразява, нито когато се оттегля. И самите ветрове не са видими, но действието им е доловимо и ние ги усещаме, когато връхлитат. Накрая човешката душа, коя-

то повече от всичко друго човешко съдържа нещо божествено и която явно е наш господар, дори самата тя не може да се види. Ето защо трябва да се съобразяваме с невидимото, а не да се отнасяме с пренебрежение към него; и от това, което става, да съдим за неговата сила и да почитаме божествената мощ!“ — „Аз, Сократе — рече Евтидем, — ясно съзнавам, че ни най-малко не ще пренебрегна божествената мощ; но ме отчайва това, че според мен никой човек не би могъл да отвърне на божествените благодеяния с подобаваща благодарност.“ — „Нека това не те обезсърчава, Евтидеме! Знаеш, че богът в Делфи[77], запитан как може да се спечели божията благосклонност, дал отговор: „Чрез закона на държавата.“ Този закон навред повелява да се зачитат боговете с жертвоприношения според силите ни. И как някой по-добре и по-благочестиво би почитал боговете, освен като постъпва както те показват! Но готовността ни за жертви не бива да отслабва; защото, ако някой е склонен към това, тогава явно не почита боговете. Затова трябва непрестанно според силите си да оказваме почит на боговете, да им се доверяваме и да се надяваме на най-големи добрини от тях. Не би било разумно от други сили да се очаква повече, отколкото от онези, които могат най-много да принасят полза; а ползата би била толкова по-голяма, колкото по-благочестиви се показваме. И човек би могъл да им се понрави най-много, като охотно се вслуша в съветите им!“ С такива думи и дела Сократ правеше учениците си по-благочестиви и по-разумни.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Сократ съвсем не прикриваше своите схващания за праведливостта, а ги показваше чрез делата си. В личния си живот към всички се отнасяше според закона и се стараеше да им бъде полезен. В обществения живот се подчиняваше на властите и на това, което повеляваха законите както в отечество-

то, така и по време на военни походи; ето защо за всички той беше дисциплиниран гражданин. И като председател на Народното събрание не допускаше демосът да взима противозаконни решения, а съгласно законите се противопоставяше на такива стремежи на тълпата, на които според мен никой друг не би устоял. Когато пък Трийсетте тирани му нареждаха да върши нещо противозаконно, той не се подчиняваше[78]. Също и когато му забраняваха да беседва с младите, и когато му заповядаха заедно с неколцина други да отведе едного от съгражданите си на смърт, единствен той отказа, защото заповедта бе противозаконна. А след като бе обвинен от Мелет[79], противно на обичая да се проси снизхождение от съдиите, да се ласкаят и да се отправят противозаконни молби — по този начин мнозина често са избягвали присъдата, — той не пожела да стори в затвора нито едно от тези противозаконни деяния, макар че тогава лесно би могъл да бъде оправдан от съдиите, стига поне малко да отстъпеше, а предпочете да умре, подчинявайки се на законите, отколкото да живее противозаконно. За това Сократ често говореше и с останалите си ученици. Спомням си веднъж един такъв негов разговор с Хипий от Елида[80] за справедливостта. След като отдавна не беше идвал, Хипий пристигна в Атина и се срещна със Сократ, когато той се удивляваше пред неколцина свои приятели колко странно е това, че ако някой рече да изучи някого за обущар, дърводелец, ковач или колар, не се затруднява при кого да го прати; и че който иска да укроти коня или говедото си, навред ще намери кой да го научи; ала желае ли било себе си, било сина си или пък слуга да научи на справедливост, не знае къде да отиде, за да намери учител. Като чу това, Хипий рече като за подигравка: „Та ти, Сократе, още говориш същото, което съм те слушал да казваш от едно време!“ Сократ му отвърна: „Да, и което е по-страшно, Хипий, не само говоря едно и също, ала и върху едни и същи неща. Но ти може би, тъй като си многообразован, за едни и същи неща никога не говориш по един и същи начин?“ — „Естествено аз винаги се опитвам да кажа нещо ново.“ — „Тогава и за неща, които знаеш — примерно някой те попита от колко и какви букви се състои името „Сократ“, — ти веднъж се стре-

миш да отговориш така, а друг път иначе? Или пък ако ти дадат задача дали две по пет са десет, сигурно не отговаряш по същия начин сега, както си отговорил преди?“ — „На тези въпроси, Сократе, и аз като теб винаги отговорям едно и също. Относно правото обаче, струва ми се, че сега мога да кажа нещо, на което нито ти, нито някой друг би могъл да възрази.“ — „В името на Хера, значи твърдиш, че си се добрал до нещо твърде ценно, щом съдиите ще престанат да издават различни присъди, гражданите ще престанат да спорят за правата си, да водят съдебни процеси и да предизвикват размирици, а държавите ще престанат да влизат в конфликт и да воюват помежду си заради правни въпроси. Затова никак не ми се иска да те пусна, преди да чуя как си открил такова ценно благо!“ — „Бога ми, не ще чуеш, преди сам да обясниш какво смяташ, че е справедливостта. Достатъчно вече си се присмивал на другите и си ги поставял натясно с въпросите си, без да желаеш сам да отговориш и да изкажеш мнението си за нещо[81]!“ — „Че как така, Хипий — възрази Сократ, — нима не си забелязал, че което смятам за справедливо, винаги съм го подчертавал?“ — „А с какви думи ще изразиш своето становище?“ — „Ако не на думи, то на дело показвам становището си. Или според теб делото е по-слабо доказателство от думите?“ — „Напротив, по-убедително е, бога ми! Защото, говорейки за правото, мнозина вършат несправедливости; който обаче постъпва справедливо, той не може да бъде несправедлив.“ — „Забелязал ли си ме някога да лъжесвидетелствувам, да доносничa, да съм причинявал кавга между приятели или размирици в града или да съм вършил друга някаква несправедливост?“ — „Не съм“ — рече Хипий. „А който се въздържа от неправди, за несправедлив ли го смяташ?“ — „Явно, Сократе, ти и сега се опитваш да скриеш какво според теб е справедливостта. Защото изтъкваш не какво вършат справедливите, а какво не вършат.“ — „Та аз мислех — отвърна Сократ, — че ако човек не желае да постъпва несправедливо, това е достатъчно доказателство за неговата справедливост. Но ако според теб не е така, помисли дали пък ще ти допадне повече следното: и тъй, аз твърдя, че което се върши според закона, то е справедливо.“ —

„Нима искаше да речеш, Сократе, че законността и справедливостта са едно и също?“ — „Да, тъкмо това.“ — „Все пак още не съм чул от тебе какво наричаш законност и какво справедливост?“ — „Законите на държавата известни ли ти са?“ — „Да, естествено.“ — „И какво смяташ, че представляват те?“ — „В тях гражданите са записали какво са се споразумели, че е позволено да вършат, и от какво да се въздържат.“ — „Значи законосъобразно живее онзи, който предприема всичко в съгласие с тях, а противозаконно — който ги престъпва?“ — „Точно така е.“ — „Тогава справедливо постъпва онзи, който им се подчинява, а несправедливо — който ги пренебрегва?“ — „Да, разбира се.“ — „И който постъпва справедливо, е справедлив, който постъпва несправедливо — несправедлив?“ — „Та как да не е така!“ — „Следователно, който постъпва законосъобразно, е справедлив, а който постъпва противозаконно — несправедлив.“ А Хипий му отвърна: „Как да смятаме, Сократе, законите за сериозно нещо и да им се подчиняваме, когато често самите законодатели ги отхвърлят или променят?“ — „Но нали и държавите — възрази Сократ — често, след като започнат война, отново сключват мир!“ — „Това е така.“ — „Нима мислиш, че да не зачиташ онези, които съблюдават законите, е по-различно от това да укоряваш дисциплинирани войници в битка, понеже може да настъпи мир, или да порицаваш храбро сражаващите се за своето отечество по време на война?“ — „В името на Зевс, съвсем не мисля така!“ — „Нима не ти е известно, че Ликург лакедемонецът нямаше да направи Спарта с нищо да се отличава от останалите градове, ако не беше навикнал гражданите й стриктно да се подчиняват на законите? Не знаеш ли, че тези държавници, които са най-способни да накарат съгражданите си да съблюдават законите, те са и най-добрите? А държавата, в която гражданите най-строго спазват законите, и в мир е най-благоденстваща, и във война е непобедима? Ала единодушието според мен е най-висшето благо за всяка държава. Затова и твърде често Съветът на старейшините и знатните приканват гражданите да са единни; и навред в Елада съществува закон гражданите да се заклеват в единство, и навред полагат такава клетва. Но, струва

ми се, че го правят не за това гражданите да присъждат на едни и същи хорове награди, не за да отдават възхвала на едни и същи флейтисти, не за да се избират за победители едни и същи поети, нито пък да се наслаждават на едни и същи удоволствия, а за да се подчиняват на законите. И докато ги тачат, тяхната държава е в разцвет и благоденствие. Без единодушие нито държава, нито стопанство биха могли да се управляват. А в личния си живот за какво човек би бил по-малко наказван от държавата и повече почитан, ако не за това, че съблюдава законите? Как иначе той би избягвал повече неуспехи в съдилищата и би печелил повече процеси? Кому би се доверил повече, за да повери имот, синове или дъщери? И кого целокупната държава би сметнала за повече заслужаващ доверие от този, който живее законосъобразно? От кого биха получили повече справедливост родители, близки, слуги, приятели, съграждани и чужденци? В него враговете биха вярвали повече, когато преговарят за примирия, споразумения и договори. Кой би бил по-желан за съюзник, отколкото съблюдаващият законите? И кому съюзниците биха били по-склонни да поверят върховното командуване, гарнизоните или градовете си? От кого би могло да се очаква повече благодарност за стореното добро, отколкото от спазващия законите? А кому някой би направил повече благодеяния, освен от когото смята, че ще получи благодарност? С кого би се сприятелил повече, ако не с такъв, с когото по-малко да е във вражда? С кого някой би желал по-малко да воюва, ако не с онзи, с когото най-много желае да бъде приятел, но не и враг, с когото твърде много хора се стремят да са приятели и съюзници, а твърде малко — неприятели и врагове? И тъй, Хипий, аз изказвам мнение, че законността и справедливостта са едно и също. А ти, ако смяташ противното, убеди ме!“ — „Кълна се в Зевс, Сократе, съвсем не твърдя противното на това, което ти каза за справедливостта!“ — „А знаеш ли, Хипий, да съществуват някакви неписани закони?“ — „Това са законите, които във всяка страна се спазват еднакво.“ — „Би ли могъл да твърдиш, че хората са си ги създали?“ — „Как бих твърдял! Та те нито е възможно да се съберат всички заедно, нито пък говорят на един и същ

език.“ — „Тогава кой смяташ, че е създал тези закони?“ — „Според мен — отвърна Хипий — боговете са дали на хората тези закони; защото сред всички хора за висш закон се смята почитането на боговете.“ — „Съществува ли навред закон да се почитат и родителите?“ — „Да, това също е така.“ — „А закон, забраняващ на родители плътски сношения с деца и на деца с родители?“ — „Мисля, че този закон вече не е създаден от бог.“ — „Защо?“ — „Защото съм чувал, че някои го престъпват.“ — „И много други беззакония се вършат; но онези, които престъпват създадените закони, понасят наказание и него те по никой начин не могат да избегнат, докато някои, които нарушават човешките закони, се изплъзват от наказание, било като се укриват или като проявяват насилие.“ — „А какво е наказанието, Сократе, за родители и деца, които не могат да избегнат плътски сношения помежду си?“ — „Най-тежкото, кълна се! Защото каква по-лоша участ за хората, създаващи потомство, от тази, да създават негодно потомство?“ — „Но как е възможно да създават негодно потомство, след като самите те са пълноценни и нищо не пречи да имат деца от също така пълноценни като тях?“ — „Защото, бога ми — рече Сократ, — които си създават потомство, трябва не само да бъдат пълноценни, но и в разцвета на своите сили. Или според теб оплождащата сила на намиращите се в цветуща възраст е както у подрастващите или както у вече застаряващите?“ — „В името на Зевс, естествено, че не е еднаква.“ — „И у кого е по-добра?“ — „Явно, че у онези, които са в цветуща възраст.“ — „Значи у другите тя не е пълноценна?“ — „Разбира се, че не, бога ми!“ — „В такъв случай не бива да се създава потомство, нали?“ — „Наистина не бива.“ — „И които въпреки това го правят, правят го противно на природата?“ — „Така ми се струва.“ — „Следователно кои други биха създавали негодно потомство, ако не тъкмо тези?“ — „Съгласен съм и с това“ — отвърна Хипий. „И още нещо! Не съществува ли навред обичай на благодетелите да се отвръща с благодеяние?“ — „Наистина съществува. Ала и той се нарушава.“ — „Но които го нарушават, не получават ли наказание, като остават без добри приятели и се принуждават да тичат след хора, които ги презират? Ни-

ма вършещите благодеяния не са добри приятели на онези, които им се отблагодаряват, и не се ли отнасят те с ненавист към онези, които от неблагодарност сетне им отказват услуги, защото общуват само заради изгодата?“ — „Кълна се, Сократе, всичко това, изглежда, са божи дела. И това, че самите закони съдържат в себе си наказанието за нарушилите ги, ми се струва творение на по-висш законодател, защото е извън човешките възможности.“ — „А според теб, Хипий, дали боговете определят справедливото за закон или нещо съвсем различно от справедливостта?“ — „Друго не е възможно, кълна се; защото трудно друг някой би създал справедлив закон освен бог.“ — „Следователно и на боговете, Хипий, се нрави, справедливостта и законността да са едно и също.“

Като говореше и постъпваше така, Сократ правеше общуващите с него по-справедливи.

ГЛАВА ПЕТА

А за това, че Сократ правеше учениците си и по-порядъчни, сега ще ви разкажа; защото той смяташе, че самообладанието е благо за онзи, който възнамерява да стори някакво добро. Пък и за общуващите с него беше явно, че и самият той в това отношение превъзхожда всички хора и в разговори насърчава слушателите си преди всичко към самообладание. Винаги се съобразяваше с ония качества, които съставляват добродетелта, и ги припомняше на всичките си ученици. Идва ми наум веднъж такъв негов разговор с Евтидем за самообладанието: „Кажи ми, Евтидеме, мислиш ли, че свободата е голяма и ценна придобивка както за отделния човек, така и за държавата?“ — „Така е, разбира се“ — отвърна Евтидем. „А онзи, който е обладан от стремеж към телесни удоволствия и поради това не е способен за достойни дела, смяташ ли го за свободен?“ — „Съвсем не.“ — „Може би ти се струва достойно за свободен човек да върши благородни неща и когато някой му пречи да

постъпва така, ти не го смяташ за свободен?“ — „Несъмнено.“ — „Несъмнено смяташ, че неспособните да се владеят не са свободни?“ — „Естествено, бога ми!“ — „Дали пред теб онези, на които им липсва самообладание, само са възпрепятствувани да вършат добрини или биват принуждавани на позорни постъпки?“ — „Мисля, че биват не по-малко принуждавани към това, отколкото възпирани от добри дела.“ — „Какви са според теб господарите, които пречат на доброто и насърчават злото?“ — „Кълна се в Зевс, по-лоши няма!“ — „А кое робство смяташ за най-лошо?“ — „Според мен при най-лошите господари.“ — „Значи най-тежко робство робуват онези, на които липсва самообладание?“ — „Така е наистина.“ — „Не ти ли се струва, че невъздържаността, възпирайки хората от най-голямото благо — мъдростта, ги тласка тъкмо в противната посока? Или привличайки ги към насладите, тя отклонява вниманието им от полезните неща и пречи на тяхното изучаване? А нима често подведените от нея, които разбират какво е добро и какво е зло, не предпочитат да вършат по-лошото вместо по-доброто?“ — „Това се случва.“ — „За кого тогава, Евтидеме, бихме рекли, че благоразумието подхожда най-малко, ако не за невъздържания? Защото наистина благоразумие и невъздържаност са противоположни неща.“ — „Съгласен съм и с това“ — отвърна Евтидем. „Мислиш ли, че съществува нещо, което повече да пречи на човек да се занимава с достойни дела от невъздържаността?“ — „Не, според мен.“ — „А смяташ ли, че за човек има нещо по-лошо от това, което го кара да се захваща вместо с полезното, с вредното, да се грижи за него и да нехае за дела, които го облагодетелствуват, и го принуждава да постъпва противно на онова, което се смята за разумно?“ — „Съвсем не.“ — „Тогава естествено самообладанието предполага противното на това, което носи невъздържаността за хората?“ — „Така е, разбира се.“ — „А щом предполага противното, значи тя е благо?“ — „Несъмнено.“ — „Излиза, Евтидеме, че благоразумието е благо за хората?“ — „Така изглежда.“ — „А мислил ли си, Евтидеме, досега и върху следното?“ — „Върху какво?“ — „Че невъздържаността — противно на общото мнение — не е способна да води хората към удоволствията, а тъкмо са-

мообладанието най-много от всичко им позволява да ги изпитват.“ — „И как именно?“ „Невъздържаността, понеже не прави човека издръжлив на глад, жажда, липса на любовни наслади, безсъние — единствените предпоставки, за да може той сетне с удоволствие да се отдаде на ядене, пиене, любов, почивка и сън, след като изчака търпеливо мига, в който те стават най-приятни — не позволява да се изпитват пълноценно най-потребните ежедневни наслади. Единствено самообладанието, възпитаващо издръжливостта в споменатите неща, дава възможност да се изпита от тях незабравимо удоволствие.“ — „Това е съвсем вярно.“ — „Опознаването на хубавото и благородното, придобиването на качества, чрез които човек може да поддържа тялото си здраво и да управлява добре стопанството си, да бъде полезен на приятелите си и държавата и да побеждава враговете и от които получава не само големи облаги, но и най-приятни наслади, е присъщо на въздържаните; невъздържаните са лишени от тях. Защото кому бихме казали, че те най-малко подхождат, ако не на обладания изцяло от стремеж към моментни удоволствия?“ А Евтидем добави: „Доколкото разбирам, Сократе, искаш да речеш, че на човек, робуващ на телесни удоволствия, никак не му подхожда добродетелта?“ — „Та какво отличава, Евтидеме, невъздържания човек от напълно лишеното от разум животно? Който не се стреми към най-доброто, а по всевъзможни начини търси само най-приятното, какво го отличава от най-тъпоглавия добитък? Единствено въздържаните са способни да виждат най-доброто в нещата и спорейки относно същността им, на думи и на дело да предпочитат благородното и да отбягват злото.“ По този път, казваше Сократ, мъжете достигат до добродетелта и благополучието и стават вещи в споровете. Според него и „диалектика“[82] произлиза от събирането на желаещи заедно да разговарят относно същността на нещата. За това обаче са необходими твърде голямо вътрешно предразположение и подготовка. Именно така се създават истински благородни мъже, способни и в управлението, и в диалектиката.

ГЛАВА ШЕСТА

Как Сократ правеше своите слушатели по-изкусни в диалектиката, ще се опитам също да разкажа. Той смяташе, че познаващите същността на отделните неща биха могли да ги изяснят и на останалите. И според него нямаше нищо чудно в това, че онези, които нямаха познания, и себе си заблуждаваха, и другите караха да изпадат в заблуждение. Затова непрестанно се стремеше заедно с учениците си да разкрие същността на всяко от съществуващите неща. Да се изложат всичките му определения, би било твърде разточително, но ще спомена тези, в които според мен ще проличи методът му на изследване. Най-напред как той гледаше на благочестието: „Кажи ми, Евтидеме — рече Сократ, — какво мислиш, че е благочестието?“ — „Най-хубавото нещо, бога ми!“ — „Тогава можеш ли да ми посочиш някой, който е благочестив?“ — „Струва ми се, който почита боговете.“ — „Позволено ли е всеки по своему да почита боговете?“ — „Съвсем не; има закони, според които трябва да се почитат боговете.“ — „Значи, който познава тия закони, би могъл да знае и как трябва да почита боговете?“ — „Така е, мисля.“ — „Следователно знаещият как трябва да отдава почит на боговете смята, че не трябва да прави това по друг начин, освен както му е известно?“ — „Разбира се, че не.“ — „А някой почита ли боговете не така, както мисли, че е необходимо?“ — „Не, струва ми се.“ — „И тъй, който знае религиозните обреди, би трябвало според тях да тачи боговете?“ — „Съвсем вярно.“ — „Отдава ли им почит както трябва онзи, който знае обредите?“ — „Че как не?“ — „Значи, който ги почита както подобава, е благочестив, нали?“ — „Така е естествено.“ — „Тогава с право би трябвало да наречем благочестив знаещия законите, по които се отдава почит на боговете?“ — „И аз мисля така“ — отвърна Евтидем.

„Позволено ли е хората да се отнасят един към друг както си искат?“ — „Не, разбира се; и в този случай само знаещият какви са законите, според които те трябва да общуват помежду си, постъпва законосъобразно.“ — „Значи съобразяващите се с тях по-

стъпват помежду си както трябва?“ — „Че как да не е така?“ — „И които вършат това както е редно, постъпват добре!“ — „Разбира се.“ — „Които постъпват добре, уреждат добре и взаимоотношенията си с хората, нали?“ — „Естествено.“ — „Следователно, които съблюдават законите, постъпват справедливо?“ — „Това е така.“ — „А знаеш ли какво се нарича справедливост?“ — „Онова, което законите повеляват“ — отвърна Евтидем. „Значи, които действуват съобразно законите, постъпват справедливо и правилно?“ — „Та как да не е така?“ — „Следователно, които постъпват справедливо, са справедливи?“ — „Струва ми се, да.“ — „Мислиш ли, че някои се подчиняват на законите, без да знаят какво те повеляват?“ — „Според мен не.“ — „А мислиш ли, че има такива, които знаят как трябва да постъпват, но смятат, че не бива да постъпват така?“ — „Не мисля.“ — „Знаеш ли някои, които постъпват не така, както са убедени, че трябва да се държат?“ — „Не, не зная.“ — „И тъй, онези, на които са известни законите за човешките взаимоотношения, постъпват справедливо, нали?“ — „Така е съвсем вярно.“ — „Следователно, които постъпват справедливо, те са справедливи?“ — „Че кои други?“ — „Тогава бихме дали вярно определение, ако наречем справедливи онези, които знаят законите за човешките взаимоотношения?“ — „Според мен е така“ — отвърна Евтидем.

„А какво бихме рекли, че е мъдростта? Кажи ми, дали мъдрите ти изглеждат мъдри с това, което знаят, или съществуват и такива, които са мъдри, без да имат определени знания?“ — „Явно е, че които имат знания за нещо, са мъдри. Та как някой би бил мъдър в област, в която няма знания?“ — „Значи мъдрите именно чрез знания са мъдри?“ — „Че с какво друго някой би бил мъдър, ако не чрез знания?“ — „Мислиш ли, че мъдростта е нещо друго освен онова, което прави хората мъдри?“ — „Според мен не.“ — „Тогава знанието е мъдрост, нали?“ — „Така ми се струва.“ — „Възможно ли е според теб човек да знае всички съществуващи неща?“ — „Не, бога ми! Мисля, че само известна част от тях.“ — „Значи човек не може да бъде мъдър във всичко?“ — „Съвсем не, кълна се в Зевс!“ — „Следователно в която област човек прите-

жава знания, в нея е мъдър?“ — „Да, така ми се струва.“

„А трябва ли, Евтидеме, и доброто по същия начин да се изследва?“ — „Как именно?“ — „Мислиш ли, че едно и също нещо е полезно за всички?“ — „Според мен не.“ — „Значи на теб ти се струва, че полезното за едного понякога е вредно за друг?“ — „Да, така е.“ — „А би ли нарекъл нещо друго добро освен полезното?“ — „Мисля, че не.“ — „Следователно полезното е добро за онзи, който би се ползувал от него?“ — „Да, струва ми се, че е така.“

„Бихме ли могли по друг някакъв начин да определим хубавото? Или ти наричаш хубаво онова — било тяло, предмет или нещо друго, — което е хубаво изобщо?“ — „Не, кълна се в Зевс“ — отвърна Евтидем. — „Значи е добре да се използува всеки предмет за онова, за което би бил полезен?“ — „Съвсем вярно.“ — „А дали всеки предмет е хубав и за нещо друго, освен за което е добре да се използува?“ — „Не, за нищо друго.“ — „Следователно полезното е хубаво, ако е полезно за предназначението си?“ — „Да, така мисля.“

„Храбростта, Евтидеме, причисляваш ли към добрините?“ — „Според мен тя е най-хубавото нещо.“ — „Значи ти смяташ храбростта полезна съвсем не в най-дребните дела?“ — „Кълна се в Зевс, в най-възвишените!“ — „Полезно ли е според теб пред лицето на беди и опасности човек да не ги познава?“ — „Съвсем не.“ — „Следователно онези, които не се боят от тях, понеже не знаят какво представляват, не са храбри?“ — „Бога ми, та тогава мнозина побъркани и страхливи хора щяха да са храбреци!“ — „Ами онези, които се боят от работи, дето не са страшни?“ — „Тях пък още по-малко можем да сметнем за такива.“ — „И тъй, ти смяташ твърдите в беди и опасности за храбри, а малодушните — за страхливи?“ — „Така е наистина.“ — „А към твърдите при такива обстоятелства причисляваш ли други някои, освен способните да излязат с чест от тях?“ — „Само тези, и никой друг!“ — „Малодушни тогава са онези, които не успяват да се справят с опасностите, така ли?“ — „Че кои други?“ — „Но нали всеки постъпва както смята, че е необходимо?“ — „Разбира се, как иначе да постъпва?“ — „Онези, които не

могат да преодоляват бедите, знаят ли как трябва да постъпват?“ — „Не, естествено.“ — „Значи, които знаят как трябва да се държат, те именно могат да се справят?“ — „Да, единствено те.“ — „А които са способни на това, не могат ли да устояват на бедите?“ — „Напротив!“ — „Значи онези, които не успяват да ги преодолеят, са неспособни?“ — „Това е вярно.“ — „Тогава знаещите как да се справят с бедите и опасностите са храбри, а неспособните на това — страхливи?“ — „Така е, мисля“ — рече Евтидем.

И царската власт, и тиранията Сократ приемаше като форми на управление, но смяташе, че те се различават помежду си. Властта, опираща се на свободната воля на хората и на установените от държавата закони, наричаше царска, а властта, която не се съобразява с волята на народа и законите, а с волята на владетеля — тирания. Където в управлението се назначаваха граждани, съблюдаващи законите, такова държавно устройство Сократ наричаше аристокрация, където това се вършеше според имотния ценз — плутокрация, където пък всички имаха достъп до властта, смяташе за демокрация.

Ако някой му възразяваше — без обаче да се опира на убедителни доказателства, — че човекът, за когото говори, превъзхожда някого си, споменат от Сократ било по политически опит, било по храброст или по нещо друго, той извеждаше своето разсъждение от изходната му предпоставка приблизително така: „Значи твърдиш, че човекът, когото ти хвалиш, е по-добър гражданин от онзи, когото хваля аз?“ — „Наистина твърдя това.“ — „Е, добре, нека най-напред обсъдим в какво се изразява поведението на добрия гражданин!“ — „Така да постъпим!“ — „И тъй, във финансовите работи способен е онзи, който прави държавата по-богата на средства?“ — „Съвсем вярно.“ — „По време на война — който надделява над противниците си, нали?“ — „Така е наистина.“ — „При пратеничествата, който умее да печели приятели вместо врагове?“ — „Естествено.“ — „Пред народа, речите на когото възпират от размирици и създават единение?“ — „Да, така е според мен.“ Изложени по този начин, неговите възгледи разкриваха истината и на онези, които му се противопоставяха. При всяко свое изказване Сок-

рат се опираше на общоизвестните неща, смятайки, че това прави доказателствата му сигурни. Ето защо в повечето случаи, когато си го спомням да е говорил, той успяваше да убеди слушателите си. И Одисей у Омир, казваше, че е убедителен оратор, понеже умеел да се придържа в речите си към общопризнати възгледи.

ГЛАВА СЕДМА

Че Сократ прегледно излагаше своето мнение пред събеседниците си, струва ми се, стана ясно от вече казаното. А как се стремеше да ги направи способни самостоятелно да решават появилите се трудности, сега ще ви разкажа. Във всички случаи, които са ми известни, той желаеше най-вече да узнае какви способности имаше всеки един от слушателите му. Доколкото сам притежаваше знания за неща, които всеки добър гражданин е длъжен да знае, Сократ охотно ги споделяше с останалите. Ако пък се случеше в нещо да е по-неопитен, водеше ги при хората, които бяха вещи в тая област. Напътствуваше още и доколко добре образованият е нужно да разбира от всяка наука. Например геометрията според него трябва да се изучава дотогава, докато човек добие умение да свърши нещо, ако се наложи — да отмери правилно земя за себе си, за друг или да я разпредели на парцели. А това толкова лесно се научава, че ако внимава веднъж при мерене, той може да узнае и големината на участъка земя, и да усвои за в бъдеще как се прави това. Сократ обаче беше против изучаването на сложните фигури в геометрията. Казваше, че не вижда каква е ползата, макар и сам той да имаше опит в това. Според него такива неща могат да отнемат живота на човека и да го лишат от много други полезни знания. Насърчаваше и усвояването на познания по астрономия, но само колкото да се знае времето през нощта, дните на месеца и годината, необходимо при пътуване, корабоплаване и стражева охрана, и да се

уговорят сигнали, които могат да се използуват за указване на задълженията в определено време на нощта, месеца или годината. А това лесно би могло да се научи от ловци, кормчии и мнозина други, които не могат без такива знания. Да се изучава по-нататък астрономия извън границите на нашия космос, да се изследват планетите и блуждаещите звезди, да се губи време за определяне на отдалечеността им от земята, тяхното движение и причините за това, Сократ решително отхвърляше, защото не виждаше никаква полза. И макар съвсем да не беше неопитен в гази област, смяташе, че това може да отнеме живота на човека и да го лиши от много други полезни неща. Въобще стараеше се да отклонява всеки, който се стремеше да узнае как боговете уреждат небесните работи; защото нито мислеше, че те са познаваеми за хората, нито пък че такъв човек би могъл да умилостива боговете да му разкрият онова, което не желаят. Който се занимава с тези неща, страда според Сократ от същата лудост както и Анаксагор[83], дето се похвалил, че може да обясни действията на боговете. Той обаче, твърдейки, че огънят и слънцето са едно и също нещо, забравяше, че хората лесно могат да гледат към огъня, но към слънцето не могат да отправят взор; че изложена на слънце, кожата им почернява, а на огън — не. Пренебрегваше още и това, че нищо, посадено в земята, не би поникнало добре без слънчева светлина, докато изгорено от огъня, всичко погива. Говореше още, че слънцето е нажежен камък, ала не му идваше наум, че камъкът в огън нито се нажежава, нито издържа дълго; слънцето обаче вечно съществува като най-блестящо от всичко. Сократ насърчаваше учениците си да овладяват и аритметика. И тук, както и при други случаи, ги съветваше да избягват празните занимания. Но доколкото имаше полза от това, и той самият основно изучаваше заедно с тях тази наука. Караше ги настойчиво да се грижат и за здравето си, а необходимите за това знания да придобиват от хора, които разбират от тия неща. И всеки през целия си живот да следи внимателно каква храна, какво пиене и каква дейност са полезни за него и как чрез тях да поддържа най-добре своето здраве. Ако човек полага тези грижи, казваше той, трудно би се намерил ле-

кар, който да знае повече от него какво му трябва, за да бъде здрав.

Ако някому обаче човешката мъдрост се стори недостатъчна, Сократ го съветваше да се обърне към гадателството. Защото онзи, който знае как боговете известяват волята си на хората, никога не ще остане лишен от техния съвет.

ГЛАВА ОСМА

Тъй като Сократ твърдеше, че неговият демон му предизвестявал какво бива и какво не бива да върши и въпреки това бе осъден на смърт, ако някой мисли, че е бил изобличен в лъжа за демона, нека има предвид най-напред, че по това време той беше вече толкова възрастен, че ако не тогава, то не много по-късно животът му щеше да свърши; и сетне, че си отиде в най-тягостния период на човешкия живот, когато у всички разсъдъкът заслабва. Но вместо това Сократ показа силата на своя дух и си завоюва нова слава, говорейки пред всички хора правдиво, достойно и справедливо в своя защита, а смъртната присъда понесе извънредно спокойно и мъжествено. Защото несъмнено не се помни някой по-благородно да е срещал смъртта. Той трябваше обаче след произнасянето на присъдата да живее още трийсет дена, понеже през онзи месец се случиха Делиите[84], а законът забранява публични екзекуции, докато не се върнат обратно от Делос пратениците за празненството. И през това време всичките му близки видяха, че прекарва дните си не по-различно отпреди. А Сократ и по-рано удивляваше всички с веселия си и необременен начин на живот. Така че, как би могло иначе да се умре по-красиво? Има ли смърт, по-красива от тази — да се умре най-достойно? Коя смърт би била по-щастлива от най-достойната? Коя би била по-богоугодна от най-щастливата? Ще разкажа какво чух за края на Сократ от Хермоген, сина на Хипоник. Когато Мелет внесъл обвинението срещу него, Хермоген, като разбрал, че Сократ обсъжда всевъзможни други въп-

роси, но не и процеса, рекъл му да помисли за защитата си. А Сократ първо му отвърнал: „Не ти ли се струва, че през целия си живот това съм правил?“ Когато Хермоген го помолил да поясни, той бил рекъл, че нищо друго не е вършил, освен да размишлява кое е справедливо и кое не е справедливо, да постъпва справедливо и да избягва неправдите; това смятал най-добрата подготовка за защита. Тогава Хермоген отново възразил: „Нима не виждаш, Сократе, че съдиите в Атина, подведени от речи, са погубили вече мнозина, без те да са сторили нещо несправедливо, а мнозина, дето са вършили неправди, са освободили?“ — „Така е, бога ми, Хермогене! Ала когато се заех да обмисля защитната си реч пред съдиите, моят демон се възпротиви.“ — „Странно е това, което казваш!“ А Сократ добавил: „Говориш, че е странно, ако божеството е решило, че е по-добре животът ми да свършва вече? Та не знаеш ли, че и до днес не смятам някой да е живял по-добре и по-приятно от мен! Защото мисля, че живеят най-добре онези, които най-много се стремят към съвършенство, а най-приятно — които чувствуват, че се усъвършенствуват. А от това, което досега към изпитал върху себе си, което съм разбрал, общувайки с останалите хора и сравнявайки се с другите, добих такова познание за себе си. Но не само аз, а и моите приятели ме възприемат така; и то не защото ме обичат — иначе и онези, които обичат други, биха възприемали по същия начин своите приятели, — а защото и самите те смятат, че общувайки с мен, биха достигнали нравствено съвършенство. Ако живея повече време, може би ще трябва да плащам данък на старостта — да виждам и чувам по-слабо, да мисля по-бавно, да стана по-малко възприемчив и паметлив и така да се окажа по-неспособен в онова, в което съм имал превъзходство. Ако не изпитам тези неща, нима животът ми губи смисъл и ако пък ги изпитам, не ще ли трябва сетне да живея по-окаяно и по-нещастно? Умра ли несправедливо, това би било срамно за онези, които несправедливо са ме погубили; защото, ако несправедливостта е позор, как да не носи тя позор и за хората, които вършат несправедливост? А какво срамно има за мен в това, ако другите не могат нито да разберат правдата, нито да постъпят справедливо

спрямо мен? Пък и съм забелязал, че славата на предците, вършили неправда и търпели неправда, не се е съхранила еднаква у потомците. Затова зная, че и да умра сега, хората ще ме почитат, но не както тези, които ме убиха. Убеден съм, за мен винаги ще се твърди, че аз никога не съм сторил несправедливост някому, нито съм го направил по-лош, а постоянно съм се стремял да насърчавам към нравствено съвършенство учениците си.“ Така разговаряше Сократ с Хермоген и останалите.

От познаващите Сократ като човек всички, които се стремят към добродетел, и досега най-много скърбят за неговата загуба, защото беше твърде полезен в усърдието им към съвършенство. А според мен той беше такъв, какъвто съм го описал: толкова благочестив, че не предприемаше нищо без волята на боговете; толкова справедлив, че не причиняваше никому и най-малката вреда; дори на приятелите си принасяше най-голяма полза; толкова сдържан, че никога не предпочиташе наслажденията пред добродетелта; толкова благоразумен, че не грешеше в преценката си кое е по-добро и кое по-лошо; не се нуждаеше от ничий съвет, а се уповаваше в такива случаи на собствените си познания. Способен беше и да изложи в реч, и да даде определение на такива понятия, способен беше и да оцени другите, да ги изобличи, ако допускат грешки, и да ги насърчи към нравственост и доблест. Изглеждаше като човек най-добър и най-щастлив от всички хора. И ако някому казаното не допада, нека го сравни с нравите на другите и така да съди!

ПИРЪТ

ГЛАВА ПЪРВА

Струва ми се, че е достойно да помним благородните мъже не само с техните сериозни дела, ала и със забавленията им. И понеже се е случвало да присъствувам, искам да разкажа за тях. По време на Големите Панатенеи[1] имаше конни надбягвания. Тогава Калий, синът на Хипоник, се беше влюбил в младичкия Автолик; и тъй като бе излязъл победител в панкратион[2], взе го със себе си на състезанието. Когато надбягванията завършиха, тръгна с Автолик и баща му към къщата си в Пирей; придружаваше го и Никерат. Ала щом съзря заедно Сократ, Критобул, Хермоген, Антистен и Хармид, заръча на слугата да води Автолик и другите, а сам се приближи към Сократ и приятелите му и рече: „Тъкмо навреме ви срещам. Поканил съм на гощавка Автолик и баща му. Но мисля, че обстановката ще стане по-изискана, ако жи-

лицето ми бъде украсено с порядъчни мъже като вас, отколкото със стратези, хипарси и службогонци.“ А Сократ отвърна: „Ти винаги ни се присмиваш пренебрежително, защото и на Протагор доста пари си дал да те учи на мъдрост, и на Горгий, и на Продик, и на мнозина други, а нас смяташ за самоуки във философията.“ — „Преди — рече Калий — не разкривах пред вас, че мога да говоря немалко мъдри неща, но сега, ако дойдете при мен, ще се покажа, че заслужавам да бъда ценен твърде високо.“

Сократ и приятелите му най-напред, както е редно, благодариха за поканата, ала не обещаха да дойдат на гощавката. Щом обаче разбраха, че много ще се разсърди, ако не го последват, тръгнаха с него. Сетне се заеха с телесни упражнения и като се намазаха и изкъпаха, влязоха вътре. Автолик приседна до баща си, а останалите възлегнаха по обичая.

И ако някой се замисли за станалото, веднага ще си рече, че красотата е нещо царско по природа, особено съчетана със скромност и благоразумие, какъвто беше тогава Автолик. Защото както светлина в нощта привлича очите на всички, тъй тогава и хубостта на Автолик притегляше всички погледи към себе си. И нямаше ни един, който го гледаше, да не изпита в душата си някакво подобно чувство. Едни се умълчаха, други пък с нещо друго се издаваха.

Впрочем всички, обладани от нещо божествено, си струва да бъдат наблюдавани. Обзетите от други страсти изглеждат по-буйни, гласът им звучи страховито, по-избухливи са, докато вдъхновените от възвишена любов гледат по-дружелюбно, гласът им е по-благ, имат по-благопристойно държане. Такъв беше и Калий тогава, защото беше в плен на Ерос. И заслужаваше да бъде видян от всички, посветили се на този бог. Затова ядяха мълчаливо, сякаш така им бе наредено от нещо по-силно от тях.

Тъкмо тогава Филип смешникът[3] похлопа на вратата и накара слугата да извести вътре кой е и защо иска да влезе. Такива му били запасите от храна, че трябвало да се гощава от чуждото, а слугата му пък се стеснявал, понеже не носел нищо и днес още не бил ял. Като чу това, Калий рече: „Срамно ще е, мъже, ако ни се досвиди подслонът. Нека да влиза!“ И

в същото време погледна към Автолик, явно за да види как той ще приеме шегата. А Филип — вече в стаята, където ставаше гощавката, рече: „Че съм смешник, знаете всички. Та дойдох на драго сърце, понеже ми се струва по-смешно да се явиш неканен на пир, отколкото поканен.“ — „Разполагай се тогава — отвърна Калий, — защото присъствуващите са преизпълнени със сериозност, но от смях вероятно са по-лишени!“

И още по време на яденето Филип понечи да каже нещо духовито, за да се получи онова, заради което го канят всеки път по угощения. Ала смях не предизвика и това явно го огорчи. След малко отново се опита да каже друга някаква шега. Но след като и сега никого не разсмя, спря посред ядене, уви се и полегна назад. Тогава Калий се обади: „Какво става, Филипе? Да не би мъка да те обхвана?“ А онзи отвърна с въздишка: „За бога, Калий, и то голяма! След като смехът у хората е изчезнал, и с моя занаят е свършено. Преди бях канен по гощавки, за да веселя пируващите със смеха си. А сега за какво ще ме кани някой? Нито бих могъл да се захвана с нещо сериозно или пък да бъда безсмъртен, нито някой ще ме кани вече с надежда също да бъде поканен, защото всички знаят, че поначало в къщата ми не е прието да се внася нещо за ядене.“ При тия думи взе да се секне и по гласа му личеше, че наистина плаче. Тогава всички му заговориха ободрително, че отново ще се смеят, уговаряха го да яде, а Критобул дори се изсмя гръмогласно на жалбите му. А той, като чу смеха, поотви се; и повярвал, че и в бъдеще ще има гощавки, отново се зае с яденето.

ГЛАВА ВТОРА

И когато масите бяха разчистени, след като възляха и изпяха пеан, при тях дойде да ги весели сиракузец някакъв с една добра флейтистка, с танцьорка, умееща да прави чудесни неща, и едно момче, вече възмъжало, което много хубаво свиреше на кита-

ра и танцуваше. С това представление будеше възторг и печелеше пари[4]. След като флейтистката свирй на флейта, а момчето на китара и както личеше и двамата развеселиха както трябва гостите, Сократ каза: „Кълна се в Зевс, Калий, угощаваш ни безупречно! Поднесе ни не само превъзходни ястия, но и най-приятни неща за гледане и слушане.“ А онзи добави: „Какво ще речете, ако ни донесат и мйро, та и сред благоухания да се гощаваме!“ — „В никакъв случай! — отвърна Сократ. — Както една дреха е хубава за жените, а друга за мъжете, така и едно благовоние подхожда на мъж, а друго — на жена. А заради мъж никой мъж не се маже с мйро. На жените пък, особено ако са млади, като на този тук Никерат и на Критобул, за какво им е мйро? Та те самите благоухаят! Освен това мирисът на състезателно масло[5] е по-приятен за жената от мйрото, а липсата му го прави по-желан. Защото ако и роб, и свободен се намажат с мйро, веднага на едно и също ще замиришат. А миризмите от заниманията на свободните се нуждаят от благородни усилия и много време, ако трябва да са приятни и достойни за свободни хора.“ Тогава Ликон каза: „Така е може би за младите. Но ние, щом вече не се упражняваме, на какво трябва да миришем?“ — „На благородство, кълна се в Зевс!“ — отвърна Сократ. „И откъде да се вземе това благовоние?“ — „Бога ми, не от продавач на мйро!“ — „Но откъде тогава?“ — „Теогнид е рекъл:

Сред благородни, благороден ще станеш;
сбереш ли се с лоши, и ум ще загубиш.“

А Ликон възкликна: „Чуваш ли, синко!“ — „Кълна се в Зевс — добави Сократ, — той така и постъпва. Когато искаше да излезе победител в панкратион, заедно с теб оглеждаше кой би бил най-способен да му помогне в това, та от него да се учи.“

Тогава мнозина се намесиха: един каза, че откъде ще намери такъв учител, друг — че това не може да се научи, а някой се обади, че ако нещо е възможно да се изучи, защо да не може и това. Сократ рече: „Понеже е спорно, да го отложим за друг път! Сега

да се заемем с нещата, които са пред нас. Защото виждам, че танцьорката се е приготвила за танц и вече ѝ подават обръчи."

После другата започна да ѝ акомпанира на флейта; слуга, застанал наблизо, подаде на танцьорката един след друг дванайсет обръча. Тя ги ловеше танцувайки и ги подхвърляше нагоре с въртене, като внимаваше колко високо да ги хвърля, та сетне да ги лови в такт. А Сократ се обади: „От много други неща, мъже, пък и от това, което прави момичето, е видно, че женската природа не е по-долна от мъжката, ала не ѝ достига решителност и сила. Така че, ако някой от вас има жена, нека спокойно да я учи на каквото му се иска тя да знае." Но Антистен го прекъсна: „Защо, Сократе, щом така добре разбираш това, не възпиташ и твоята Ксантипа[6], ами се примиряваш с жена, която, мисля си, е най-лоша и от сегашните жени, и от едновремешните, та и от бъдещите?" — „Защото виждам, че и желаещите да станат изкусни ездачи не подбират най-кротките коне, ала най-буйните. Защото смятат, че ако умеят да укротяват такива, сетне лесно ще се оправят с другите коне. И тъй като аз искам да се оправям и общувам с хора, нея съм взел, понеже добре знам, че ако мога да я понасям, по-лесно ще ми бъде да дружа с всички други хора." И тези думи не изглеждаха да са казани случайно.

След това беше внесен кръг, набоден отвред с изправени мечове. През тях танцьорката се преметна напред и назад, така че наблюдаващите се уплашиха, да не би да ѝ стане нещо; но тя го правеше смело и сигурно. Тогава Сократ извика към Антистен: „Мисля, че който наблюдава това, вече не ще възрази, че и храбростта може да се изучи, след като тя, макар и жена, така безстрашно се хвърля срещу мечовете." Антистен му отвърна: „Дали не ще е най-добре този сиракузец да покаже пред града танцьорката и да заяви, че ако атиняните му дадат пари, ще вдъхне на всички смелост да тръгнат срещу остриетата на копията?" Филип тогава се обади: „Аз пък с удоволствие бих наблюдавал Пизандър оратора как се учи да се премята през мечовете; той досега не е ходил на война, защото не може да гледа насреща си копия."

Сетне момчето игра танц. И Сократ отново рече:

„Забелязахте ли, че момчето, макар и толкова хубаво, като се движи, изглежда дори по-хубаво, отколкото когато си почива?“ Хармид пък добави: „Ти сякаш искаш да похвалиш учителя по танци?“ — „Така е, кълна се в Зевс. Но и друго нещо забелязах, че нито една част на тялото не остана неподвижна по време на танца, ами и вратът, и бедрата, и ръцете едновременно се упражняваха; така трябва да се танцува, ако някой желае да има гъвкаво тяло. Аз също на драго сърце, сиракузецо, бих изучавал при теб тези стъпки.“ А онзи запита: „Но за какво ти трябва да ги изучаваш?“ — „Ще танцувам, бога ми!“ Тогава всички се разсмяха. Сократ обаче със сериозен вид рече: „Вие ми се присмивате? Да не би за това, че като се упражнявам, искам да бъда по-здрав или да ям и да спя по-добре? Или че се стремя с такива упражнения да не бъда като бегачите на дълги разстояния — дебел в краката и тесен в раменете, нито като боксьорите — мощни в раменете, но слаби в краката; ала с усилия на цялото тяло да го направя еднакво здраво. А може би се смеете, че не трябва вече да си търся другар за упражненията и да се събличам пред хора, като съм толкова стар, и че ми стига една стая със седем ложета, както сега на това момче тук, за да се облея в пот? Или че е нужно зиме да се упражнявам вкъщи, а когато настане жега — на сянка? Или може би на това се смеете, че коремът ми е по-голям, отколкото трябва, и желая да го посмаля? Сигурно и не знаете, че една заран Хармид ненадейно ме завари да танцувам?“ — „Така е, кълна се! — обади се Хармид. — И най-напред изпаднах в ужас и се уплаших да не би да си полудял. Ала като чух това, което и сега разправяш, прибрах се вкъщи и се захванах, но не да танцувам — аз никога не съм се учил на това, — а да правя разни движения, защото това можех.“ Тогава Филип се намеси: „Бога ми, бедрата и раменете ти изглеждат така еднакво силни, че дори ако пазарният надзирател ги претегли, както се прави с хлябовете, не ще бъдеш наказан с глоба.“ А Калий рече: „Сократе, мене викай, когато решиш да изучаваш танците, та като застана срещу теб, и аз да се уча!“ — „Хайде тогава — извика Филип — флейтистката да ми посвири, че и аз да потанцувам!“ Сетне стана и заигра, подра-

жавайки танца на момчето и момичето. Понеже най-напред похвалиха момчето, че когато танцува, става още по-хубаво, на свой ред взе да движи тялото си, пародирайки танцовите стъпки. И докато момичето се премяташе и правеше кръгове назад, той се опитваше да се наведе и да прави премятанията напред. А тъй като накрая бяха похвалили момчето, че по време на танца упражняваше цялото си тяло, накара флейтистката да премине в по-бърз ритъм и захвана да движи едновременно и бедра, и ръце, и глава. Щом се измори, полегна и рече: „Ето доказателство, че и моите танци упражняват добре; аз вече съм жаден. Нека слугата ми налее, но в голяма чаша!“ — „За бога — викна Калий, — на нас също, защото ожадняхме от смях, като те гледахме!“ А Сократ каза: „И на мен, мъже, пиенето ми допада. Защото виното напоява душите — скърбите приспива като мандрагора, а радостите буди като масло пламъка. Струва ми се, че при пировете на мъжете става същото, каквото и с растенията във земята; когато богът наведнъж прекомерно ги напои, те не могат да стоят изправени, за да ги повява вятърът; но когато пият влага колкото за наслада, тогава растат съвсем прави и връзват обилен плод. Така и ние; ако оставим да ни се налива прекалено много пиене, скоро и телата, и мислите ни ще започнат да губят опора и не ще можем и дъх да си поемем, камо ли нещо да говорим. Но ако момчетата почесто ни сипват в малки чаши, тогава — нека си послужа с израза на Горгий[7] — не ще се напием, насилени от виното, а съблазнени от него, ще изпаднем в по-добро настроение.“ С това всички се съгласиха; ала Филип добави, че виночерпците трябва да са като онези, дето карат колесници — по-бързо да обикалят с чашите. Виночерпците се постараха и това да правят.

ГЛАВА ТРЕТА

След това момчето свирй на лира, настроена по флейтата, и пя. Всички го похвалиха, а Хармид рече: „Струва ми се, мъже, че както каза

Сократ за виното, така и тази смесица от момчешката хубост и звуците приспива скърбите и буди любовта.“ Но Сократ отново се намеси: „Тези деца, мъже, изглежда, наистина могат да ни доставят наслада. И все пак според мен ние мислим, че сме много по-добри от тях. Нима не би било срамно, ако не се опитваме и ние, когато се събираме, да си бъдем полезни и се радваме взаимно?“ Тогава мнозина се обадиха: „Но кажи ни с какво да се захванем, та най-добре да направим това?“ — „Аз на драго сърце бих се съгласил с обещанието на Калий; нали вече заяви, че ако дойдем на гощавката, ще ни разкрие мъдростта си.“ — „Ще ви я разкрия, стига и всеки от вас да се изяви тук с каквото смята за благо[8].“ — „Никой не ще е против — прекъсна го Сократ — да сподели кое според него е най-ценното!“ — „Тогава — продължи Калий — аз ще ви кажа с какво най-много се гордея; мисля, че мога да правя хората по-способни.“ Антистен обаче го запита: „На какво ги обучаваш — на някаква обикновена сръчност или на благородство[9]?“ — „Справедливостта благородство ли е?“ — „Бога ми — отвърна Антистен, — и то най-неоспоримото; защото храбростта и мъдростта понякога се смятат вредни и за приятелите, и за държавата, докато справедливостта никога не се смесва в едно с неправдата!“ — „Добре, след като всеки от вас разкаже нещо полезно, което знае, тогава и аз не ще откажа да споделя изкуството, чрез което постигам това. Та кажи ни, Никерате, с какво знание най-много се гордееш?“ А онзи отговори: „Баща ми, загрижен да стана благороден мъж, ме накара да науча целия Омиров епос. И сега бих могъл да кажа цялата Илиада и Одисея наизуст.“ — „Но не си ли разбрал — обади се Антистен, — че и всички рапсоди знаят този епос наизуст?“ — „Че как да не съм разбрал, когато ги слушам почти по цял ден!“ — „А нима познаваш племе, по-глупаво от рапсодите?“ — „Не, кълна се в Зевс — извика Никерат, — наистина не познавам!“ — „Явно — добави Сократ — те не разбират смисъла. Ти обаче даде доста пари на Стезимброт, Анаксимандър[10] и на мнозина други, за да не остане нищо ценно скрито от теб. А ти какво ще кажеш, Критобуле? С какво се гордееш?“ — „С хубост“ — отвърна онзи. — „Така ли? Значи можеш да твърдиш — продължи Сок-

рат, — че с твоята хубост си способен да ни направиш по-добри?“ — „Иначе ще излезе, че за нищо не ме бива.“ — „Ами ти, Антистене — обърна се Сократ към него, — кажи, с какво си горд?“ — „С богатството си“ — рече онзи. Тогава Хермоген го запита дали са му много парите. Той обаче се закле, че няма дори обол. „Ала имащ много земя?“ — „Може би колкото ей този Автолик да се поръси преди състезание[11] “ — отговори Антистен. „Но нека чуем и теб, Хармиде, с какво ти се гордееш?“ — „Аз пък — рече той — се гордея с бедността си.“ — „Кълна се в Зевс — възкликна Сократ, — това е забавно; защото не буди никаква завист, не се биеш заради нея, без да я охраняваш, се опазва, без да се грижиш, се увеличава.“

— „Ти самият — намеси се Калий — с какво се гордееш, Сократе?“ А Сократ тържествено вдигна поглед и каза: „Със сводничеството.“ И понеже се разсмяха от думите му, продължи: „Вие се смеете, а пък аз знам, че доста пари бих взел, ако реша да се отдам на тоя занаят.“

„За теб е ясно — обърна се Ликон към Филип, — че си горд с това, да предизвикваш смях.“ — „Мисля, повече ми приляга, отколкото на Калипид актьора, който твърде много се гордее, че може да докарва мнозина до сълзи.“

„Ами ти, Ликоне — обади се Антистен, — ще ни кажеш ли с какво се гордееш?“ А онзи отговори: „Нима всички вие не знаете, че се гордея с ей този мой син?“ — „Той, изглежда, пък е горд, че е станал победител?“ Автолик се изчерви и рече: „Бога ми, съвсем не![12]“ Всички се зарадваха, като чуха гласа му, и отправиха погледи към него. А един го попита: „Че с какво друго, скъпи Автолике?“ Той отвърна: „С баща си.“ И в същото време се облегна на него. Като го видя, Калий възкликна: „Та ти, Ликоне, си най-богатият човек!“ — „Кълна се в Зевс — рече онзи, — това наистина не знаех!“ — „А не знаеш ли, че и царските съкровища не бива да заменяш за сина си?“ — „Е, вече не отричам. Изглежда, аз съм най-богатият от всички хора!“

„Ти, Хермогене — намеси се Никерат, — с какво най-много се гордееш?“ — „С благородството и силата на моите приятели и че такива хора се грижат за мен.“

Тогава всички погледнаха към него и тутакси мнозина го запитаха дали и на тях ще ги покаже. Той им отговори, че не ще има нищо против.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

После Сократ каза: „И тъй, остава каквото всеки е обявил да ни докаже доколко е ценно.“ — „Би трябвало да чуете първо мен — рече Калий, — защото, докато вие спорите какво е справедливостта, аз правя хората по-справедливи.“ — „Но как, скъпи ми Калий?“ — „С пари, бога ми.“ Тогава Антистен се надигна и го запита с упрек: „Според тебе, Калий, хората в душата си или в кесията държат справедливостта?“ — „В душата“ — отвърна онзи. „И като им слагаш пари в кесията, ти правиш душата им по-справедлива?“ — „Разбира се.“ — „Как именно?“ — „Като знаят, че имат с какво да купят онова, което им е нужно да живеят, не желаят да вършат злини и да се излагат на опасности.“ — „А връщат ли обратно каквото са взели от тебе?“ — „Не, бога ми.“ — „Значи вместо пари ти оказват благодарност, така ли?“ — „Кълна се в Зевс, и това не правят. Някои дори се отнасят и по-враждебно, отколкото преди да вземат парите.“ — „Чудно е — възкликна Антистен и го погледна с укор, — че към другите можеш да ги правиш справедливи, а към себе си не?“ — „Но какво е чудно? — отвърна Калий. — Та не виждаш ли, че архитекти и строители, дето строят къщи на мнозина други, на себе си не могат да направят, ами живеят под наем? И престани вече, софисте[13], с изобличенията си!“ — „Кълна се в Зевс — намеси се Сократ, — наистина трябва да престане. Защото и за гадателите казват, че сигурно предричат бъдещето на другите, но за себе си не могат да предвидят какво ще им се случи.“ С това завърши този разговор.

После Никерат се обади: „Чуйте сега и с какво бихте станали по-добри, ако общувате с мен! Несъмнено знаете, че Омир, най-мъдрият, е творил почти за

всичко човешко. Който от вас желае да стане добър управител на стопанството си, оратор, стратег или като Ахил, Аякс, Нестор или Одисей, нека търси мен, защото съм вещ във всички тези неща!“ — „А умееш ли да царуваш — запита Антистен, — след като знаеш как той възхвалява Агамемнон като цар — храбър и силен копиеборец?“ — „Разбира се, бога ми — отвърна, — знам още, че при надпревара с колесници трябва да се възвива близо до колоната:

> сам в колесницата, здраво изплетена, малко наляво
> ти се сведи, а пък десния кон подгонй гръмогласно,
> с бича го удряй, веднага пусни му юздите напълно.

Освен това и други неща знам и вие можете веднага да ме изпитате. Всъщност Омир някъде е казал[14]: „...лук за мезе на напитките вкусни.“ И ако някой донесе лук, тутакси ще усетите ползата му; ще ви се услади пиенето.“ А Хармид подхвърли: „Никерат, мъже, иска да си иде вкъщи, вмирисан на лук, та да повярва жена му, че не му се е щяло някой да го целува.“

„За бога, страхувам се — намеси се Сократ — да не станем и с нещо друго за смях. Защото лукът, изглежда, действително прави сладко не само яденето, ами и пиенето. Но ако и след ядене не спрем да го дъвчем, да не рече някой, че сме дошли у Калий да чревоугодничим?“ — „Съвсем не, Сократе — възрази онзи, — дори и който тръгва на битка, добре е да си хапне лук, както някои хранят петлите с чесън, за да ги настървят един срещу друг. А ние може би обсъждаме дали е по-добре да се целуваме с някого, или да се бием?“ Така някак свърши и този разговор.

Сетне Критобул продължи: „Сега пък аз ще ви разкажа защо се гордея с хубостта си.“ — „Казвай!“ — извикаха всички. „Ако наистина не съм така хубав, както си мисля, вас с право трябва да съдят за измама. Защото, без някой да ви насилва, вие се кълнете постоянно и казвате, че съм хубав. А пък аз ви вярвам, тъй като ви смятам за добри и благородни мъже. Но ако действително съм хубав и вие изпитвате към мен същото, каквото аз изпитвам към оногова, който смятам за хубав, кълна се във всички богове, не бих избрал дори властта на персийския цар пред хубостта.

Защото сега аз с по-голяма наслада се дивя на Клиний, отколкото на всички други красоти по света. Поскоро бих предпочел да съм сляп за всичко друго, освен за един-единствен Клиний. Мъка ми е, че нощем и в съня си не го виждам, ала на деня и слънцето съм безкрайно благодарен, че ми го показват. И ние, красивите, с право се гордеем с това, понеже силният с усилия трябва да добива блага, храбрият — сред опасности, а мъдрият — чрез словото си. А красивият и да си стои спокойно, пак би постигнал всичко. Ето аз, макар и да знам, че е приятно да имаш пари, по-приятно ще ми е всичките да ги дам на Клиний, отколкото да получа още толкова от някой друг; по-приятно ще ми е да съм роб, отколкото свободен, стига Клиний да желае да ме притежава. Защото по-лесно бих търпял мъки заради него, вместо да си почивам, и на драго сърце бих се изложил вместо него на опасност, отколкото да живея необезпокояван. Така че, ако ти, Калий, си горд, понеже можеш да правиш хората по-справедливи, аз пък съм по-способен от теб да ги водя към всяка добродетел. Защото с въздействието на нас, красивите, върху влюбените ние ги правим по-щедри към парите, по-устремни и смели в опасностите и дори по-скромни и въздържани, понеже тъкмо от онова, към което най-много се стремят, от него се срамуват. Безразсъдно постъпват и които не избират красивите за стратези. Аз например с Клиний бих минал и през огън, а знам, че и вие с мен. Тъй че не се съмнявай, Сократе, дали моята хубост е с нещо полезна на хората! Не бива също да се пренебрегва красотата за това, че бързо повяхвала. Защото както детето, така и юношата, и мъжът, и старецът могат да са хубави. Ето и доказателство: за талофори[15] на Атина избират хубавите старци, понеже хубостта е спътница на всяка възраст. Ала все пак, ако се домогваме да получим драговолно наслади, която желаем, добре знам, че и сега аз бих склонил това момче и момичето да целунат мен, а не теб, Сократе, и то, без да кажа нито дума, макар че ти умееш да говориш много и умни неща.“ — „Какво искаш да кажеш? — прекъсна го Сократ. — Да не би да се хвалиш, че си по-хубав от мен?“ — „Да, за бога! — рече Критобул. — Иначе щях да бъда по-грозен от всички Силени на сатирните иг-

ри.“ А Сократ наистина доста приличаше на тях[16]. — „Но сега трябва да знаеш — отвърна Сократ, — че спорът за красотата ще се решава, когато свършат предвидените речи. Нека съдник ни бъде не Приамовият Александър, а самите тези, които ти мислиш, че копнеят да те целунат.“ — „На Клиний не би ли повярил това, Сократе?“ — „А ти нима не ще престанеш все за Клиний да припомняш?“ — „Дори и да не го споменавам, смяташ ли, че по-малко мисля за него? Не разбираш ли, че така ясен е неговият образ в душата ми, че ако бях ваятел или живописец, щях да създам от този образ не по-лоша творба, отколкото ако съзерцавах самия него?“ — „Но защо — възрази Сократ, — като имаш такъв образ в себе си, ми създаваш главоболия и ме водиш там, където можеш да го видиш?“ — „Защото, Сократе, гледката може да радва, а образът в душата не създава радост, а мъка. Тогава и Хермоген се намеси: „Аз също, Сократе, не бих гледал равнодушно като теб как Критобул се измъчва от любов!“ — „Мислиш ли — отвърна Сократ, — че той се чувствува така, откакто се е срещнал с мен?“ — „А откога?“ — „Нима не виждаш, че отскоро край ушите му е набола брада, а на Клиний вече е взела да се вдига назад? Ходеха заедно в едно и също училище и тогава той горещо се влюби. Ала баща му забеляза това и ми го предаде, та ако мога, нещо да помогна. И наистина вече се чувствува много по-добре. Защото преди го гледаше вкаменен като онези, дето са гледали горгоните, и не помръдваше от място. Но сега го виждам и да намига. Та, бога ми, мъже, мисля, че той, ме[illegible] у нас казано, е целувал Клиний. И от това няма нищо по-разпалващо за любовта; не можеш му се насити, пък и буди сладки надежди. [А може би да се целуваш е по-достойно понеже единствено то от всичко се свързва в едно име с душевната любов[17].] Затова аз казвам, че който може да бъде разумен, трябва да избягва целувките на красавците.“

Тогава Хармид се обади: „Ама, Сократе, защо искаш да наплашиш нас, твоите приятели, с красавците? Та аз видях теб самия, кълна се в Аполон, как при учителя двама търсехте нещо в една и съща книга, глава до глава, опрял голото си рамо до голото рамо на Критобул!“ А Сократ възкликна: „За това ли? Че

мен като ухапан от някой звяр ме боля рамото пет дена, та и повече, а в същето си усещах някакъв сърбеж. Ала сега, Критобуле, пред толкова свидетели ти забранявам да ме допираш, докато не ти порасне брада колкото косата на главата ти!"

Тъй те ту се шегуваха, ту говореха за сериозни неща. После Калий рече: „Сега е твой ред да кажеш, Хармиде, защо се гордееш с бедността си[18]." Той отвърна: „Всички са съгласни с това, че е по-добре да си смел, отколкото страхлив, да си свободен, отколкото да робуваш, да ти угодничат, отколкото да угодничиш, отечеството да ти вярва, отколкото да изпитва недоверие към теб. Така, докато в този град бях богат, най-напред се боях да не би някой да проникне в дома ми да ми вземе парите и да ми стори някакво зло. Сетне ласкаех сикофантите[19], понеже знаех, че те могат да ми направят много повече злини, отколкото аз на тях. От държавата пък постоянно ми бяха налагани някакви разходи, а да замина някъде, не беше възможно. Сега обаче, след като съм лишен от владенията си извън страната, а от тукашните си имоти не получавам нищо, след като продадох и цялата си покъщнина, спя, сладко изтегнат, градът ми се доверява, вече не ме заплашват, а сега аз заплашвам другите, като свободен гражданин мога и да ходя в чужбина, и да се връщам. Богатите вече ми стават на крака и ми правят път. Сега съм като господар, а тогава бях за всички роб. Тогава плащах данък за народа, сега държавата дава средства да ме храни. Като бях богат, ме упрекваха и че дружа със Сократ; сега обаче, понеже съм беден, никой за нищо не го е грижа. И още: когато имах много, винаги бивах лишаван от нещо — било от държавата, било от съдбата. А сега от нищо не съм лишаван, защото нищо нямам, дори постоянно се надявам нещо да получа." — „Значи — прекъсна го Калий — ти се молиш никога да не забогатяваш отново и ако сънуваш някой хубав сън, принасяш жертва на боговете, отпъждащи нещастието?" — „Това, за бога, разбира се, не правя — отвърна той, — просто изчаквам без тревога, ако отнякъде се надявам да получа нещо."

„Сега ти ни кажи, Антистене[20] — намеси се Сократ, — като притежаваш толкова малко, защо си горд

с богатството си?“ — „Защото мисля, мъже, че хората имат богатството и бедността не в къщите, а в душите си. Забелязал съм мнозина обикновени граждани, които имат твърде много пари, да се смятат за толкова бедни, че се решават на всякакви мъки и опасности, само за да придобият повече. Познавам и братя с еднакво наследство; на единия от тях то му е достатъчно, дори има средства в излишък, на другия обаче от всичко не му достига. Слушал съм и за някои тирани, дето така са жадни за пари, че вършат много по-големи злини от най-бедните. От недоимък едни присвояват, други се вмъкват по домовете за кражба, други пък похищават в робство. Има тирани, които цели къщи събарят, вкупом избиват всички, често и цели градове заради пари поробват. Към тях именно изпитвам голямо състрадание заради твърде тежката им болест. Мисля, че те страдат като някой, дето много има, много яде, а никога не може да се насити. Аз обаче притежавам толкова, че и сам едва го откривам. И все пак ми остава и да ям донасита, и да пия, докато утоля жаждата си, и да се обличам така, че навън да не мръзна повече от твърде богатия Калий. Когато съм у дома си, стените ми се струват като топли дрехи, тръстиките на покрива — като дебели греди, а в постелята ми е толкова добре, че е доста трудно някой да ме събуди. Ако някога тялото ми се нуждае от любовна наслада, задоволявам се с каквото дойде; затова и онези, с които се събирам, ме дарят така горещо с ласки, понеже никой друг не желае да ходи при тях. И всичко това ми се струва така приятно, че не бих се и молил да изпитвам повече наслада при всяко от тия неща, а ми стига дори и по-малко, толкова ми изглеждат някои от тях по-приятни от обикновено. Ала най-ценното на моето богатство, мисля, е следното: ако някой ограби това, което притежавам, не виждам някоя толкова долна работа, дето да не може да ми осигури прехраната. Защото поискам ли да се радвам на разкош, не купувам хубавото, което се намира на пазара — това излиза твърде скъпо, а само действително нужното за мен. Много по-голямо е удоволствието, когато вкусиш нещо, след като си изпитал желание за това, а не да се ползуваш от скъпоценностите, както аз сега с това тасоско вино — по-

неже го има, пия го, без да съм жаден. Пък и несъмнено много по-справедливи са онези, които се стремят към простота, отколкото към богатство; защото комуто наличното е предостатъчно, най-малко е алчен за чуждото. Трябва още и да се спомене, че такова богатство прави хората щедри. Например Сократ, от когото аз съм го придобил, ми го предоставяше не на брой, нито на тегло, ами ми даваше толкова, колкото можех да нося. Затова на мен сега то не ми се свиди, показвам пред всичките си приятели колко много имам и споделям с всеки, който желае, богатството в душата си. И вие виждате, че аз винаги разполагам с най-прекрасното благо — свободното време, за да гледам достойното за гледане, да слушам достойното за слушане и което ми е най-скъпо — по цял ден да общувам със Сократ. Той обаче не се захласва по тези, дето му броят най-много злато, а прекарва времето си с онези, които му се нравят."

Това бяха думите му. Тогава Калий рече: „Кълна се в Хера, завиждам на богатството ти, и то най-вече защото нито градът ти възлага нещо и те използува като роб, нито хората ти се сърдят, ако не им дадеш на заем." — „За бога — възкликна Ниерат, — недей да му завиждаш! Аз ще му поискам на заем нещо, което съвсем ми стига. Така съм научен от Омир да броя[21]:

> седем триножника нови и десет таланта от злато,
> двадесет светли бакъра, дванадесет хранени коня.

И не ще престана да желая колкото може повече богатство на тежина и брой. А може би затова на някои изглеждам повече сребролюбив."

Тогава се разсмяха всички, защото смятаха, че той е казал истината. Сетне някой се обади: „Трябва и ти, Хермогене, да ни кажеш кои са приятелите ти и да ни убедиш, че са твърде влиятелни и се грижат за тебе, за да изглежда, че с право се гордееш с тях!" — „Очевидно — отвърна той — и елините, и варварите, вярват, че боговете знаят всичко — и настоящето, и бъдещето. Ето защо всички държави и всички народи чрез гадателското изкуство се допитват до боговете какво трябва и какво не трябва да вършат. Убедени

сме още, това е ясно, че те могат да ни правят и добро, и зло. Затова всички молят боговете да отпъждат лошото и да даряват с добро. А тези всезнаещи и всемогещи богове са ми такива приятели, че не оставам никога скрит за тях — нито нощем, нито денем, нито където и да тръгна, нито каквото и да предприема. Понеже са способни да предвиждат какво ще излезе от всяко начинание, те ми пращат за вестители гласове, сънища и птици и ми дават знак какво трябва и какво не трябва да правя; и когато се вслушам, никога не се разкайвам. Веднъж вече не се доверих и бях наказан." А Сократ рече: „В това няма нищо невероятно. Аз обаче на драго сърце бих искал да узная как ги почиташ, та ги имаш за такива приятели." — „Наистина кълна се — отвърна Хермоген — съвсем обикновено. Възхвалявам ги, а това не ми струва нищо; от това пък, което ми дават, винаги оставям и за тях. Говоря благочестиво, доколкото мога, а в каквото ги призовавам свидетели, никога съзнателно не лъжа." — „Бога ми — възкликна Сократ — ако наистина постъпваш така и ги имаш за приятели, на боговете, както личи, им се нрави добродетелта."

Така разговаряйки, засягаха сериозни неща. След като дойде ред на Филип, запитаха го какво вижда в умението да се разсмиват хората, заради което той се гордее. „Не си заслужава — отвърна, — всички знаят, че съм смешник и когато има нещо хубаво, канят ме при тях охотно; ала сполети ли ги беда, бягат от мен, без да се извръщат, от страх, че трябва да се смеят без желание." А Никерат го прекъсна: „Кълна се в Зевс, ти с право можеш да се гордееш. Защото при мен пък приятелите ме отбягват, когато са добре; търпят ли обаче някакво зло, правят ми се на близки и никога не се отделят от мен."

„Добре. Ами ти, сиракузецо — намеси се Хармид, — с какво си горд? Разбира се, сигурно с момчето си?" — „Кълна се, съвсем не! Дори се боя много за него. Защото забелязвам, че някои тайно си мислят да го погубят." Като го чу, Сократ каза: „За бога, какво толкова смятат, че са изпатили от твоето момче, та да искат да го убиват?" — „Но те не искат да го убиват, а да го придумат да спи с тях." — „И според теб, ако това се случи, смяташ, че то ще се поквари?" — „Бога

ми, това е сигурно!“ — „А ти самият не спиш ли с него?“ — „Разбира се, и то всеки път по цяла нощ.“ — „Кълна се в Хера, какво щастие за тебе, че си се родил с такава кожа, та да не покваряваш онези, с които спиш. Затова, ако не с друго, трябва с кожата си да се гордееш?“ — „Бога ми, с това не се гордея.“ — „А с какво?“ — „С глупците. Защото те, гледайки моите палячовци, ме хранят.“ — „За това — рече Филип — и преди съм те чувал да се молиш на боговете — където и да си, да ти дават обилна храна и скудоумие.“

„И тъй, какво сега можеш да ни кажеш, Сократе — започна Калий — за този толкова недостоен занаят, който спомена? Защо трябва да се гордееш с него?“ А той отговори: „Нека най-напред да се разберем какво върши всъщност сводникът. И каквото ви запитам, казвайте веднага, за да видим в какво мненията ни съвпадат. Съгласни ли сте и вие така?“ — „Разбира се“ — отвърнаха. И както веднъж казаха „разбира се“, така всички до края отговаряха.

„И тъй, смятате ли, че добрият сводник трябва да показва така някого или някоя, когато свожда, че да се харесват на онези, с които ги събира?“ — „Разбира се.“ — „А нали, за да се харесваш, трябва да си с прилична прическа и дреха?“ — „Разбира се.“ — „Знаем също, че човек може с едни и същи очи да гледа някого и приятелски, и враждебно?“ — „Разбира се.“ — „Добре, а един и същи глас не може ли да звучи ту скромно, ту дръзко?“ — „Разбира се.“ — „Ами някои речи не будят ли омраза, докато други водят към приятелство?“ — „Разбира се.“ — „И тъй, не би ли трябвало добрият сводник да обучава на онова, което е полезно, за да се харесваш?“ — „Разбира се.“ — „Онзи ли е по-добър, който е способен да прави хората приятни на едного или който — на мнозина?“ Тук гласовете се разделиха и едни отговориха „ясно е, който на мнозина“, а другите — „разбира се“. А той, като каза, че и по това са постигнали съгласие, продължи: „Ако някой е способен да представя хората така, че да се харесват на целия град, нима той вече не би бил съвършен сводник?“ — „Това е очевидно, бога ми“ — отвърнаха всички. „Значи, ако някой може да подготви такива хора, които са приели той да се грижи за тях,

с право би се гордял със занаята си и с право би получавал добро възнаграждение?“ След като и с това всички се съгласиха, Сократ рече: „А такъв, струва ми се, тук е Антистен.“ Антистен възкликна: „На мен ли, Сократе, отстъпваш занаята?“ — „Да, кълна се, защото виждам, че си добре подготвен за нещо твърде сходно с него?“ — „Какво е то?“ — „Съблазняването.“ Той обаче доста гневно го запита: „А ти как разбра, Сократе, че съм се проявявал като такъв?“ — „Знам — рече Сократ, — че ти съблазни този същия Калий и го събра със софиста Продик, като видя, че той обича философията, а онзи пък се нуждае от пари. Знам още, че и при Хипий от Елида го прати, от когото изучи и изкуството да запаметява. Оттогава е станал и по-склонен към любов, понеже никога не забравя хубавото, което е видял. Наскоро хвали и пред мен чужденеца от Хераклея. И след като разпали любопитството ми към него, ти ни запозна. И съм ти благодарен, защото ми изглежда твърде благороден. А когато хвалеше Есхил флиунтиеца пред мен и мен пред него, ти не успя ли да ни накараш с речите си да закопнеем един за друг и да се търсим като ловни кучета? Виждайки, че си способен в тези работи, аз те смятам за добър съблазнител. Защото умеещият да познава кои биха си били взаимно полезни и можещият да ги накара да се стремят един към друг според мен е способен и градове да съюзява, и подходящи бракове да сключва и заслужава твърде много да печели на своя страна и градове, и приятели, и съюзници. Ти обаче се разгневи, сякаш съм те обидил, когато рекох, че си добър съблазнител.“ — „Сега вече не, кълна се! — отвърна Антистен. — Ако наистина съм способен на това, душата ми ще е препълнена с имáне!“

Тъй свърши и тази част от разговора.

ГЛАВА ПЕТА

После Калий рече: „Ами ти, Критобуле, не ще ли се изправиш срещу Сократ в спора за хубостта?“ — „Кълна се в Зевс, може би той вижда, че

сводникът е на почит сред съдиите — обади се Сократ. „И все пак — възрази Критобул — аз не се отказвам. Хайде, убеди ни, ако можеш, разумно, че си по-хубав от мен!“ — „Нека само светилникът да се донесе насам! Сега те призовавам — продължи Сократ — на предварително следствие по процеса. И тъй, отговаряй[22]!“ — „А ти само питай!“ — „Мислиш ли, че хубостта я има само в човека или и в нещо друго?“ — „Бога ми, според мен и в коня, и в говедото, и в много неодушевени предмети. Струва ми се, че и един щит, меч или копие могат да са хубави.“ — „Но как е възможно тези предмети, без да си приличат помежду си, всички да са хубави?“ — „Ако всеки един от тях е добре създаден за работата, за която сме го взели, или добре подхожда за онова, за което ни трябва, тогава, кълна се — добави Критобул, — те също са хубави.“ — „А знаеш ли защо имаме нужда от очи?“ — „Ясно е, че за гледане.“ — „Тогава моите очи може би са по-хубави от твоите.“ — „Как така?“ — „Защото твоите гледат само направо, а моите и настрани, понеже са изпъкнали.“ — „Нима твърдиш, че ракът има най-добро зрение сред животните?“ — „Съвсем вярно. Тъй като за тази цел очите му са най-добри.“ — „Така, ами носовете ни? Кой е по-хубав, твоят или моят?“ — „Според мен — моят — отвърна Сократ, — ако действително боговете са ни дали носовете за мирисане. Твоите ноздри гледат към земята, а моите са разтворени, така че отвред долавят миризми.“ — „Ала как може чипият нос да е по-хубав от правия[23]?“ — „Защото не пречи, а позволява на очите да съзрат веднага каквото искат, докато високият нос надменно разделя погледа ни.“ — „Виж, в устата вече ти отстъпвам — рече Критобул. — Ако наистина е създадена за отхапване, ти би могъл да отхапеш много повече от мен.“ — „А щом имам дебели устни, не мислиш ли, че и целувката ми ще е по-мека?“ — „Както излиза от твоите думи, устата ми е по-грозна и от на магаретата!“ — „Нима не смяташ за доказателство, че аз съм по-хубав от теб, това, че Неадите, макар и богини, раждат Силените по-сходни на мен, отколкото на тебе?“ Тогава Критобул възкликна: „Вече не мога нищо да ти възразя. Затова нека момичето и момчето гласуват, за да узная колкото се може по-скоро каква

присъда ще трябва да изтърпявам или каква глоба ще платя. Само че да гласуват тайно; защото се боя да не би твоето богатство и това на Антистен да ме погубят!“

Момичето и момчето тайно пуснаха камъчетата си за гласуване. Сократ пък в това време нареди да поставят светилника срещу Критобул, та съдиите да не се заблудят, а победителят да получи не диадема около челото, а целувки от съдиите. Когато изсипаха камъчетата и всички бяха гласували за Критобул, Сократ извика: „Ама твоите пари, Критобуле, не били като на Калий! Неговите правят хората по-справедливи, докато твоите са способни най-вече да подкупват съдии и арбитри.“

ГЛАВА ШЕСТА

След това едни взеха да насърчават Критобул да си получи победните целувки, други го караха най-напред да иска разрешение от господаря си, някои подхвърляха и други шеги. Хермоген обаче се беше умълчал. И Сократ, като го извика по име, рече: „Можеш ли да ни кажеш, Хермогене, какво значи да се натряскаш[24]?“ — „Ако питаш какво е в действителност, не знам. Но бих отговорил какво мисля, че е.“ — „Та какво е според теб?“ — „Да наскърбяваш по време на пир присъствуващите, това аз наричам натрясквање.“ — „А не разбираш ли, че и ти сега ни наскърбяваш с мълчанието си?“ — „И когато вие говорите?“ — „Не, но когато спираме от време на време.“ — „Но не забелязваш ли, че във вашия разговор косъм не може да се промъкне, камо ли някой дума да изрече?“ А Сократ възкликна: „Можеш ли някак, Калий, да помогнеш на човек, поставен натясно!“ — „Това мога“ — отвърна онзи. „Като засвири флейтата, съвсем ще млъкнем.“ Тогава Хермоген се обади: „Ама вие искате, както Никерат артистът редеше тетраметрите със съпровод, така и аз да разговарям с вас под звуците на флейта!“ — „За бога, Хермогене — рече

Сократ, — така направи! Струва ми се, че както песента е по-приятна с флейта, така и твоите слова биха се подслаждали от звуците, особено ако и ти, както флейтистката, съпровождаш речите си с мимика.“ Тогава Калий извика: „А когато Антистен тук изобличава някого по време на пира, каква ще е мелодията?“ — „За изобличавания, мисля — отвърна Антистен, — може би ще е като свирукане.“

Такива бяха речите им. И понеже сиракузецът виждаше че те не се интересуват от неговото представление, а се забавляват взаимно, рече язвително към Сократ: „Ти ли си, Сократе, когото наричат Мислителя?“ — „А нима не е по-добре, отколкото ако ме наричаха Безумеца?“ — „Да, но ако не се смяташе мислител на надземното.“ — „Ти знаеш ли нещо — отвърна Сократ — по-надземно от боговете?“ — „Но, кълна се в Зевс — възрази онзи, — говорят, че ти не за тях се грижиш, а за съвсем безполезни неща!“ — „А не бих ли могъл по този начин и за боговете да се грижа? Те отгоре и с дъжд ни помагат, отгоре и светлина ни пращат. И ако говоря нещо скучно, ти си виновен, понеже ми досаждаш.“ — „Ти остави това, ами ми кажи колко стъпки на бълха има от теб до мен, защото казват, че с такива мерки си служиш?“ Тогава Антистен се обади: „На тебе, Филипе, понеже много ти приляга да оприличаваш, не ти ли се струва, че ей тоя мъж прилича на някой, дето обича да злослови?“ — „Да, бога ми, и на какъв ли не още!“ — „Ти, все пак — намеси се Сократ — недей да го оприличаваш, за да не излезеш и ти като него!“ — „Но ако взема да го оприличавам на всички добри, та и на най-добрите, с право някой би ме оприличил тогава по-скоро на ласкател, отколкото на злословник.“ — „И сега ти приличаш на злословник, ако твърдиш, че всички сме по-добри от него.“ — „Тогава искаш да го сравнявам с по-лошите?“ — „Не и с по-лошите.“ — „Значи с никого?“ — „С никого в нищо не го сравнявай!“ — „Ала не знам, като мълча, как ще се отплатя за гощавката?“ — „Лесно! Като премълчаваш това, което не бива да говориш.“

Така утихна тази разправия.

ГЛАВА СЕДМА

Сетне едни от останалите искаха той да го сравнява, други пък възразяваха. И тъй като се вдигна шум, Сократ отново се намеси: „Понеже всички желаем едновременно да говорим, сега най-добре би било заедно да запеем.“ И щом каза това, захвана песен.

Като свършиха, донесоха за танцьорката грънчарско колело, върху което щеше да прави фокуси. Тогава Сократ рече: „Сиракузецо, изглежда, както ти казваш, наистина съм мислител. Та сега си мисля как твоето момче и момичето най-лесно биха изиграли номерата си, а ние най-много бихме се забавлявали, като ги наблюдаваме. Добре знам, че и ти желаеш това. Ето защо ми се струва, че играта с мечове е опасно представление, което не подхожда за пир. Писането и четенето върху въртящо се грънчарско колело може да е някакъв фокус, ала съвсем не знам кому това би доставило удоволствие. Не е по-приятно да се гледат и тела, когато се кълчат и премятат, отколкото в покой, когато са хубави и зрели. Освен това твърде често се срещат чудеса, спига човек да желае това; всеки момент може да се удивлява на нещата около него — как лампата излъчва светлина от светлия си пламък, докато огледалото, макар и светло, не прави светлина, а отразява в себе си образите на другите предмети. И как маслото, тази течност, подхранва пламъка, докато водата, тъкмо понеже тече, гаси огъня. Ала и това забавление също не върви към виното. Ако обаче двамата затанцуват, изобразявайки с движения Харити, Хори или Нимфи, струва ми се, и за тях ще е много по-лесно, и пирът ни би станал много по-приятен.“ — „Кълна се, Сократе — възкликна сиракузецът, — хубаво го рече! И аз ще ви покажа гледка, на която да се радвате.“

ГЛАВА ОСМА

Сиракузецът излезе навън, за да се подготви. А Сократ захвана нов разговор: „Нима, мъже, е редно да не споменем великия бог Ерос, който е сред

нас, на възраст като вечните богове, ала на външност по-млад. С величието си той обхваща всичко и живее в човешката душа. Та нали и всички сме почитатели на този бог! Аз например не мога да назова време, в което да не съм влюбен в някого. Ето и Хармид, знам, има мнозина поклонници, за някои от които и самият той копнее. Критобул още е обичан, а и той изпитва копнеж по други. Дори и Никерат, както чувам, е влюбен в жена си и тя също го обича. А кой от нас не знае, че Хермоген се топи от любов към всичко онова, което се нарича благородство? Не виждате ли колко съсредоточено е лицето му, спокойни очите му, отмерени думите му, мек гласът му, ведър нравът му? Възвишените богове има за приятели, ала и нас, хората, не пренебрегва. Ами ти самият, Антистене, никого ли не обичаш?“ — „Да, кълна се — отвърна онзи, — теб, и то много!“ — Сократ, за да се пошегува, рече докачливо: „Недей сега да ми досаждаш; виждаш, че се занимавам с друго!“ Тогава Антистен отвърна: „Явно ти, своднико, все така постъпваш! Веднъж с бога се оправдаваш, за да не общуваш с мен, друг път нещо друго имаш предвид.“ А Сократ извика: „За бога, Антистене, гледай само да не ме набиеш! Другите ти буйства аз понасям и ще понасям като приятел. Но любовта ти нека да махнем, защото не е към душата, а към хубостта на тялото ми.

А че ти, Калий, обичаш Автолик, знае целият град, струва ми се, дори и мнозина от чужденците. Причина за това е, че и двамата сте от именити бащи, а и сами сте известни. Впрочем аз винаги съм се възхищавал от твоята природа, но сега дори още повече; защото виждам, че ти копнееш не за някого, дето е потънал в разкош и капризничи от изнеженост, а за такъв, който пред всички показва сила, издръжливост, храброст и благоразумие. А стремежът към такива хора е белег за природата на любещия.

Дали всъщност една е Афродита[25], или са две — Небесна и Простолюдна, не знам. Защото и Зевс, макар и да изглежда, че е един и същ, има много прозвища. Но че за всяка от двете съществуват и олтари, и храмове, и че жертвоприношенията за Простолюдната са по-нечисти, докато за Небесната са по-свети,

това знам. И човек би заключил, че Простолюдната праща плътската любов, а Небесната — любовта към душата, приятелството и добрите дела. Впрочем според мен и ти, Калий, си обладан от такава любов. Съдя по благородството на твоя възлюбен и понеже виждам, че и баща му взимаш при срещите си с него. Защото на благородния приятел е присъщо да няма никакви тайни от бащата."

А Хермоген се обади: „В името на Хера, Сократе, много ти се чудя, дето и сега, показвайки се любезен към Калий, ти го възпитаваш и какъв трябва да бъде!" — „Бога ми — отвърна Сократ, — а за да му доставя още по-голяма радост, искам да му покажа, че любовта към душата е много по-силна, отколкото към тялото. Защото всички знаем, че без обич не съществува истинска привързаност. А обич се нарича доброволната и приятна необходимост да се възхищаваме от характера на другиго. Мнозина от онези обаче, които се стремят към телесна любов, намират недостатъците в привичките на своите любимци и дори се отнасят презрително към тях. Ако обичат и едното, и другото, цветът на младостта скоро повяхва и когато тя си отива, непременно с нея си отива и приятелството. Душата обаче, колкото по-дълго се стреми към благоразумие, става толкова по-достойна за обич. Освен това при телесната любов се явява и някакво пресищане, така че каквото се изпитва към храната при преяждане, това би трябвало да се усеща тогава и към любимото момче. А любовта към душата, понеже е чиста, потрудно може да се насити. Ала от това, както някой би помислил, тя не става по-малко прелестна, защото молбата, отправена към Афродита да ни дари с любвеобилни думи и дела, несъмнено се сбъдва. Че душата, благоденствуваща в свободно тяло и скромен и благороден характер, който веднага добива авторитет сред връстниците си, ала същевременно се отнася благосклонно към тях, се възхищава и обича възлюбения си, за това не са нужни думи. Но че е възможно такъв обожател и от момче да получава обич, това също ще ти покажа. Защото най-напред, кой би могъл да мрази оногова, от когото знае, че е смятан за благороден? Сетне, нали се вижда, че се прижи повече за доброто на момчето, отколкото за собственото си удоволствие?

Освен това би ли могло другиму да се надява, че приятелството не ще отслабне, нито ако позастарее, нито ако от болест загуби хубостта си? А които взаимно се обичат, нима не трябва радостно да се гледат, дружелюбно да си говорят, да си вярват и да разчитат на доверие, да се грижат един за друг, заедно да се наслаждават на хубавото, заедно да се огорчават, ако се случи някакво нещастие? Как щастливо е приятелството им, когато са добре със здравето, как става то много по-близко, ако единият се разболее и как, когато са разделени, мислят повече един за друг, отколкото когато са заедно! Нима всичко това не е прелестно? Такива неща постоянно ги карат и да копнеят за приятелството, и да го съхраняват до старост.

А онзи, който се стреми единствено към телесна любов, заради какво би могъл да е обичан от момчето? Дали защото на себе си отрежда онова, което жадува, а на момчето оставя най-срамното? Или защото това, което се стреми да получи от него, най-много от всичко го държи настрана от близките му? Ала най-вече трябва да бъде мразен, понеже не насилва, а предумва. Защото насилникът себе си показва престъпен, докато предумващият погубва душата на оногова, когото предумва. Сетне, продаващият младостта си за пари може ли повече да обича купувача, отколкото някой, дето е изнесъл на пазара стока за продан? Естествено не ще го обича, защото общуват зрял с подрастващ, хубав с някой, дето хубостта му вече преминава, обичащ с необичащ. Момчето не изпитва както жената наслада заедно с мъжа, а трезво гледа как оня се опива от любов. Затова не ще е чудно, ако у него се поражда и презрение към обожателя му. И размисли ли човек, ще открие, че когато има обич заради характерите, нищо лошо не се случва; от безсрамното сношение обаче са станали вече много нечестиви неща.

А че е недостойно за свободен да общува и с някого, дето обича повече тялото, отколкото душата, сега ще ви докажа: защото, който възпитава какво е полезно да се говори и върши, справедливо би било да бъде почитан както Хирон и Феникс от Ахил; който пък копнее за плътта, редно би било да го смятаме за просяк. Като моли и проси постоянно било целувка, било друго някакво докосване, той все наоколо се на-

върта. И ако говоря твърде непристойно, недейте се учудва; и виното ме вдъхновява, и вечно живеещият в мен Ерос ме подбужда да съм откровен. Защото онзи, комуто мислите са насочени само към външността, ми изглежда все едно, че е нает земя; не се грижи непрекъснато да я облагородява, ами гледа сам да прибере колкото може повече плод. Който обаче се стреми към приятелството, прилича повече на човек, разполагащ със собственото си имение — носи отвред каквото може и го прави по-ценно. Така и оногова, когото обича, прави по-ценен.

Също и някои от момчетата; като забележат, че само с външността си могат да владеят обожателя си, естествено е и в останалото да бъдат лекомислени. Което от тях разбере обаче, че ако не покаже благородство, не ще запази приятелството си, то е способно повече да привиква към добродетел. А най-голямото благо за онзи, който се стреми да направи от момчето си благороден приятел, е необходимостта и самият той да постъпва благородно. Защото не е възможно сам да вършиш низости и да учиш на добрина този до теб, нито да проявяваш безсрамие и невъздържаност и да правиш сдържан и скромен когото обичаш. Затова искам, Калий — добави той — да ти докажа и чрез митологията, че не само хора, ами и богове, и хероси ценят повече привързаността към душата, отколкото плътската любов. Например Зевс, с които смъртни се събра от любов към телесната им хубост, пожела да ги остави смъртни; ала направи безсмъртни благородните души, на които се възхити. Това са Херакъл и Диоскурите, а говорят, че и други. Аз пък твърдя, че и Ганимед не заради тялото, а заради душата си бе въздигнат от Зевс на Олипм. Това показва и неговото име, защото някъде се споменава и у Омир:[26]

... и се радва да чуе..

Но това означава, че му е приятно да слуша. А ето и на друго място:

... знаещ мъдри съвети...

Тук пък казва, че има в главата си мъдри мисли. И от едното, и от другото се вижда, че Ганимед е

въздигнат не заради хубавото си тяло, а заради благородната си душевност е почитан от боговете. Но нали, Никерате, и Омир показва Ахил да отмъщава жестоко за Патрокъл не като негов любовник, а като другар за гибелта на другаря си. И Орест и Пилад, и Тезей и Пейритой, и многобройни други от най-благородните хероси се възпяват не затова, че спят заедно, а защото, възхищавайки се един от друг, са сторили заедно най-големи и красиви подвизи. Ами сегашните достойни дела? Нима не е видно, че всички те се вършат заради слава, и то повече от хора, готови да се изложат на мъки и опасности, отколкото свикнали да предпочитат удоволствието пред прославата? Е, разбира се, Павзаний, любовникът на поета Агатон[27], защищавайки тънещите в безнравственост, е казал, че от момчета и техните обожатели би се събрала твърде храбра войска; защото според него те най-много биха се срамували да се изоставят един друг. Странни думи, сякаш, свикнали на укори и на срамно общуване помежду си, тъкмо те най-много биха се срамували да вършат нещо позорно. И като доказателство привежда, че това били осъзнали и тиванци, и елидци. Но въпреки твърдението му, че поставят до момчетата в боя спящите с тях, това не е едно и също. Защото при тях то е обичай, а при нас — твърде неприлично. Пък и ми се струва, че наредените един до друг в битката, както изглежда, не са сигурни, че възлюбените им сами биха извършили делата, достойни за храбри мъже. Лакедемонците обаче, смятайки, че ако някой се стреми към плътта, той и в другото не ще прояви добродетел, възпитават любимците си на такова благородство, че и сред чужди, макар и строени не при един и същи град с обожателя си, пак да се срамуват да изоставят сражаващите се с тях. Защото не богинята на безсрамието почитат, а богинята на срама.

Но според мен всички бихме дошли до едно мнение относно това, което говоря, ако разсъдим така: на кое обичано момче някой би бил по-склонен да повери било парите си, било децата или пък да окаже благодеяние? Аз мисля, че дори който е спечелил тялото на своя любимец, по-скоро би поверил всичко това на оногова, който го привлича с душата си. А на теб, Калий, подобава да благодариш на боговете, дето ти вдъхнаха

любов към Автолик. Явно той е честолюбив, след като, за да бъде провъзгласен като победител в панкратион, поема върху себе си много мъки и много страдания. Но смята, че така не само себе си и своя баща ще прослави, ала с мъжеството си ще бъде способен и на приятели да върши благодеяния, и отечеството си да въздига с победите си над враговете, което ще го направи почитан и известен и сред елини, и сред варвари. А нима тогава, мислиш, не ще окаже най-голяма почит на онзи, когото смята за най-добър помощник в тези дела? И ако искаш да му се понравиш, трябва да размислиш какво направи Темистокъл способен да освободи Елада, да размислиш заради какви знания смятаха Перикъл най-добър съветник на отечеството си, да вникнеш как някога Солон, стремейки се към мъдрост, създаде най-добри закони за града си, да проучиш какво вършат лакедемонците, за да ги признават за най-добри предводители — нали най-именитите от тях все у теб отсядат. И знай добре, че държавата скоро би ти поверила делата си, стига да желаеш това. Защото ти притежаваш най-важното: от знатно потекло си, жрец на боговете около Ерехтей, които и срещу варварите с Бакх тръгнаха на поход. Дори сега, на празника, изглеждаш най-достоен за жреческия сан от твоите предшественици. Пък и тяло имаш най-внушително на вид в града, способно да издържа на усилия. Ала ако ви се струва, че аз говоря по-сериозно, отколкото подобава по време на пир, недейте се учудва на това. Защото винаги, също както града, съм обичал природно надарените и честолюбиво устремените към добродетелта."

Сетне останалите поведоха разговор за казаното; Автолик обаче беше отправил погледа си към Калий. Калий също го забеляза и рече: „Значи ти, Сократе, искаш да ме сродиш за държавата, та да се занимавам с политика и винаги да ѝ се харесвам?" — „Да, бога ми — отвърна Сократ, — стига да те видят, че не само привидно, ами и в действителност се стремиш към добродетел. Защото мнимата слава бързо излиза наяве при изпитания; истинското мъжество обаче, ако някой бог не попречи, в делата по-ярко се прославя."

ГЛАВА ДЕВЕТА

Този разговор с това завърши. Автолик, понеже му беше вече време за разходка, се вдигна да си тръгва. А Ликон, баща му, на излизане се обърна и рече: „Кълна се в Хера, Сократе, изглеждаш ми да си благороден човек."

Сетне първо някакъв стол беше поставен вътре, след което сиракузецът влезе и обяви: „Мъже, Ариадна ще влезе в своите и на Дионис брачни покои. След това ще дойде Дионис, пийнал малко при боговете, и ще отиде при нея; тогава ще ни изиграят заедно нещо любовно." Най-напред Ариадна, нагласена като булка, пристъпи и седна на стола. И макар Дионис още да не се появяваше, прозвуча на флейта бакхическият ритъм. Сега пък трябваше да се възхитят на учителя по танци; Ариадна, щом чу такива звуци, накара всеки да усети, че слуша с удоволствие. И нито тръгна насреща, нито се вдигна, но се виждаше, че едва седи спокойно. А Дионис, като я съзря, затанцува към нея, преизпълнен от любов, и седна в скута ѝ, като я прегърна и целуна. Тя изглеждаше, че се срамува, ала все пак също го обгърна нежно с ръцете си. Наблюдавайки това, сътрапезниците тутакси заръкопляскаха и викнаха да се повтори. Но когато Дионис стана и вдигна със себе си Ариадна, едва сега можа да се види, че те се обичат и се милват. Като гледаха Дионис наистина хубав, Ариадна — прелестна, че не играят, а наистина се целуват в устата, всички те не преставаха да ги следят с развълнувани погледи. Чуваха и как Дионис я пита, дали го обича, а тя му се заклеваше така, че не само Дионис, но и всички присъствуващи можеха наистина да се кълнат, че момчето и момичето се обичат. Защото съвсем не изглеждаха учени на това, а по-скоро, че им е възложено да вършат нещо, за което те отдавна копнеят.

Накрая сътрапезниците, като ги видяха да си отиват прегърнати сякаш към брачното ложе, неженените взеха да се кълнат, че ще се оженят, женените пък скочиха на конете, за да се приберат всеки при жена си. А Сократ и другите, които останаха, се отправиха с Калий при Ликон и сина му, за да се разходят. Такъв беше краят на пира тогава.

АПОЛОГИЯ НА СОКРАТ

Достойно е, струва ми се, да си спомним за Сократ — как, призован пред съда, се погрижи за своята защита и за края на живота си. Впрочем за това и други са писали и всички вярно са предали неговото велеречие. Очевидно е, че и в действителност Сократ така е говорел. Но че за него вече смъртта бе по-предпочитана от живота, това те не са изяснили. Затова и велеречието му изглежда твърде безсмислено. Ала Хермоген, син на Хипоник и събеседник на Сократ, ни разказа за него такива неща, от които заключаваме, че високопарното му слово явно е било в съзвучие с неговите възгледи. Та когато забелязал, че Сократ разговаря повече за всичко друго, отколкото за процеса, Хермоген го запитал: „Не трябваше ли все пак, Сократе, да помислиш и как ще се защищаваш?“ А той най-напред отвърнал: „Нима според теб

през целия си живот не съм се готвил за защитата си?“ — „Но как?“ — „Като не съм вършил нищо несправедливо. Тъкмо това, мисля, е най-добрата подготовка за защита.“ Тогава Хермоген добавил: „Но не виждаш ли, че съдилищата в Атина често осъждат на смърт невинни, отегчени от досадна защитна реч, а хора, вършили неправди, често оправдават от съчувствие заради умела защита или красиви думи?“ — „Но бога ми — рекъл Сократ, — на два пъти вече се захващам да обмисля защитата си, но моят демон ми се противопоставя.“ Когато онзи възкликнал: „Странно е това, което казваш“, отвърнал: „Казваш, че е странно, ако божеството е решило, че е по-добре животът ми да свърши вече? Та не знаеш ли — и до днес не смятам, че някой човек е живял по-добре от мен? Защото най-хубавото е това, че благочестиво и справедливо проживях целия си живот. А обзет от такова удовлетворение, забелязах, че и моите сподвижници мислят същото за мен. Сега обаче, ако живея по-дълго, знам, че ще трябва да плащам данък на старостта — да виждам по-слабо, да чувам по-зле, да стана по-трудно възприемчив и по-малко паметлив за знания. Но какво удоволствие ще изпитвам вече от живота, щом чувствувам, че силите ми ме напускат и започвам да се самосъжалявам? Може би пък и божеството проявява благосклонност към мен, като не само навреме, но и по най-лесен начин прекъсва живота ми? Защото, ако бъда осъден, очевидно ще случа край, какъвто се смята за най-лесен от властите. И макар такава смърт да не създава грижи, тя буди у приятелите най-силна скръб по онзи, който ги е напуснал. Когато някой си отиде от живота здрав и с ведра душа, без да остави у близките си неприятни и отблъскващи спомени, нима такава загуба не е непрежалима! Затова боговете с право ми попречиха да се заема със защитната си реч тогава, когато решихме, че непременно трябва да издирим основания за оправдаването ми. И ако бях успял в това, очевидно, вместо да си отида вече от живота, трябваше да умра или сломен от болест, или от старост, врътхлетян от всички беди и лишен от радости. Но, бога ми, Хермогене, аз съвсем не се стремя към това, а смятам да разкрия какви добрини съм получил от боговете и хората и

какво мисля за самия себе си. И ако това предизвика недоволството на съдиите, ще предпочета по-скоро да умра, отколкото да живея недостойно, изпросвайки си вместо смъртта много по-неприятната част от живота."

С такива убеждения излязъл Сократ пред съда, след като неговите противници го обвиниха, че не почита боговете, които градът почита, а въвежда нови божества и че развращава младежта, и произнесъл следната реч: „Аз, мъже, най-напред за това се чудя на Мелет: на какво основание говори, че не съм почитал боговете, които градът почита? Защото и при жертвоприношения на всеобщи празници, и на обществени олтари можеха да ме видят и останалите присъствуващи, и самият Мелет, стига да искаше. Пък и как бих въвеждал нови божества, когато казвам, че божествен глас, изглежда, че напътствува какво трябва да правя. Та нали и които си служат с птичи звуци и човешка реч, също съдят по гласове. Би ли оспорил някой, че гръмотевиците ни говорят нещо или че са най-големите знамения! Жрицата на триножника в Делфи не изрича ли сама на глас божите предсказания? А че богът предвижда бъдното и го предсказва комуто желае, в това, както твърдя, всички вярват и го говорят. Обаче те казват, че онова, което им предсказва, са птичи звуци, думи, знаци и гадатели, докато аз го наричам демон и мисля, че така го назовавам по-истински и по-благочестиво, отколкото онези, които приписват на птиците силата на боговете. Че не съм лъган от божеството, имам следното доказателство: макар и да съм споделял съветите на това божество с мнозина от приятелите си, никога не съм се показвал лъжец."

Като чули това, съдиите зашумели; едни — защото не вярвали на думите му, други — от завист, дето узнавал от боговете повече, отколкото те самите. А Сократ добавил: „Но чуйте и друго, за да разберете още по-ясно, че божествата са благосклонни към мен! Когато Хайрефонт[1] веднъж се допитал в Делфи за мене в присъствието на мнозина, Аполон дал отговор, че никой от хората не е по-благороден, по-справедлив и по-мъдър от мен."

Като чули и това, съдиите естествено още по-силно зашумели. Сократ обаче продължил нататък: „Ала богът, мъже, изрече още по-големи неща за Ликург, за-

конодателя на лакедемонците, отколкото за мен. Говори се, че когато влязъл в храма, той му казал: „Питам се, дали трябва да те нарека бог или човек?“ Мен не ме сравни с бог, но смяташе, че превъзхождам хората в много неща. Все пак вие не се доверявайте сляпо на бога, а обмислете поотделно казаното от него. Познавате ли някого, който по-малко от мен да робува на плътските желания, който да е по-свободен и да не приема нито подаръци, нито отплата? Можете ли разумно да приемете, че съществува някой по-справедлив от онзи, който така се е приспособил към наличното, че не се нуждае от нищо чуждо? Би ли отрекъл справедливо някой мъдростта на човек, който, откакто започна да разбира човешката реч, не престана да търси и изучава това, което можеше? И не виждате ли вие доказателство за ползата от положените от мен усилия в това, че мнозина съграждани, стремящи се към добродетел, и мнозина чужденци предпочитат общуването с мен пред всяко друго. С какво да си обясним, че много хора, макар и да знаят, че нямам пари да им се отблагодаря, все пак желаят да ми правят подаръци? Че нито един не иска от мен да отвърна на благодеянието, а мнозина дори признават, че са ми задължени? Че по време на обсадата, когато другите оплакваха съдбата си, аз живеех не по-зле, отколкото когато градът ни благоденствуваше? Че другите си купуват скъпо на пазара своите наслади, а аз без разходи си намирам удоволствия за душата, много по-приятни от техните? И ако не бих могъл да бъда уличен в лъжа по отношение на онова, което споменах за себе си, нима не ще е справедливо тогава да бъда хвален и от богове, и от хора? Ала все пак ти казваш, Мелете, че с такова поведение съм развращавал младежта. Впрочем ние знаем в какво се състои покварата за младите. Затова назови ми някого, ако знаеш такъв, който заради мен да е станал от благочестив — нечестив, от благоразумен — своеволен, от скромен — разточителен, от знаещ мярка на вино — пияница, от трудолюбив — ленив или който да се е оставил да бъде победен от друго някакво порочно удоволствие!“ — „Да, кълна се в Зевс — провикнал се Мелет, — аз познавам такива, които си направил да се подчиняват повече на тебе, отколкото на родителите си!“ — „Приз-

навам това — отвърнал Сократ, — поне що се отнася до възпитанието; защото те знаят, че съм се захванал с такова дело. Но и когато се отнася до здравето, хората повече се подчиняват на лекарите, отколкото на родителите си; и в Народното събрание всички атиняни несъмнено слушат повече онези, които говорят най-разумно, отколкото близките си. А нима и за стратези не предпочитате пред бащите и пред братята си, та дори, кълна се, и пред самите себе си онези, които смятате за най-способни във военното дело?“ — „Така е, Сократе — отговорил Мелет, — защото е в интерес на всички и такъв е обичаят.“ — „А тогава — добавил Сократ — не ти ли се струва чудно, че след като и в останалите дейности най-способните не само са равни на другите, но дори и са предпочитани, аз, който съм смятан от някои за най-добър в най-полезното благо за хората — възпитанието, тъкмо заради това съм обвиняван от тебе в тежко престъпление?“

Очевидно е, че и Сократ, и приятелите му, които са говорили в негова защита, са изтъкнали не само това. Но аз не се старах да изложа всички подробности по процеса; стига ми, ако съм показал, че за Сократ най-важно е било да не се покаже нито нечестив към боговете, нито несправедлив към хората и че за да избегне смъртта, съвсем не считал, че са необходими настоятелни молби; бил уверен, че за него вече е дошло време да умре. Че такива са били размислите му, става съвсем ясно след гласуването на присъдата. Защото най-напред, когато му предложили сам да определи глобата си, той не го сторил и не позволил това и на приятелите си[2], казал, че да определиш наказанието си, означава да се признаеш за виновен. После, когато приятелите му поискали да го измъкнат от затвора, той отказал и дори сякаш им се присмял, като запитал дали знаят някъде извън Атика място, недостъпно за смъртта.

Когато дошъл краят на процеса, Сократ взел отново думата и казал: „И тъй, мъже, онези, които подучиха свидетелите, че трябва, макар и под клетва, да лъжесвидетелствуват срещу мен, и онези, които ги послушаха, нека съзнаят, че сториха голямо светотатство и несправедливост. И защо аз трябва да съм посъкрушен, отколкото преди присъдата, след като не

бях изобличен в нищо от това, в което ме обвиниха. Вместо на Зевс, Хера и останалите богове не съм принасял жертви нито на нови божества, нито съм се клел в тях, нито съм заявявал, че има други богове. А как бих развращавал младите, след като постоянно ги привиквах към издръжливост и простота! Що се отнася пък до деяния, които се наказват със смърт — ограбване на храм, кражба с взлом, поробване на свободни хора, държавна измяна, — такова нещо дори самите ми противници не могат да ми припишат. Затова ми изглежда странно, дето смятате поведението ми достойно за смъртно наказание.

Ала, струва ми се, не бива да съм съкрушен и за това, че умирам несправедливо. Понеже това е позорно не за мен, а за съдиите. Утешава ме още и съдбата на Паламед[3], който умря като мен; и досега той се възпява в по-хубави химни, отколкото Одисей, който несправедливо го погуби. Уверен съм, че и в бъдеще, както и в миналото, хората ще твърдят за мен, че никому никога не съм сторил неправда, нито съм направил някого по-лош, а съм вършил благодеяния на събеседниците си, защото даром ги поучавах на доброто, което можех."

Като свършил речта си, оттеглил се с ведър поглед, вдигнато чело и походка, подобаваща на думите му. Ала забелязвайки придружителите си да плачат, рекъл: „Какво е това? Та вие плачете! Нима отдавна не знаете, че още щом съм се родил, природата ми е отредила смърт? Ако умирах твърде рано, когато отвред ме обсипват с блага, тогава явно трябваше да скърбя и аз, и моите доброжелатели. Но ако свършвам живота си, когато ме очакват трудности, мисля, всички вие трябва да се радвате, защото съм щастлив."

Някой си Аполодор, ревностен негов привърженик, но иначе глуповат, който също присъствувал, казал: „Най ми е тежко това, Сократе, дето виждам, че несправедливо умираш!" Ала той, казват, го помилвал по главата, усмихнал се и рекъл: „Нима ти, скъпи Аполодоре, повече би желал да ме видиш, че умирам справедливо, отколкото несправедливо?"

Говори се още, че като видял Анит да минава покрай него, подхвърлил: „Този мъж се прочу, сякаш извърши голямо и добро дело, като ме погуби, задето

забелязах, че омята себе си достоен за най-висшите държавни почести, и му рекох да не оставя сина си да расте сред кожи[4]. Колко жалък е този, който, изглежда, не знае, че победител е онзи от двама ни, който е сторил нещо по-полезно и по-хубаво за вечни времена. И понеже и Омир е дарил някои към края на живота с дарбата да узнават бъдното, аз също искам нещо да предскажа. Общувах веднъж за кратко време с Анитовия син и ми се стори, че не е слаб духом. Затова бях удебен, че той не ще остане в невежата среда, която неговият баща му е създал. Ала тъй като му липсва грижлив настойник, той ще се отдаде на някакво позорно увлечение и ще отиде твърде далеч в пороците си."

И тези думи не се оказаха лъжливи, защото виното се услади на младежа; той не преставаше да пие и денем, и нощем, така че накрая не беше полезен за нищо нито на своя град, нито на приятелите си, нито на самия себе си. Анит пък заради лошото възпитание на сина си и заради своето неблагоразумие и след смъртта си дори имаше лошо име.

А Сократ най-вече със себевъзхвалата си пред съда си навлече неприязън и накара съдиите да гласуват срещу него. На мен обаче ми се струва, че той е имал щастлива съдба. Най-трудното в живота пропусна и случи най-лека смърт. Така показа силата на духа си; защото, като разбра, че да умре, за него е по-добре, отколкото още да живее, не се противопостави и не се размекна пред смъртта, а я прие ведро и така свърши живота си.

И тъй като осъзнавам мъдростта и благородството на този мъж, не мога да не си спомням за него, а когато си спомням, да не му отдавам похвала. А ако някой, който се стреми към добродетел, е общувал с човек, по-полезен от Сократ, такъв мъж според мен е най-достоен да бъде облажаван!

БЕЛЕЖКИ

Освен изданието, по което е направен преводът, са взети под внимание следните издания:

L. Breitenbach, Xenophons Memorabilien erklärt. Leipzig 1851.

O. Cigon, Kommentar zum ersten Buch von Xenophons Memorabilien. Basel 1953.

Ioh. Irmscher, Erinnerung an Sokrates. Berlin 1955.

E. Bux, Die sokratischen Schriften. Stuttgart 1956.

СПОМЕНИ ЗА СОКРАТ

1. Философите, за които се споменава, са натурфилософите. Фактът, че Ксенофонт ги нарича софисти и не ги разграничава в названието от истинските софисти, показва колко малка е била разликата между тях в съзнанието на не-

говите съвременници. Може би именно големият брой системи, които по различен път се стремят да дадат обяснение за възникването на всемира, е допринесъл за непопулярността на натурфилософията по това време.

2. Тук Сократ застъпва един примитивен утилитаризъм, който, общо взето, е в противоречие с духа на гръцката наука. Дали това е становище на историческия Сократ или на практичния Ксенофонт, е трудно да се определи.

3. Според реформите на Клистен от 509 г. пр. н. е. територията на Атина била разделена на 10 фили (общини). Във всяка от тях били избирани всяка година по 50 граждани, от които се състоял Съветът на петстотинте. Съществувала и постоянно сменяща се комисия от 50 души (притани), която се занимавала с държавните дела. Председателят на Съвета се определял ежедневно. Всички негови членове полагали клетва строго да спазват законите по време на своята дейност.

4. Към края на Пелопонеската война (406 г. пр. н. е.) атинската флота успяла да спечели при Аргинуските острови морската битка със спартанците. Но поради нерешителността на стратезите и разразилата се буря атиняните не успели да се възползуват докрай от победата, да погребат загиналите и да приберат корабокрушенците. Срещу стратезите бил образуван процес и шестима от тях били осъдени на смърт. Политическите подбуди за този процес са неясни.

5. Боговете у Омир се отличават с твърде силно изразени антропоморфни черти, което от по-сетнешните поколения се възприемало като липса на величие. Представата за вездесъщите богове в старогръцката религия възниква с развитието на философската мисъл.

6. „Мярката" в древна Гърция се е смятала за една от най-важните човешки добродетели. „Нищо прекомерно", тази мисъл, приписвана на Седемте мъдреци, е намерила в по-късните философски школи израз в понятията „евритмия" и „атараксия".

7. В малоазийските гръцки градове е било прието педагогическите и научните беседи да се заплащат. В континентална Гърция обаче обучението на младежта се е смятало преди всичко за важна обществена дейност, която е трябвало да се осъществява безвъзмездно. Ето защо Сократ и неговите сподвижници силно са се противопоставяли на „продажбата на знания" като недостойно за свободния човек.

8. Критий, роден около 460 г. пр. н. е., от знатно потекло, вуйчо на Платон, заможен и високообразован. Бил е не само държавник, но се е занимавал и с поезия и философия. Като

водач на олигархите, е основал след Пелопонеската война в Атина (404 г. пр. н. е.) режима на „Тридесетте тирани". Загива при Мунихия в борбата срещу демократите. Алкивиад, роден в 450 г. пр. н. е., аристократ по произход, племенник на Перикъл и ученик на Сократ. Като политик проявява безскрупулност и авантюризъм. Инициатор на злополучната експедиция в Сицилия (415 г. пр. н. е.).

9. Теогнид от Мегара, I, 35 и сл.

10. След свалянето от власт на Четиристотинте (411 г. пр. н. е.). Критий забягнал в Тесалия, където воювал на страната на демократите и организирал въстанието на пенестите („бедняците").

11. Ученик на Сократ, очевидно не е идентичен със софиста от едноименния диалог на Платон.

12. Един от „Тридесетте тирани", сподвижник на Критий.

13. Срв. Платон, Апология, 23 d.

14. Хезиод, „Дела и дни", 311.

15. Омир, „Илиада", 2, 188—191; 198—202. Прев. Ал. Милев, Бл. Димитрова.

16. Известен спартанец през време на Пелопонеската война, споменат също и от Тукидид (кн. 5, 8).

17. Празник в Спарта в чест на Аполон с музикални и гимнастически състезания.

18. Хезиод, „Дела и дни", 336.

19. Син на Критон, известния приятел и сподвижник на Сократ. Смята се за един от основоположниците на гръцката комедия.

20. Меланипид от Мелос — прочут дитирамбограф, живял в края на V в. пр. н. е. Поликлет — известният скулптор от Сикион, който в творбите си дава израз на своя идеал за човешкото тяло. Зевксис от Хераклея — един от прочутите живописци в древността, живял в края на V в. и началото на IV в. пр. н. е.

21. Изразеното тук схващане, че боговете са твърде възвишени, та да се грижат за човешкото битие, най-вече е било застъпвано от софиста Продик. Неговото заключение — боговете не е необходимо да се почитат, — тук се изтъква от Аристодем.

22. Нямащ нищо общо с едноименния атически оратор.

23. Ученик на Сократ и основател на Киренската философска школа. Привържениците му считали наслаждата („хедоне") за висше благо.

24. Тримата — (мит.) прочути разбойници, избити от атинския цар Тезей.

25. Хезиод „Дела и дни", 287—292.

26. Поет от Сицилия, живял около началото на V в. пр. н. е. Смята се за един от основоположниците на гръцката комедия. Произведенията му се отличават с пародийно-митологична и битова тематика.

27. Сократ се е оженил твърде възрастен за Ксантипа, от която има трима синове: Лампрокъл, Софрониск и Менексен. За по-нататъшната съдба на Лампрокъл не е известно нищо.

28. Това разследване („докимасия") включвало притежаване на пълни граждански права и съблюдаване на култови, семейни и обществени задължения.

29. Ревностен привърженик на Сократ, който при посещението си в Делфи запитал оракула дали някой е по-мъдър от Сократ. Този случай е описан в „Апология" на Платон (20 е.). Неговият по-малък брат Хайрекрат също е бил ученик на Сократ.

30. Ученик на Сократ, произхождащ от атинянин и тракийка. Основател е на киническата философска школа, чието учение обединява софистически и сократически елементи. Отричането от блага е характерно за живота на киниците.

31. Известен държавник и пълководец, играл важна роля по време на Пелопонеската война. На негово име е назован сключеният през 421 г. пр. н. е. мир. Предвождал изпратената в Сицилия експедиция, където загинал.

32. Парична единица = 100 драхми (436, 6 г сребро).

33. Омир, „Одисея" 12, 184 прев. Г. Батаклиев.

34. Морско чудовище с шест глави и дванадесет ръце, което заедно с вртопа Харибда преграждало морски проток и поглъщало преминаващите мореплаватели (мит.).

35. Същества с тела на птици и женски глави. С напевите си примамвали моряците и ги разкъсвали (мит.).

36. Една от най-известните жени в античността. Кога е пристигнала в Атина, не е известно. Тъй като не е притежавала граждански права, бракът й с Перикъл не е бил напълно узаконен. Неин син е по-младият Перикъл. За комедиографите е била обект на подигравки, докато сократиците са я ценели заради високата й образованост. След смъртта на Перикъл Аспазия продължила да живее в Атина до края на живота си.

37. За споменатите събития вж. Ксенофонт, „Гръцка история" II 4, 1.

38. Обществените повинности („литургии") се изпълнявали в Атина от граждани с имуществен ценз не по-малко от три таланта. Съществували редовни (съоръжаване на триера, подготвяне на хор) и извънредни литургии. Разходите били твърде ви-

соки, така че обикновено на един гражданин само веднъж се възлагали такива повинности.

39. Има се предвид Пелопонеската война.

40. Известният приятел и връстник на Сократ, баща на Критобул. На негово име е наречен един от диалозите на Платон.

41. Думата има спорен произход. Така през V в. пр. н. е. наричали в Атина професионалните доносчици, които чрез лъжливи обвинения заплашвали гражданите със съдебен процес, за да извличат от тях пари.

42. Командири на „та̀ксис" („отделение") и на „ло̀хос" („отряд").

43. Омир, „Илиада" 2, 243, прев. Ал. Милев, Бл. Димитрова.

44. Омир, „Илиада" 3, 179, прев. Ал. Милев, Бл. Димитрова.

45. На о-в Делос в чест на Аполон се провеждали Делиите, като през четири години това ставало особено тържествено.

46. В Атина колегията от 10 стратези се избирала за една година, а нейното председателство се сменяло ежедневно. Основната функция на тази колегия било върховното командуване на сухопътната войска и флотата. Стратезите обаче разполагали и със значително политическо влияние и могли да бъдат преизбирани многократно.

47. Цялата подготовка за поставянето на драма или извеждането на хор по случай някаква церемония се възлагала на заможен гражданин („хорег") под формата на обществена повинност (вж. заб. 38). При успех хорегът получавал награда триножник и бил удостояван с почести.

48. Вж. бел. 3.

49. Син на Перикъл и Аспазия. След битката при Аргинуските о-ви (406 г. пр. н. е.) като стратег бил осъден на смърт.

50. Град в западна Беотия. Тук през 447 г. пр. н. е. атинският стратег Толмид бил разбит от беотийски и евбейски изгнаници.

51. В битката при Делион по време на Пелопонеската война (424 г. пр. н. е.). Атина търпи тежко поражение; срав. Тукидид 4, 93). В това сражение е участвувал и самият Сократ.

52. Първият атински цар и основател на Акропола. Като арбитър в спора между Атина и Посейдон за властта над Атика отсъжда в полза на Атина (мит.).

53. Според един от вариантите син на Хефест и Гея. След като бил отгледан от Атина, станал цар на града и основал най-старите празненства в чест на богинята — Панатенеите (мит.).

54. За тези събития срв. Тукидид 2, 15.

55. Потомци на Херакъл. Цар Евристей, на служба у ко-

гото Херакъл извършил своите дванадесет подвига, преследвал децата му. Те намерили убежище в Атика и в съюз с Тезей успели да го победят. Но едва след няколко поколения потомците на Херакъл завладели Пелопонес, както било предсказано от един оракул (мит.).

56. Атически херос, участвувал в поход срещу царя на о-в Крит Минос, с аргонавтите към Колхида, срещу амазонките. След V в. пр. н. е. се почита в Атина като основател на града (мит.).

57. Намеква се за битката при Маратон.

58. Имат се предвид спартанците.

59. Става въпрос за края на Пелопонеската война.

60. Състезатели по панкратион — включващ елементи на бокс и борба, въведен за пръв път на Олимпийските игри през 648 г. пр. н. е.

61. Племена в северозападна М. Азия, известни на Ксенофонт от участието му в похода на Кир Млади.

62. Син на Аристон и брат на философа Платон. Не бива да се бърка с Главкон — неговия дядо, назован в следващата глава.

63. Мярка за тежест, 1 атически талант=26,2 кг.

64. Прочут художник от Ефес, живял дълго в Атина около края на V в. пр. н. е. Характерно за творчеството му е стремежът да предава душевното у изобразявания обект.

65. Известна хетера, любовница на Алкивиад, която го погребала след гибелта му във Фригия.

66. В случая се имат предвид роби, работещи по поръка на своя господар в някоя работилница. Това често се практикувало и носело добри доходи.

67. Употребената в оригинала дума „юнгс“ означава „вртошийка“ — птичка, на която в античността се приписвала магическа сила. За да се събуди любов у някого, тази птичка се привързвала към колело, служещо за магични заклинания, което впоследствие получило същото название.

68. Аргоски прорицател и херос, който в битката на „седемте“ срещу Тива бил погълнат от земята с колесницата си. Неговото светилище с оракул и лековит извор се намирало при Ороп (мит.).

69. Амфиарай — митичен аргоски цар, участник в похода на седмината срещу Тива, известен предсказател. Получил от боговете безсмъртие, той бил почитан в много градове на Елада. В светилищата му обикновено имало и прорицалище.

70. Обяснението на имената във връзка с характера на човека е известен проблем у софистите, засегнат и от Платон. В

случая Сократ иронично използува това, за да вразуми прекомерно лакомия младеж.

71. Ястията през класическата епоха изглеждали твърде скромни в сравнение с подобни описания у Омир. Основното ядене се състояло от хляб с малко месо, плодове и зеленчуци. Предпочитал се лукът, за който се смятало, че подпомага храносмилането.

72. Книгите в античността представлявали свитъци от папирус. Поради скъпия материал книгите в Гърция през класическата епоха били нещо рядко и ценно. По-големи частни библиотеки са известни едва от края на IV в. пр. н. е.. Особено прочута е библиотеката на Аристотел, съдбата на която ни описва Страбон.

73. Въпросът за природната даденост и обучението е играл важна роля в дискусиите за възпитанието от времето на софистите. В по-старо време най-вече представители на аристокрацията застъпвали становище, че добродетелта е вродена. Софистите обаче били на мнение, че тя може да се придобие чрез обучение, и започнали да изнасят беседи, за да правят слушателите си „мъдри". Според Тукидид Темистокъл бил задминат от Перикъл, тъй като при последния природната даденост и възпитанието се допълвали. Възгледът, че вродената дарба сама по себе си не е достатъчна, а е необходимо и обучение, се запазва и в по-късно време.

74. Атински скулптор, построил Лабиринта за критския цар Минос. Понеже Минос не му позволил да се завърне в родината си, направил за себе си и за своя син Икар крила, за да избягат. При полета обаче Икар паднал в морето (мит.).

75. Син на царя на Евбея, участник в похода срещу Троя. Бил обвинен чрез измама от Одисей в предателство и пребит с камъни (мит.).

76. Мляко, сирене и месо е основната храна на номадите, които не се споменават изрично в текста.

77. Има се предвид Аполон, чието най-известно светилище се намирало в Делфи.

78. За това събитие срв. Ксенофонт, „Гръцка история" II 3, 39 и Платон, „Апология" 32c.

79. Главният обвинител в процеса срещу Сократ в 399 г. пр. н. е.

80. Известен софист от Елида от края на V в. пр. н. е.. Славел се с разностранни знания и отлична памет благодарение на изнамерения от него начин за усилване на запаметяването. Смятал законите за нещо противоестествено. На негово име са наречени и два от диалозите на Платон.

81. Хипий упреква Сократ заради възраженията му срещу

становищата на други, без сам да изказва свое мнение. Несъмнено този способ, разработен от Протагор, е имал важно значение за прилагания от Сократ метод на обучение.

82. От гръцкия глагол „диалегомай" — „разговарям". Умение да се търси истината чрез задаване на въпроси и разкриване на противоречията в съжденията на противника.

83. Известен натурфилософ от Клазомене, пребивавал дълго в Атина. Малко преди началото на Пелопонеската война е обвинен в безбожие, но бил спасен от съд поради застъпничеството на своя ученик и приятел Перикъл и трябвало да напусне Атина. Според неговото учение всемирът се състои от безкрайно много малки частици, приведени в движение от световен разум („нус"). Земята си представял плоска, а слънцето като огнена маса, по-голяма от Пелопонес.

84. Вж. заб. 45.

ПИРЪТ

1. Голям всеелински празник, честуван особено тържествено на всеки четири години през месец хекатомбайон (юли—август). Първоначално празникът се състоял от музикални представления, като впоследствие били включени атлетически състезания и надбягвания с коне и колесници. Тържествена процесия (изобразена върху фриза на Партенона) тръгвала от града за Акропола. Зад жертвените животни се нареждали момичета, носещи свещените кошници, магистрати, конници, всички присъствуващи. На свещената статуя на Атина в Ерехтейона бил поднасян пеплос, тъкан от избрани благородни девойки в продължение на девет месеца.

2. Вж. „Спомени за Сократ" бел. 60.

3. В оригинала наречен „гелотопойос". Работата му — канен или както в случая неканен — да весели с шегите си гостите напомня твърде за „паразитите" в „средната" и „новата" комедия.

4. Вкусът на древните гърци към подобен вид представления е показан още у Омир, където в чест на Одисей феаките играят танц с топка. В по-късно време обаче това не са свободни хора, достигнали майсторство в дадена област, а специално обучени от някой предприемач роби, които срещу заплащане предлагат на зрителите забавление.

5. Обичайно било преди състезание по борба тялото да се

намазва с масло, за да се затруднява противникът. Сократ свързва тук миризмата на масло с привилегията на свободния човек да се занимава със спорт.

6. Съпругата на Сократ. Представяна е от киническите философи (често несправедливо) като твърде свадлива жена, за да се изтъкне сдържаността на мъдреца. В случая от тази тенденция е повлиян и самият Ксенофонт.

7. Софистът Горгий пренася посочения начин на изказ върху прозата, с което засилва нейното психологическо въздействие.

8. Въпросът за „полезното" е един от основните за естетиката на тази епоха. Това в особена степен се отнася до Сократ, както свидетелствуват и диалозите на Платон.

9. В античността е съществувала определена граница между уменията, свързани с определен занаят, и обществените добродетели поради ниското социално положение на занаятчийското съсловие. Приемало се, че истинските способности на свободния гражданин са свързани с политическата дейност. Затова и начинът, по който Калий смята да прави хората по-способни, не се приема от Сократ и неговите ученици.

10. Живял V в. пр. н. е. Смята се за един от първите представители на „мемоарната" литература. От този автор са запазени фрагменти. Анаксимандър в случая със сигурност не е натурфилософът от Милет — по-младият съвременник на Талес.

11. Борците преди състезания поръсвали намазаните си с масло тела с малко пясък, за да не могат да бъдат здраво хващани от съперниците си.

12. Да не се изразява открито радостта от победата го изисквала една от основните добродетели — „софросюне" („разумност", „благонравие", „скромност").

13. Намеква се за софиста Протагор, разработил метод, чрез който да оборва всяка теза на противниците си.

14. Омир, „Илиада" 23, 335—337; 11, 630, прев. Ал. Милев, Бл. Димитрова.

15. Носачи на маслинени клонки, участвуващи в тържествената процесия по време на Панатенеите (вж. бел. 1).

16. Грозотата на Сократ се обсъжда и в диалога „Пирът" на Платон. Тя се потвърждава и от запазените портрети.

17. Старогръцкият глагол „филео" има значения „обичам" и „целувам".

18. В случая явно има преувеличение, макар при управлението на демократите богатите да са се чувствували в тежко положение.

19. Вж. „Спомени за Сократ“ бел. 41.

20. Вж. „Спомени за Сократ“ бел. 30.

21. Омир, „Илиада“ 9, 122—123, 264—265; прев. Ал. Милев, Бл. Димитрова.

22. Сократ инсценира на шега съдебен процес, в който са налице всички формалности и официални изрази.

23. Правият нос се е смятал за нещо хубаво и е характерен за гръцките статуи. Противно на това обаче в множеството гръцки портрети той липсва, което показва, че съвсем не се е срещал толкова често.

24. Преводът на думата „паройния“ е твърде труден. Очевидно става дума за необмислени постъпки в пияно състояние.

25. Разликата между Небесната и Простолюдната Афродита е предадена великолепно в диалога „Пирът“ на Платон.

26. Подобни места у Омир, „Илиада“ 20, 405; 17, 325, прев. Ал. Милев, Бл. Димитрова.

27. Трагически поет от Атина. Творчеството му, характеризиращо се с реторични похвати, е повлияно от софистите Продик и Горгий. Елегантният му стил се е нравел на съвременниците му, ала е бил осмиван от комиците. За неговия любимец Павзаний не е известно нищо.

АПОЛОГИЯ НА СОКРАТ

1. Ученик на Сократ, който се допитал до Делфийския оракул дали някой е по-мъдър от неговия учител.

2. Атинското съдопроизводство представлявало арбитражен съд, който нямал за цел да установи фактическите обстоятелства около наказуемото деяние и след това да го наказва по общоприетите закони, а трябвало само да уреди спора между страните. От тази гледна точка добива смисъл и странният за нас факт, че и подсъдимият бил длъжен да внесе предложение за размера на наказанието. Отказът на Сократ да внесе такова предложение показва, че той се е отнасял с неодобрение към античното схващане за ролята на съдопроизводството.

3. Старогръцки херос, вж. „Спомени за Сократ“ бел. 75.

4. Анит по професия бил кожар.

СЪДЪРЖАНИЕ

Сократическите съчинения на Ксенофонт . 5
Цочо Бояджиев

СПОМЕНИ ЗА СОКРАТ

КНИГА ПЪРВА

Глава първа. Религиозното чувство у Сократ 19
Глава втора. Сократ и младежта 23
Глава трета. Благочестието и умереността на Сократ . . 33
Глава четвърта. Сократ доказва съществуването на боговете . 36
Глава пета. Самообладанието — основа на всяка добродетел . 40
Глава шеста. Сократ отстоява житейските си възгледи . . 41
Глава седма. Сократ предпазва от самохвалство . . . 44

КНИГА ВТОРА

Глава първа. Житейският път на човека 46
Глава втора. Майчината обич 54
Глава трета. Братската взаимопомощ 57
Глава четвърта. Приятелството 60
Глава пета. Стойността на приятелите 61
Глава шеста. Изборът на приятели 62
Глава седма. Сократ насърчава към полезни начинания . . 68
Глава осма. Сократ за отговорността 71
Глава девета. Сократ дава съвети срещу клеветници . . 72
Глава десета. Как се придобиват приятели 74

КНИГА ТРЕТА

Глава първа. Обучението на стратега 75
Глава втора. Задълженията на стратега 77
Глава трета. Командуването на конницата 78

Глава четвърта. Качествата на стратега 80
Глава пета. Славата на стратега 82
Глава шеста. Подготовка за държавническа дейност . . 87
Глава седма. Сократ насърчава към държавническа дейност . 90
Глава осма. Понятията „хубаво“ и „добро“ 91
Глава девета. Добродетелта е знание 93
Глава десета. Същност на изкуството 96
Глава единадесета. Как се печелят приятели 99
Глава дванадесета. Значението на гимнастическите упражнения 102
Глава тринадесета. Съвети на Сократ 103
Глава четиринадесета. Напътствия на Сократ за умереност в храненето 105

КНИГА ЧЕТВЪРТА

Глава първа. Сократ за възпитанието 107
Глава втора. Познание чрез себепознание 109
Глава трета. Грижите на боговете за хората 118
Глава четвърта. Сократ за Справедливостта 121
Глава пета. Сократ за самообладанието 127
Глава шеста. Примери за диалектиката на Сократ . . 130
Глава седма. Сократ за научните познания 134
Глава осма. Краят на Сократ 136

ПИРЪТ

Глава първа. В дома на Калий 141
Глава втора. Появата на танцьорката 143
Глава трета. Разговор за висшето благо 147
Глава четвърта. Разговор за справедливостта, способностите, красотата, бедността 150
Глава пета. Хубостта на Сократ 159
Глава шеста. Гостите се забавляват 161
Глава седма. Сократ за удоволствията 163
Глава осма. Възхвала на Ерос. За Небесната и Простолюдна Афродита 163
Глава девета. Ариадна и Дионис 170

АПОЛОГИЯ НА СОКРАТ 171

БЕЛЕЖКИ 180

КСЕНОФОНТ

СОКРАТИЧЕСКИ СЪЧИНЕНИЯ

Старогръцка
Първо издание

Литературна група — ХЛ. 04 $\frac{9536722311}{5571—7—85}$

Редактор Цочо Бояджиев
Оформление Николай Пекарев
Рисунка Иван Тодоров
Художник-редактор Ясен Васев
Технически редактор Ставри Захариев
Коректор Ана Тодорова

Дадена за набор май 1985 г.
Подписана за печат август 1985 г.
Излязла от печат септември 1985 г. Формат 84×108/32
Печатни коли 12. Издателски коли 10,08. УИК 9,95
Цена 1,18 лв.

ДИ „Народна култура" — София, ул. „Г. Генов" 4

ДП „Димитър Найденов" — Велико Търново

ДИОГЕН ЛАЕРЦИЙ • ЖИВОТЪТ НА ФИЛОСОФИТЕ

КСЕНОФОНТ • СОКРАТИЧЕСКИ СЪЧИНЕНИЯ

НАРОДНА КУЛТУРА

БИБЛИОТЕКА

ХЕРМЕС